

Felsőoktatási tankönyv személyügyi,
munkaügyi és szociális igazgatási
alapszakos hallgatók részére

**Az európai és
magyar
társadalomfejlődés
intézményi és
társadalmi
dimenziói I.**

**Koncz Ibolya Katalin
Petrasovszky Anna**

**AZ EURÓPAI ÉS MAGYAR
TÁRSADALOMFEJLŐDÉS
INTÉZMÉNYI ÉS TÁRSADALMI
DIMENZIÓI**

I.

*Felsőoktatási tankönyv személyügyi, munkaügyi és szociális
igazgatási alapszakos hallgatók számára*

AZ EURÓPAI ÉS MAGYAR TÁRSADALOMFEJLŐDÉS INTÉZMÉNYI ÉS TÁRSADALMI DIMENZIÓI I.

*Felsőoktatási tankönyv személyügyi, munkaügyi és szociális
igazgatási alapszakos hallgatók számára*

Szerzők:
Koncz Ibolya Katalin
Petrasovszky Anna

Kiadja:

MISKOLCI EGYETEM,
ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KAR

BRUCKNER GYŐZŐ
TEHETSÉGGONDOZÓ SZAKKOLLÉGIUM

MISKOLC ♦ 2025.

Szerkesztő:
Konczi Ibolya Katalin
Petrasovszky Anna

doc.JUDr. Erik Štenpien

Pavol Jozef Šafárik University in Košice
Faculty of Law
Department of History of State and Law

lektor

Szerzők:

KONCZI Ibolya Katalin: II. rész 2., 4., 5., 6., 7., 9., 11. fejezetek

PETRASOVSZKY Anna: I. rész 1., 2., 3., 4., fejezetek; II. rész 1., 3., 8., 10. fejezetek

ISBN 978-963-358-436-1

© Ibolya Katalin KONCZI 2025

© Anna PETRASOVSZKY 2025

Kiadja Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar
Bruckner Győző Tehetséggondozó Szakkollégium

Tartalomjegyzék

I.	RÉSZ – ELMÉLETI ÉS HISTORIOGRÁFIAI ALAPOK	10
I.	A társadalomtörténet mint önálló tudomány.....	11
1.	Bevezetés.....	11
2.	A történelem- és társadalomelmélet kapcsolata	13
3.	Történeti aldiszciplínák	16
4.	A társadalomtörténet definiálása és kapcsolódása más tudományágakhoz.....	18
5.	Ajánlott irodalom	23
II.	A társadalomtörténet historiográfiája, francia, német, olasz, angolszász iskolák.....	24
1.	A társadalomtörténet francia fejlődése.....	24
2.	A brit társadalomtörténet-írás.....	28
3.	Társadalomtörténet az Egyesült Államokban.....	33
4.	A társadalomtörténet németországi útjai.....	36
5.	Ajánlott irodalom	40
III.	A magyar társadalomtörténetírás	42
1.	Társadalomtörténet-írás első kísérletei.....	42
2.	A két világháború közötti társadalomtörténetírás	43
3.	Ajánlott irodalom	48
IV.	A társadalomtörténet helyzete Magyarországon az 1990-es évekig	49
1.	A hanyatlás kora.....	49
2.	A társadalomtörténetírás iránti érdeklődés megélénkülése	50
3.	Ajánlott irodalom	56
II.	RÉSZ – AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS FŐBB KORSZAKAI.....	58
I.	AZ ÓKORI EURÓPAI CIVILIZÁCIÓ TÁRSADALMA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL SPÁRTÁRA	59
1.	A görög társadalom kialakulásának általános keretei	59
2.	Spárta.....	61
3.	Ajánlott irodalom	69

II.	AZ ÓKORI EURÓPAI CIVILIZÁCIÓ TÁRSADALMA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL ATHÉNRA.....	70
1.	Az athéni társadalmi struktúra és politikai intézményrendszer fejlődése	70
2.	Ajánlott irodalom	80
III.	AZ ÓKORI RÓMA TÁRSADALMA – KEZDETEKTŐL A CSÁSZÁRI ÁLLAM KIALAKULÁSÁIG	81
1.	Társadalom, gazdaság és népesség a paraszti Rómában	81
2.	A rabszolgatársadalom kialakulásának kezdetei	82
3.	Demográfiai viszonyok és településszerkezet.....	83
4.	Gazdasági alapstruktúra	84
5.	A társadalom jogi és politikai tagolódása.....	84
6.	A katonai szervezet és társadalmi mobilitás	85
7.	Vallási és erkölcsi normák	85
8.	A társadalmi átalakulás tendenciái	85
9.	A nemzetségi rend felbomlásának belső dinamikája	86
10.	A társadalmi differenciálódás gazdasági alapjai	87
11.	Politikai következmények	87
12.	A jogi struktúra átalakulása.....	88
13.	Vallási és ideológiai dimenzió	88
14.	Összegző tendenciák	89
15.	Ajánlott irodalom	90
IV.	AZ ÓKORI RÓMA TÁRSADALMA – A CSÁSZÁRI ÁLLAMTÓL AZ ÁLLAMHATALOM KIÜRESEDÉSÉIG.....	92
1.	A római világbirodalom kora	92
2.	A principátus kora (Kr. u. első évtizedeitől a 3. század végéig)	95
3.	A római birodalom hanyatló korszaka	98
4.	A Nyugat-Római Birodalom végleges széteséséhez vezető okok	101
5.	Politikai instabilitás és az államhatalom kiüresedése.....	103
6.	Irodalomjegyzék.....	105
V.	NYUGAT-EURÓPAI TÁRSADALMI FEJLŐDÉS A GERMÁN KORSZAKBAN	
	107	
1.	A középkor szakaszai	107

2.	A Nyugat-Római Birodalom regionális közösségei - a keresztény ideológia összekötő ereje	109
3.	A germán államok kialakulása és társadalmi rendje	112
4.	Germánok és a békeközösségek	115
5.	Ajánlott irodalom	118
VI.	NYUGAT-EURÓPAI TÁRSADALMI FEJLŐDÉS A FRANK KORSZAKBAN ..	119
1.	A frank korszak	119
2.	A hűbéri állam és a rendi monarchia kialakulása	122
3.	Összegzés	125
4.	Ajánlott irodalom	127
VII.	A HŰBÉRISÉG NYUGAT-EURÓPAI VÁLTOZATA	129
1.	A hűbériség mint középkori társadalomszervező modell Nyugat-Európában	129
2.	A hűbériség földrajzi korlátjai	129
3.	A hűbéri viszony materiális alapjai: földbirtok és szolgálat	130
4.	A hűbéri viszony jogi és társadalmi keretei	132
5.	A hűbéri viszony átalakulása a 12-13. században	133
6.	A hűbéri társadalom alapvető struktúrái	134
7.	Társadalmi mobilitás és felemelkedési pályák a hűbéri rendben	141
8.	A társadalmi rétegek közötti konfliktusok és a patrimonialis állam	142
9.	Ajánlott irodalom	144
VIII.	RENDISÉG NYUGAT-EURÓPAI VÁLTOZATA	145
1.	A rendiség kialakulása és politikai intézményesülése Nyugat-Európában	145
2.	A rend fogalma	146
3.	A rendi társadalom horizontális szerkezete és a rendi dualizmus kialakulása	147
4.	A rendi államszervezet	149
5.	A rendiség és az abszolutizmus viszonya Nyugat- és Közép-Európában	152
6.	A nyugat-európai rendiség szerkezeti sajátosságai	154
7.	A nyugat-európai rendiség történeti jelentősége	155
8.	Ajánlott irodalom	156
XI.	A POLGÁRI ÁTALAKULÁS IDŐSZAKA NYUGAT-EURÓPÁBAN	157
1.	A rendiség szerepe a modern polgári állam kialakulásában	157
2.	Az angol rendiség szerepe	158
3.	A francia abszolutista állam és a forradalom	159
4.	Az újkor átalakulásai	161

5.	A gazdaság átalakulása.....	162
6.	A társadalom átalakulása.....	164
7.	A politika átalakulása	165
8.	A szellemi élet átalakulása	167
9.	A polgári átalakulás folyamatának lezajlása	169
10.	Ajánlott irodalom	172
X. MAX WEBER ELMÉLETE A HATALOMRÓL		173
1.	Max Weber hatalomelméletének társadalomtörténeti jelentősége.....	173
2.	Weber hatalomfelfogásának fogalmi alapjai.....	174
3.	A társadalmi cselekvés és a hatalom viszonya.....	177
4.	A legitim uralom három ideáltípusai.....	178
5.	A bürokrácia mint a racionális uralom szervezeti formája.....	180
6.	Az állam fogalma Webernél.....	183
7.	Állam és rendiség viszonya.....	184
8.	Max Weber hatalomelméletének társadalomtörténeti jelentősége és modernitásértelmezése	184
9.	Ajánlott irodalom	186
XI. DIEDERICKS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KORSZAKOLÁSA		187
1.	Diedricks munkássága.....	187
2.	Társadalomról.....	188
3.	A rurális társadalom jellemzői	190
4.	Az iparosodott társadalom jellemzői.....	194
5.	A gondoskodó állam.....	196
6.	Összegzés	198
7.	Ajánlott irodalom	200

I. RÉSZ – ELMÉLETI ÉS HISTORIOGRÁFIAI ALAPOK

I. A társadalomtörténet mint önálló tudomány

1. Bevezetés

A társadalomtörténet nem pusztán a múlt eseményeinek leírása, hanem a társadalmi viszonyok, intézmények és struktúrák történeti vizsgálata. A jelenkori társadalmi problémák – egyenlőtlenségek, mobilitási esélyek, intézményi működési zavarok, jóléti rendszerek kihívásai – csak akkor érthetők meg kellő mélységben, ha történeti beágyazottságukban szemléljük őket. A társadalom ugyanis nem statikus állapot, hanem történetileg formálódó, folyamatosan átalakuló rendszer. A jelen jegyzet célja, hogy az európai és magyar társadalomfejlődést intézményi és strukturális dimenzióiban mutassa be. E megközelítés abból a felismerésből indul ki, hogy a társadalmi változás soha nem kizárólag politikai események sorozata, hanem hosszabb távú folyamatok eredője. A hatalmi viszonyok, a gazdasági szerkezet, a jogrend, az oktatási rendszer, a család és a közösségi struktúrák együttesen alakítják azt a keretet, amelyben az egyének életútja kibontakozik.

A társadalomtörténet mint önálló diszciplína a 19. században különült el a hagyományos politikatörténettől. Elméleti megalapozásában meghatározó szerepet játszott az a szemlélet, amely a történeti tényt nem önmagában létező adottságnak, hanem értelmezési konstrukciónak tekinti. A történész nem a múlt „külső megfigyelője”, hanem saját korának kérdései felől közelít a vizsgált korszakhoz. A történeti megismerés ezért mindig reflexív természetű: a múlt a jelen fényében válik érthetővé, miközben a jelen is a múlt tapasztalatain keresztül nyeri el értelmét. A 20. század folyamán a történetírás horizontja jelentősen kitágult. A francia Annales-iskola, az angolszász társadalomtudományos történetírás, valamint a német struktúratörténeti irányzat egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a társadalomtörténet a gazdasági, demográfiai, mentalitásbeli és kulturális folyamatok vizsgálatát integrálja. A hangsúly a hosszú távú struktúrákra, a társadalmi rétegződésre, az intézmények működésére és az egyéni cselekvés kereteire helyeződött.

A magyar történetírásban a társadalomtörténeti szemlélet fokozatosan bontakozott ki. A 19. század végén még erőteljes jogtörténeti és politikatörténeti keretben jelent meg, majd a gazdaságtörténeti és társadalomszerkezeti vizsgálatok révén önállósodott. A 20. század második felében – különösen a rendszerváltozást követően – a társadalomtörténet

intézményesült keretek között is megerősödött, s ma a történettudomány egyik meghatározó irányzata. E jegyzet szerkezete két fő logika mentén épül fel. Az első rész elméleti és historiográfiai alapozást nyújt: tisztázza a társadalom fogalmának értelmezési lehetőségeit, bemutatja a társadalomtörténet irányzatait, valamint áttekinti a magyar társadalomtörténet-írás fejlődését. A második rész kronologikus rendben tárgyalja az európai és magyar társadalomfejlődés főbb korszakait az ókortól a 20. század végéig. Kiemelt figyelmet kap a társadalmi rétegződés és a társadalmi mobilitás kérdésköre. A társadalmi osztály, réteg, státuscsoport és elit fogalma nem pusztán szociológiai kategória, hanem történeti változások hordozója is. A különböző korszakokban eltérő módon szerveződött a társadalom: a rendi tagoltságtól a polgári társadalmon át a modern ipari és posztindusztriális struktúrákig. E változások nem csupán gazdasági jellegűek voltak, hanem mélyen érintették a jogi státuszt, a politikai részvétel lehetőségeit, a munkavégzés formáit és a szociális ellátórendszerek kialakulását is.

A személyügyi, munkaügyi és szociális igazgatási alapszakos hallgatók számára különösen fontos annak megértése, hogy a mai intézményrendszerek – a munkajog, a társadalombiztosítás, a közigazgatás, az önkormányzatiság, a szociális ellátás – történeti gyökerekkel rendelkeznek. A jóléti állam kialakulása, a munkásvédelem intézményesülése, a társadalombiztosítási rendszerek kiépülése mind hosszú történeti folyamat eredményei. A jelenlegi kihívások – demográfiai változások, munkaerőpiaci átalakulás, társadalmi egyenlőtlenségek – szintén történeti kontextusban értelmezhetők adekvát módon. A társadalomtörténet tanulmányozása nemcsak ismeretszerzést jelent, hanem szemléletformálást is. Arra ösztönöz, hogy a társadalmi jelenségeket ne elszigetelt problémaként, hanem történeti összefüggéseikben vizsgáljuk. Megtanít arra, hogy az intézmények működését, a társadalmi konfliktusokat és az egyéni életutakat strukturális keretek között értelmezzük.

Ez a jegyzet tehát nem egyszerű kronológiai áttekintés, hanem értelmezési keret. Arra vállalkozik, hogy bemutassa: az európai és magyar társadalomfejlődés során miként alakultak ki azok az intézményi és társadalmi formák, amelyek ma is meghatározzák mindennapi életünket. A múlt vizsgálata nem öncélú tevékenység, hanem a jelen jobb megértésének eszköze. A társadalomtörténet ebben az értelemben a szakmai felkészültség egyik alapköve: segít felismerni a folyamatosságot és a változást, a strukturális meghatározottságot és az emberi cselekvés mozgásterét. A következő fejezetek e szemlélet jegyében vezetik végig az olvasót az európai és magyar társadalom történeti alakulásának főbb állomásain

2. A történelem- és társadalomelmélet kapcsolata

Arra a kérdésre, hogy *mi a társadalomtörténet?* rövid, egyértelmű megfogalmazás nehezen adható. A társadalomtörténet diszciplináris körvonalazásához, a társadalomtudományok széles skáláján történő elhelyezéséhez, vagy netalántán önálló tudományterületként történő meghatározásához szükségünk van arra, hogy vizsgálat alá vonjuk a *történetírás elméleti problémakörét*, ezen belül a *történetírás és társadalomelmélet* kapcsolatát, az elméletileg orientált *történetírás eszköztárát*, és nem utolsósorban magát a *történettudományt* és annak *aldiszciplínáit*.

A történetírás elméleti problémaköre komoly átalakuláson esett át az utóbbi évtizedekben, s ezt folyamatot E. H. Carr: *Mi a történelem?* című¹, eredetileg 1961-ben publikált előadás-sorozat nyomán követjük nyomon. A társadalomtörténet fogalmi megalapozásához *Edward Hallet Carr* (1892-1982)² ma már klasszikusnak nevezhető műve kínálkozik a legnépszerűbb és egyben esszenciális hivatkozási alapnak, amelyben a mű szerzője Hérodotosztól Nietzsche koráig veszi számon a történetírás legkülönbözőbb indokait, ad bepillantást az elméleti történetírás eszmei irányzataiba, világít rá a történelem társadalomban betöltött szerepére.

Történeti tény – történetírás – társadalmi háttér

Edward H. Carr elméletében a történeti tény jellege a kiinduló pont. A történeti tények megítélésekor azok csak mint a történész, a történetíró szubjektumának produktumai vehetők figyelembe, hiszen a történeti tény maga is egy konstrukció, a történetíró saját alkotása, és mint ilyen, nem mentes a szubjektív elemektől. Filozófiai felfogásban a tény nem az, ami a valóságban van, hanem az, amit róla állítunk.³ Ennek megfelelően mondható, hogy történetírás pusztán hipotéziseket állít elő, amelyeket azután igyekszik igazolni. A történelmi tény státusa az értelmezés függvénye. A történetírás olyan szellemi művelet, melynek folyamán a tényeket „értelmezéseik hálóján szűrik át, értelmezéseiket pedig a tények próbájának vetik alá”. (Carr 1995. 58.) A történész tehát nem tekinthető egy történelmen kívül álló vagy azon felüli

¹ Edward H. Carr: *What is History*, (1961; 2nd. ed., with an introduction by R. W. Davies, London: Macmillan, 1986.)

² Edward Hallet Carr angol történész, újságíró, diplomata. Marnie Hughes-Warrington: *Fifty Key Thinkers on History*, London-New York 2003. 24-26 pp.

³Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamata természete*, Akadémiai Kiadó, Budapest 2001.

megismerőnek. Éppen ezért „csak akkor tudjuk maradéktalanul megérteni [...] a történész munkáját, ha világosan látjuk, milyen álláspontról közelítette meg a témát, [...] ez az álláspont maga is adott társadalmi és történelmi talajban gyökerezik.” (Carr 1995. 37.) A *filozófiai hermeneutika* álláspontja szerint a „múlt csak a jelen, a jelen pedig csak a múlt fényében érthető meg legteljesebben”. (Carr 1995. 51.) Az objektív megismerés perspektívájába helyezve a fenti megállapítást, Carr arra hívja fel a figyelmünket, hogy a történész annál jobban tudatában van annak, hogy mi történt valójában, minél tisztábban látja maga előtt a múlt kései következményeit. A történelmi eseménytől távolodva történész szüntelenül jobban tudja, hogy mi történt korábban. A történelem tehát szüntelen változás, lényegénél fogva egy kumulatív folyamat, haladás, fejlődés, amelyre jelentős befolyást gyakorol a szerzett képességek nemzedékről-nemzedékre történő átadása. Következésképp a történetírás maga is fejlődik, mélyebb betekintést nyújt az események menetében, amely maga is haladó.

Történetírás – történettudomány

Bár a történetírás eltér a szcientikus, természettudományoknál alkalmazott megismerési módoktól, kétségtelenül *tudomány*, hiszen képes a tudás általános fogalmának megalkotására. A természettudományoktól eltérően a történelmi értelmezés jellemzője, hogy nem mentes az értékítéletektől, az egyfajta erkölcsi ítékezéssel jár együtt. A tudományos megítéléshez azonban nélkülözhetetlen, hogy ez az ítékezés nem valamilyen elvont, történelem feletti mérce alapján történjék. A történetírás tudományosságát támasztja alá, hogy magyarázataiban a *kauzalitás elve* érvényesül, a historikus azt vizsgálja, hogy az adott ok-okozati, kauzális eseménysor keretein túlmutató okok alkalmasak az *általánosítás* céljára, a tanulságok levonására. A kauzalitás elve azonban nem szül történelmi determinizmust, nem iktatja ki Carr szerint a szabad akaratot. E folyamatban ugyanis a ható okok nem egyforma súlyúak, az okok hierarchiájában Carr különbséget lát racionális és *véletlenszerű* okok között. A történész csak azokat a ható okokat fogadja el racionálisnak, amelyek hézagmentesen illeszkednek egy racionális magyarázat által strukturált rendszerbe. Ezen felül csak azokat az adott kauzális eseménysor keretein túlmutató okokat vizsgálja, amelyek alkalmasak az általánosítás céljára, a tanulságok levonására.

Carr arra a momentumra is rávilágít, hogy napjainkban a történetírás horizontja kitágul, a történész már nem csak a hegeli elképzelésnek megfelelően az államépítő népek történetét kutatja, hanem valamennyi társadalmi csoportra kiterjeszti vizsgálódását.

A történetírás és az elméletek viszonya

A történetírás elméleti koncepcióját egészen más felismerésektől vezérelten közelíti meg a szintén angol *Peter Burke*. A kora újkori Európa kultúrtörténetének nemzetközileg elismert szakértőjeként szamon tartott cambridge-i historikus, a történeti-antropológia művelőjeként nem kerülheti meg azt a szükségszerűséget, hogy a történetírás elméleti kérdéseivel ne foglalkozzék. Számára ugyanis az empirikus vizsgálódásokat *a társadalomtudományok* és kiváltképp az elméleti támpontokkal is szolgáló teoretikus diszciplínák alapozzák meg.

Azáltal, hogy a történetírás elméleti jellegre tett szert, új társadalomtudományok születéséhez járult hozzá. E folyamat elemzésekor Burke a történetírás és az elmélet (helyesebben az elméletek) viszonyának áttekintését különféle megközelítésekben, stádiumokra bontva taglalja. A történetírásról elsőként az *elméleti érdeklődés* vált le. Ennek lett eredménye, hogy a *szociológia* elméleti tudományként intézményesülhetett a 20. században, s közben elvesztette a történetíráshoz fűződő minden affinitását. Számos egyéb társadalomtudomány is ezen az úton haladt, így jött létre a *pszichológia* mint kísérleti tudomány, önállósult a *közgazdaságtudomány*, tudatosan szakítva a történeti szemlélettel. Másodsorban a történetírásban is újraéledt az elméleti tájékozódás. Előtérbe került a társadalomtörténet, melynek eredményeként e folyamat végpontján olyan muntidiszciplináris jelentőségű történészek, szociológusok, antropológusok, filozófusok álltak, mint *Fernand Braudel*, *Mihail Bahtyin*, *Pierre Bourdieu*, *Norbert Elias*, *Michel Foucault*, *Clifford Geertz*. Mindannyian és rajtuk kívül még számosan annak a humán és társadalomtudományi látásmódnak képviselői, amely kapcsolatot képes teremteni az elmélet és a történelem, illetve a történetírás és a többi társadalomtudomány között. A további lépésben kialakult az elméletileg orientált történetírás legfontosabb eszköztára, melyek Burke szerint a következők: *összehasonlítás (komparáció)*, amely a makrotörténettel foglalkozók körében gyakori módszer, *modellalkotás és típusképzés*, a *számszerűsítés*, mérés módszere (*kvantifikáció*), s végül *a társadalmi mikroszkópia* vagy más néven *mikrotörténet*, amely a vizsgálat eredményeinek lekicsinyítésével von le következtetéseket. A fentiek eredményeként körvonalazódtak azok a *központi fogalmak*, amelyek alatt Burke a szerinte elméletileg korunkban legfontosabb kutatási témákat és kategóriákat ért. Ezek közé tartoznak a *család* és *rokonság*, a *közösség* és *identitás*, a *szexualitás* és a *társadalmi nem (gender)*, a *fogyasztás* és a *szimbolikus tőkei*, a *kommunikáció* és *befogadás*, a *hegemónia*, az *ellenállás* és *társadalmi mozgalmak (collective action)*, a *gyámkodás* és *korruptió*, a *mentalitás* és *ideológia*, a *szóbeliség* azaz, a *verbalitás* és *textualitás*, s végül a *reprocitás* és *mítosz* szerepe. Ezek a témák és releváns fogalmak mivel minden esetben

egy-egy társadalomtudománynak képezik szerves részét, nem vagy csak áttételesen lehet átjárni egyik történeti diskurzusból a másikba. E szerteágazó témakörök és analitikus kategóriák annyira függetlenedtek egymástól, hogy egyedül rájuk építve ma már lehetetlennek tűnik az egységes történelem fogalma vagy pusztá víziója is. Ma tehát már nem beszélhetünk egységes történelemről, hiszen olyannyira komplex humán és társadalomtudományi látásmódot igényel, amely történeti aldiszciplínák sorát feltételezi. Ennek igazolásául Burke példaként hoz fel és részletesen elemez néhány elméleti szempontból jelentős történeti munkát, amelyek valóságos interdiszciplináris szellemi erőfeszítések produktumai. Közülük néhány már magyar nyelven is hozzáférhető, nevezetesen Norbert Elias *A civilizáció folyamata*, Michel Foucault *Felügyelet és büntetés*, Fernand Braudel *Mediterráneum*, valamint Emmanuel Le Roy Ladurie *Montaillou* című eposza.

Carr és Burke elméleti munkáit összevetve bizonyosodhatunk meg róla, hogy milyen robusztus átalakulás ment végbe a 20. század közepe és vége között a történetírás elméleti fogékonysága, illetve az elméleti kiindulópontok terén.

3. Történeti aldiszciplínák

Az elméleti történetírás, a történelem komplex megközelítése számos történeti aldiszciplínát eredményezett, melyek olyan kutatási területekre fókuszálnak, amelyek az adott korszak legaktuálisabb kérdéskörét, kérdésköreit elemzi. Ebből adódóan az újabb és újabb tendenciák mentén sorra születnek az újabb irányzatok.

A klasszikus történeti aldiszciplínák között találjuk az egyre erőteljesebb urbanizálódás hatására megjelenő *várostörténetet*, a vallás társadalomban betöltött szerepére rávilágító, a vallást mint társadalmi jelenséget kutató *vallás társadalomtörténete* tudományterületet, a történetírás és gazdasági elmélet elválasztását eredményező *gazdaságtörténetet*. A *történeti demográfia* mint kutatási terület a népesség szerkezetét, valamint a népesedési jelenségek koronként eltérő hatását vizsgálja, és az idő dimenziójára való tekintettel s egyben annak aldiszciplínáját alkotva szükségszerűen kötődik a történettudományhoz. A *történeti földrajz* már a 19. században önálló tudományágként jelent meg, melyben egy sajátos kettősség volt megfigyelhető. Egyfelől jelentős a földrajztudományhoz való kapcsolata, másfelől a történeti földrajz művelői munkáikba az általuk vizsgált történeti események és folyamatok elemzését is beemelték. A politikatörténetnek a társadalomtörténettel való ötvözése már a 19. század végén felmerült és ennek következményeként a 20. században a múltbéli politikai jelenségek

vizsgálatát célzó új területként körvonalazódott a *politikai társadalomtörténet*. Mind tárgyát, mind módszereit tekintve talán az egyik legvitatottabb történeti stúdium a *művelődéstörténet*, amelynek megjelenése egyidejű a tudományos igényű történetírással. A koncepciók és eszmények sokfélesége mellett mindazonáltal a művelődéstörténeten napjainkban annak tárgya alapján legalább három egymással összefüggő, részben egymást lefedő, de mégis különböző fogalmat értünk. Szűkebb értelemben a szellemi élet, az eszmék történetével azonosíthatjuk (eszmetörténet). A művelődéstörténet egy másik elterjedt szóhasználat szerint tárgyai közé felveszi a mindennapi élet, az életmód, életforma, a hétköznapi életviszonyok, azaz az anyagi művelődés vizsgálatát is. Egy még tágabb értelmezés szerint a művelődéstörténet a viselkedésmód elemzését is tárgyának tekinti, mely a történeti antropológiával való szoros kapcsolatát jelzi.

Az empirikus kutatásokra épülő humán tudományok (történelem, szociológia, antropológia, pszichológia stb.) a 20. század utolsó harmadára olyan tudományelméleti fordulatot váltottak ki, melynek hatására újabb tudományterületek bontakoztak ki. A történeti aldiszciplínák újabb irányzatához tartozik többek között a *történeti antropológia*, melynek során a történész az antropológuséhoz hasonló elemző módszereket és vizsgálódási témákat választ a múlt jelenségeinek leírásához. A *történetírás nyelvi fordulata* (linguistic turn) elsődlegesen egy tudományelméleti beállítódásként ragadható meg, amely a vizsgálódás középpontjába a nyelvi jelenségeket, a nyelviség problémáját helyezve a történelem írásának, a történeti szövegek olvasatának kérdéskörét boncolgatja. Újabb tudományterületként való meghatározottságát az a felismerés is indokolta, hogy a társadalmi tapasztalat is nyelvileg épül fel, és így a kutatás számára is elsősorban a nyelven keresztül ragadható meg. A történetírás nyelvi fordulata mint sajátos szemléletmód többek között olyan területekkel is érintkezik, illetve foglal magába, mint a retorika, a történettudomány narrativista paradigmája, a textológia vagy a szövegértelmezés tudománya, a hermeneutika. Szintén újabb irányvonalként említhető meg a magyar nyelvben gyakran szellemtörténetként említett *mentalitástörténet*, amely a kultúra területének egy sajátos megközelítését jelenti. Kutatási tárgyait többek között a kollektív viselkedés, a mindennapi gondolkodást és gyakorlatot meghatározó jelenségek, a hiedelmek, a gondolkodás kategóriái, szimbólumai, metaforái képezik. A *mikrotörténelem* egy viszonylag jól körülhatárolható kisebb egység (legtöbbször egyetlen esemény, egy falu közössége, egy család vagy egy egyén) intenzív történeti vizsgálatát jelenti, Charles Joyner szavaival élve „a mikrotörténelem a nagy kérdésekre kis helyeken keresi a választ”. Jelenleg a mikrotörténelem a vele rokonítható *new cultural history*val együtt a társadalomtörténet vezető irányzataként tör utat magának az újabb tendenciák között. Ugyancsak a 20. század második

felétől a feminista elméletek hatására került középpontba a *társadalmi nemek és a nők története*. A társadalmi nem fogalmát először az amerikai feministák használták ezzel jelezve a nemek közötti megkülönböztetés alapvetően társadalmi jellegét. Vizsgálódásának tárgya az emberi méltóság és a szabadság – ma még teljes megelégedésre okot adóan koránt sem biztosított – kiteljesedésének története, valamint a nemek e folyamatban betöltött szerepe. A szintén újabb irányzatként felfogható *pszichohistória* létjogosultságát az a felismerés adta, hogy a társadalmi valóság megértéséhez önmagában sem a pszichológiai, sem a szociológiai megközelítés nem lehetséges. A pszichohistória vizsgálódásai során az egyént és a társadalmat többé nem választja mereven ketté, ennél fogva újabb aldiszciplínaként sikerült összebékítenie a pszichológiai és a szociológiai szemléletet.

4. A társadalomtörténet definiálása és kapcsolódása más tudományágakhoz

A társadalomtörténet meghatározása

Arra a kérdésre, hogy *mi a társadalomtörténet*, a fent bemutatott elméleti tendenciák ismeretében azt választ adhatjuk, miszerint e definíció alatt a történettudomány komplex társadalomtudományként való felfogását kell értenünk. A történettudomány mint komplex társadalomtudomány egy olyan interdiszciplináris – azaz több tudományterületet átfogó, több tudományterület módszereit alkalmazó – tudományként jelenik meg, amely ebben a létében a korábbi históriától eltérően egy új tudományterületi elnevezéssel illelhető, mely nem más, mint a társadalomtörténet. A társadalomtörténet tehát több tudományág szintetizálására alkalmas módon, azok eredményeinek felhasználásával törekszik a társadalom tudományos leírására, melynek kialakulásához a mai értelemben vett tudományos történetírás, azaz a forráskutatáson alapuló kritikai történetírás meghonosodása vezetett el.

A társadalomtörténet komplexitásához hozzájárult a *társadalom* fogalmának jelentésbővülése. Az *Arisztotelész* nevéhez köthető felfogás szerint a társadalom azonos az állammal, a *hegeli* hagyományokon alapuló értelmezésben viszont a társadalom már nem azonos magával az állammal. *Hegel* ugyanis szembe állította a saját törvényei szerint élő *citoyen* társadalmát az állammal. Ez utóbbi felfogás a *societas*, azaz a társadalom fogalmának a *klasszikus természetjogi* tisztázásának köszönhető, melynek értelmében az állam az általában vett társadalmaknak csak az egyik – bár kétség kívül legjelentősebb (*societas maxima*) – típusa.

Szintén társadalom differenciált értelmezésére vall a politikai diskurzusokban megjelenő civil társadalomtól elkülönült politikai kormányzat, majd a 20. századtól kezdve egyre népszerűbb társadalom-értelmezés, amely a társadalmat saját törvényei szerint élő organizmusként határozza meg.

A társadalomtörténet kapcsolódása más tudományágakhoz – társadalomtörténet és jogtörténet

A társadalomtörténet komplexitása egyben jelzi a más tudományágakhoz való viszonyát. E tudományterületek közül jelentőségüket tekintve, mely jelentőséget a társadalomtörténettel való – mind módszertanilag, mind kutatások tárgyát nézve – szorosabb viszonyuk alapoz meg, az *irodalomtörténet*, a *néprajz*, a *szociológia* és a *jogtörténet* emelhető ki. Az itt felsoroltakon belül társadalomtörténet és a *jogtörténet* viszonyára célszerű vázaltszerűen és nem a teljesség igényével kitérni, amit leginkább az indokol, hogy a társadalomtörténeti kutatások sok esetben lényegében, sőt bizonyos konkrét helyzetekben kizárólag, jogtörténeti forrásokon alapulnak.

A jogtörténet mint elkülönült tudományág a 18. század második felében alakult ki. Önállóvá válását – Európa más országaihoz hasonlóan – Magyarországon is politikai, kormányzati érdek támogatta. Az uralkodók valamint az egyes rendi csoportok, privilegizált rétegekhez tartozók számára társadalmi érvényesülésükhöz elengedhetetlen volt a társadalmi jogállásuk biztosítását dokumentáló iratok összegyűjtése. Érdeklükben állt, hogy dokumentáltassák valamely vélt vagy valóságos jogukat. Így születtek meg a sokszor szokásjogi alapon álló és az egyes társadalmi csoportok jogállását rögzítő törvénygyűjtemények, ilyennek tekinthető például Magyarországon *Werbőczy István* Hármaskönyve. A korabeli peres ügyekben érvényesíteni kívánt dokumentumok, szerződések, végrendelezések tanúsítványait ma is levéltárak őrzik, közgyűjtemények őrzik, amelyek tanulmányozása egy társadalomtörténész számára is nélkülözhetetlen ismereteket nyújt.

A 18. század második felében Magyarországon sajátos körülmény segítette a *tudományos törvénytárgyalás* kialakulását. Az udvar s a rendek között nem egyszer jelentkező közjogi ellentétek tisztázása érdekében szükség volt olyan művekre, amelyek a király jogait hangsúlyozták a rendi csoportok történeti jogival, bizonytalan jogi alapon álló kiváltságaival szemben. Ennek eredményeként születtek meg az első jogtörténeti jellegű munkák. Ekként említhetjük *Kollár Ádám* „Magyarország apostoli királyai kegyúri jogainak okleveles története” címmel 1762-ben megjelent monográfiáját, majd a „Magyarország apostoli

királyai vallási ügyekben való törvényhozó jogának eredetéről és örökös gyakorlatáról” című 1764-ben publikált művét.

A jogtörténet tudományos megalapozását szolgálták a forrásokat feltáró, elvont rendszerbe foglaló és értelmező művek. Ebben a tekintetben a jogtörténet előfutárának tekinthetjük Pray Györgyöt (1723-1801), Katona Istvánt (1732-1811), majd Fejér Györgyöt (1766-1851), akik a Mohács előtti korok történeti és jogtörténeti forrásait, mint az adott korban még javarészt élő jogi forrásokat gyűjtötték össze. Az udvar törekvéseivel szemben a rendek a hazai jog (*ius patrium*) összegyűjtésében, értelmezésében voltak érdekeltek. Ebben a törekvésükben segítségükre voltak a magyar jogi főiskolák, a jogakadémiák és a nagyszombati, majd később Pestre helyezett egyetem, ahol a történetileg kialakult és a bíróságok által széles körben alkalmazott jogot tanították. Ilyen összefoglaló mű volt *Husztai István* „Gyakorlati jogtudomány avagy a magyar jog első kommentárja” című tankönyve, amely először Budán jelent meg 1745-ben. A magyarországi oktatási reform, az 1777-ben bevezette első Ratio Educationis is szorgalmazta a jogtörténet tanítását. A rendelet a „törvények igazi megértését” tekintette e tárgy legfőbb feladatának. (Ratio Educatio LXXXVII. §.) A jogtörténeti kutatások alapfeltétele a források szakszerű összegyűjtése, rendszerezése és kiadás volt. A magyar törvények gyűjteménye a Corpus Iuris sokáig hiányos volt, nem tartalmazta a királyok összes dekrétumait, az országgyűlési törvények bemutatás sem volt teljes. A tudomány és gyakorlat egyaránt sürgette a hazai jogforrások összegyűjtését, kiadását. Ezt a rendkívüli anyaggyűjtő munkát a 18-19. század fordulóján a két Kovachich végezte el, *Kovachich Márton György* és fia *Kovachich József Miklós*.

A 19. század első felének jogtörténeti munkáit a szakjogágak történeti megalapozása jelentette. Frank Ignác a budapesti egyetem tanáraként számos jogterület történeti fejlődését bemutató könyvet írt. Frank munkásságának jellemzője, hogy a szerves fejlődést előtérbe helyező *történeti jogi iskola* munkamódszeréhez híven minden egyes jogintézményt történetileg tárgyalt. Elsőként haladta meg az ismeretközlő, kommentáló jogtudományt az oknyomozó történeti álláspontot képviselve. A közjogtörténeti művek többsége ezzel szemben apologetikus maradt, melyekre jellemző volt konzervatív nemesség „ősi alkotmány” tiszteletének alátámasztása.

A rendi korban az önálló jogtörténetnek az egyetemen és a jogakadémiákon nem volt önálló tanszéke, így paradox módon a magyar jogtörténet a neoabszolutizmus időszakában alakul önálló egyetemi stúdiummá. Tudományos megalapozása *Wenczel Gusztáv* nevéhez fűződik. A 12 kötetes Árpád-kori új okmánytára új forrásanyaggal gazdagította Árpád-kori történetünket és jogtörténetünket. 1872-ben készítette el tankönyvét a magyar jog történetéről

„Magyarország jogtörténetének rövid vázlata” címmel, melyben a hűbéri és rendi kor jogtörténetét tárgyalja. Elemzésekor még nem él az összehasonlító módszerrel, az egyes országok jogfejlődését ugyanis külön-külön tárgyalja. Külön említésre méltó *Botka Tivadar* a magyar vármegyék első jeles monográfusa. 1862-ben „Vázlatok a megyei alkotmányos élet múltjából” címmel ad ki kétkötetes monográfiát, amelyet sokáig alapműnek tekintettek. A pesti egyetemen 1872-ben a magyar jogtörténeti tanszéket *Hajnik Imre* foglalta el. Ő az első hazai jogtudós, aki elvi következetességgel alkalmazta a *jog-összehasonlító módszert*. Ma is használható a európai jogtörténetet áttekintő tankönyve, melynek címe: „Egyetemes európai jogtörténet a középkor kezdetétől a francia forradalomig”, amelyben kísérletet tett a rendi kori jogfejlődés összefoglalására.

Hiteles források összegyűjtése és rendszerezése terén jelentős érdemeket szerzett *Kolozsvári Sándor* (1840-1922) és *Óvári Kelemen* (1844-1925). A forráskutatásra épülő jogtörténetírás ma sem nélkülözheti a Werbőczy Hármaskönyvének és a Magyar Corpus Juris milleneumi kiadását és a rendi vármegyei és városi statútumok gyűjteményét. A két szerző a gyűjteményeket jegyzetekkel, mutatókkal látták le, amelyek ma is használhatók.

A 20. század eleji változások a jogtörténet-tudományban is éreztették hatásukat. A pozitívizmus tényekkel számoló módszereit felváltotta a *nemzeti horizontú jogtörténetírás*, ami legjellegzetesebben *Timon Ákos* (1851-1925) jogtörténeti műveiben tükröződött. A hat kiadást is megért „Magyar alkotmány és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére” című tankönyvében szembe fordult azzal a felfogással, amely szerint a magyar jogrendszer német gyökerekből táplálkozik. A nemzeti ideológia képviselőjeként jogtörténeti munkáiban a hazai jogrendszerünk nemzeti elemeit kiemelve vázolta fel a magyar jogfejlődést. A század elejéről még egy tudományos értékű jogtörténeti tárgyú művet kell megemlítenünk, amelyet *Király János* (1858-1929), a budapesti egyetem tanára írt a „Magyar alkotmány és jogtörténet különös tekintettel a nyugat-európai jogfejlődésre” címmel, melynek közel fele a nyugat-európai, különösen a germán jogfejlődést tárgyalja. A második rész foglalkozik a magyar alkotmány- és jogfejlődéssel, de ebben csupán a mohácsi vészig jut el.

A két világháború közötti jogtörténetírás művelői, élükön Eckhart Ferencel (1885-1957) a szellemtörténeti irányhoz csatlakoztak. Eckhart Ferenc kutatásait levéltári dokumentumokra támaszkodva vette fel a harcot a dolgok lényegébe be nem hatoló jogtörténeti irányvonallal szemben. Munkássága gazdaságtörténeti tevékenységgel kezdődött, amelynek eredményeként bécsi kutatások alapján tette közzé munkáját a bécsi udvar gazdaságpolitikájáról Mária Terézia korában. Másik jelentős korai alkotása a magyar közhitelességi szervezetről szóló monográfiája volt, amit német nyelven jelentetett meg. A két

világháború között a már fent említett két művön kívül legjelentősebb munkája volt a szentkorona-eszme történetéről írt a „Szentkorona-eszme története” című monográfiája, továbbá a pesti jogi kar történetére vonatkozó nagy monográfiája „A Jog- és Államtudományi Kar története 1667 -1935” címmel. Az 1946-ban publikált „Magyar alkotmány- és jogtörténet” című tankönyve mindmáig alapvető kézikönyve a jogtörténet iránt érdeklődőknek.

1945 után a magyar jogtörténeti kutatás és oktatás legfontosabb bázisait változatlanul az egyetemi katedrák voltak. A tananyag marxista átdolgozását a Szovjetunióbeli rosztovi egyetemről hazatért *Bolgár Elek* kezdte meg. Utóda *Sarlós Márton* lett, aki *Bónis György* társszerzővel együtt az új egyetemes állam- és jogtörténet magyarországi tankönyvének megírásával igyekezett megfelelni a korabeli követelményeknek. A magyar állam- és jogtörténet új tananyaga a 1957-ben készült el *Csizmadia Andor*, *Maday Pál*, *Sápi Vilmos*, *Székely György* közreműködésével. Ennek bővített és további szerzők, úgy mint *Kovács Kálmán* valamint *Asztalos László* által átdolgozott kiadásai közül a legutolsót 2003-ban publikálták.

5. Ajánlott irodalom

Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk. 2006): Bevezetés a társadalomtörténetbe, Hagyományok, irányzatok, módszerek, Osiris Kiadó, Budapest 2006

E. H. Carr (1995): Mi a történelem, Osiris Kiadó, Budapest, 1995.

Gyáni Gábor – Kövér György (2006): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig, Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

Szijártó M. István (2014): A történész mikroszkópja, A Mikrotörténet elmélete és gyakorlata, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014.

Elérhető:

<https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/63446/A%20t%C3%B6rt%C3%A9n%C3%A9sz%20mikroszk%C3%B3pja%20-%20jav%C3%ADtott%20nyomdai.pdf>

A. Gergely András (2006): Tudományterületi áttekintések, Alkalmazott antropológia és társ-tudások, MTA Politikatudományok Intézete, Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont, Budapest, 2006.

Elérhető: <https://mek.oszk.hu/04500/04531/04531.pdf>

Erős Vilmos: A magyar történetírás 1945 után, – hazai historiográfiai fordulatok (antropológiai-nyelvi fordulat hatása) Valóság (2013/10).

Elérhető: https://epa.oszk.hu/02900/02924/00010/pdf/EPA02924_valosag_2013_10_048-074.pdf

II. A társadalomtörténet historiográfiája, francia, német, olasz, angolszász iskolák

1. A társadalomtörténet francia fejlődése

Az Annales-kör

A 20. század közepén Franciaországban a *gazdaság- és társadalomtörténet* nemzeti iskolát teremtett, melynek középpontjában az *Annales* (1929-ben alakult) folyóirat köré szerveződött és *Annales* iskolaként is említett történetírói irányzat áll. Ez az új történetírói irányzat 1848 után intézményes formára is szert tett és jelenleg Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS) néven önálló oktatási intézményként a francia társadalomtörténet meghatározó műhelyeként tartható számon. A múlt század 60-70-es éveiben számos más történetírói kutatási fórum csatlakozásával egy újszerű történettudományi diskurzus alakult ki „új történelem” elnevezéssel. A francia történetírás újszerűségét a földrajz és történelem összekapcsolása (géohistoire), az időfolyamatok (hosszú időtartam, konjunkturális változások, ciklusok) vizsgálata és a családrekonstrukcióra épülő történeti demográfia, a kvantifikáció terén elért eredményei jelzik. Számos új kutatási területet nyitott: például a *mentalitástörténetet*.

A francia társadalomtörténet kialakulására jelentős hatással bírt az alapvetően a 19. században, Németországban kialakult tudományos, kritikai történetírás. A történeti tudást létrehozó szabályok a forráskritikára, a lehető legteljesebb forrásfeltárásra, a történeti tények felkutatására és eseménytörténeti sorrá való összeállításra épültek. Ezzel szemben a 19. században a francia történetírásra a főleg egyetemeken divatos irodalmi megközelítés volt a jellemző, a fordulat az 1860-as évektől érlelődött és csak a rá következő 10 év folyamán vált a németországihoz hasonló tudományos alaposságúvá. A francia tudományos történetírás tudományos módszertanra hangsúlyt fektető iskolaként – école méthodique – a 19. század végére válik meghatározóvá. *Gabriel Monod, Gustave Fagnier, Gaston Paris, Alfred Rambaud, Ernest Lavisse* és követőik az 1880-1890-es évek között kiépítik a Sorbonne-on és más egyetemeken a történelemszakma tudományosan intézményesített kereteit, annak kontrollját, a történelemsz képzés új rendjét. A történetírás a századfordulóra megteremti a nemzeti történeti összefoglaló műveket, alapvető kézikönyveket.

A történetíráson belül érlelődő új törekvések legerőteljesebben a strasbourgi egyetemen tanító két tanár, *Lucien Febvre* (1878-1956) és *Marc Bloch* (1886-1944) munkásságában jelent

meg. A két történész 1929-ben megalapította az *Annales de l'histoire économique et sociale* című folyóiratot. Ennek szerkesztőgárdája több társadalomtudományt képviselt, de összefogói, szerkesztői az alapító történészek voltak. A folyóirat célkitűzése volt, hogy a történelem vezetése alatt egyesítse a társadalomtudományokat közös munkára, lebontva a régi elkülönülési megrögződéseket. A szerkesztők igyekeztek előmozdítani a közös kutatói vállalkozásokat, amelyek egyrészt egy valódi összehasonlító szemlélet kialakítását szolgálták, másrészt a tudományok közötti együttműködést segítették elő. Az 1930-as években jelent meg *Francois Simiand* több munkája az árak és bérek történeti alakulásáról, valamint tanítványának *Ernest Labrousse*-nak a 18. századi, a francia forradalmat megelőző korszak konjunktúrájával foglalkozó disszertációja. Mindkét szerző nagy hatással volt a háború utáni korszak gazdaság- és társadalomtörténetére.

A VI. szekció

A II. világháború után az 1948-ban megalakult, de már 1866 óta működő *École pratique des hautes études* keretében belül, egy hatodik rész, az ún. VI. szekció, amely a történelem és a társadalomtudományok oktatásának és művelésének kiterjesztését tűzte ki célul. Az intézmény kutatói műhelyek formájában szerveződött és az 1950-es évektől átveszi az amerikai egyetemokről a területi kutatások (area studies) rendszerét. A kutatók nem diszciplínák szerint szerveződnek, hanem szoros az együttműködés a társadalomtudományok között. 1957-től a VI. szekció mellé szerveződik a *Maison des Sciences d l'Homme* (Az embertudományok háza), amely alapítványi alapokon működve segíti az egyetemi intézmény működését, szervezi a tudományos életet. Ennek keretei között a történetírást Lucien Febvre mellett egyre inkább két jelentős alak határozza meg: *Fernand Braudel* és *Ernest Labrousse*. Munkáikban az idősorok használata, a gazdaság, társadalom, mentalitás egymásra épülő hármassága a jellemző. A gazdaság- és társadalomtörténet az 1960-as évek végére, az 1970-es évekre megteremti a nagy összefoglaló munkákat (agrártörténet, várostörténet). Ezek közül kiemelkedő a *Fernand Braudel* és *Ernest Labrousse* által szerkesztett *Histoire économique et sociale de la France*. *Braudel* munkája, *A Földközi-tenger vidéke* második, átdolgozott kiadása az 1960-as évektől vált világszerte ismert és sikeres munkává. *Braudel* kidolgozta az 1450 utáni ármozgások alapján a gazdaság mozgását, annak térbeli szerveződését (világgazdaság). A kapitalizmus kora szakaszára vonatkozó felfogását a *Kapitalizmus és az anyagi kultúra* című háromkötetes munkájában összegezte. Nem annyira reprodukáló történeti kutatási modellt adott, inkább felfogásával volt meghatározó.

Viták a francia társadalomtörténetben

A megszülető gazdaság- és társadalomtörténet, az *Annales*-kör első két évtizedében a kritika, a vita a térnyerés, a diffúzió eszköze volt. Az új történetiszemlélet elterjedése a tárgyi kérdések körül forgó tudományos viták sorát eredményezte, melyek közül az 1960-as években az *Annales* egyik szellemi versenytársa a *strukturizmus* említendő meg elsőként. Az 1960-as években a társadalmi szerkezet vizsgálata körül robbant ki vita az *Ernest Labrousse* által képviselt osztályszemlélet és a *Ronald Mousnier* által kifejtett rendi társadalom koncepciója között. Mousnier az ancien régime társadalmának megközelítésére a weberi rendi társadalom koncepcióját tartotta alkalmasnak, azaz szerinte az azonos életmódot folytató csoportokat el kell különíteni. Labrousse és tanítványai a gazdasági szerkezet, a tulajdonviszonyok meghatározó szerepét hangsúlyozták, s a modern foglalkozási nomenklatúrák segítségével törekedtek társadalmi-foglalkozási csoportokat kialakítani. E koncepció jegyében indult meg a polgárság vizsgálata (18-19. század). A társadalmi-foglalkozási csoportokra épülő társadalmi szerkezeti megközelítést az 1970-es évektől számos gyakorlati kritika is érte és szociológiai oldalról kimutatták ezek konstruált voltát. Egyre inkább erősödött az angol E. P. Thompson nevéhez köthető „konstrukciós” szemlélet: a társadalmi csoportok nem a gazdasági, tulajdoni szerkezet újratermelődése során mintegy automatikusan jönnek létre, hanem konkrét történelmi formálódási folyamat eredményeként sajátos termékek. Erős kritikát hozott a mikrotörténeti szemlélet is.

Egyéb irányzatok

– történeti demográfia, kvantitatív történelem, pluridiszciplináris történetírás

Az 1970-es évektől egyre erősebben jelentkeznek olyan irányzatok, amelyek az *emlékezet* fontosságát hangsúlyozzák, s a történelem (mint tudás és szaktudomány) és az emlékezet (egyéni vagy kollektív) közötti kapcsolatra hívják fel a figyelmet. A kérdést a holocausttal kapcsolatos viták, a hivatalos megemlékezések divatja és a kulturális örökség fogalmának térnyerése mai napig fontossá teszik. Említésre méltó *Pierre Nora* könyvsorozata (*Az emlékezés helyei – Les lieux de mémoire*), amely szemléleti irányzattá vált. Nora megkülönbözteti az emlékezetre épülő társadalmakat, ahol a múlttal való kapcsolat közvetlen, átélt és modern társadalmakat, ahol a tudományként művelt történelem szolgáltatja a múltra való visszaemlékezést. A két nagy korszak közötti átmenet az, amikor az emlékezet már nem mindennapos, élő gyakorlat, hanem egyes eseményekhez, szimbólumokhoz kötődő időszakos

jelenség. A vállalkozás egyszerre volt kritikai vizsgálat és a nemzetet formáló emlékezet megértő számbavétele.

Hasonlóan nemzetet formáló és számos történezt hosszabb időn át megmozgató munka 1984 és 1992 között több kötetben jelent meg, melyek sorában elsőként a *Köztársaság* címmel kiadott kötet jelent meg 1984-ben. A tanulmányok foglalkoztak olyan szimbólumok kialakulásával mint a trikolor, a Marseillaise, olyan jelentést hordozó épületekkel mint a Pantéon, olyan közösséget formáló könyvekkel mint *Lavisse* Franciaország története. A nemzetnek szentelt 3 kötetes történeti munka 1986-ban készült el, olyan nagyobb részekkel mint a *nemzeti örökség*, a *történelemírás*, a *tájak*, a *terület*, az *állam*, vagy a *glorie*. Ezeken belül az elemzések foglalkoztak épületekkel, könyvekkel, eseményekkel, amelyek a nemzeti emlékezet rituális részeivé váltak. A hatalmas vállalkozás megmozgatta a francia történelemszadalmat, s formálta a nemzeti emlékezet és a megemlékezések kultuszát. Egyben a modern nemzetépítés problémájának számos kérdését tárgyalta magas szakmai szinten.

A francia történetírás 1945 utáni fellendülésében és sikerében más irányzatok is szerepet kaptak, melyek közül mindenképpen említésre méltó a *Louis Henry* nevéhez köthető történeti demográfia. 1945 és az 1960-as évek között számos olyan visszatekintő jellegű statisztikai gyűjtemény jelent meg, amely a nemzeti jövedelmi számítások, a tervezés szükséglete szülte retrospektív történeti gazdasági számításokat használt fel módszerként. De a *Simon Kuznets* képviselte nemzeti jövedelmi számításokat is erős történeti törekvés jellemezte. Ennek a szemléletnek a terméke a francia *histoire quantitative* (kvantitatív történelem). A közgazdászok által végzett munkát az ökonometrikus szemlélet, a történeti forráskritika helyenkénti hiánya jellemezte, így az *Annales*-kör képviselői esetenként vitát folytattak a kvantitatív (valójában inkább ökonometriai) történelem képviselőivel. Az 1945 utáni francia történetkutatás iskolateremtő alakja *Pierre Renouvin*, akik a történelmet nem társadalomtudományként, hanem humán ismeretként fogta fel. A nemzetközi kapcsolatok vizsgálatában teremtett jelentős iskolát. *A nemzetközi kapcsolatok története* a két világháború között függetlenedett a diplomáciatörténettől, s kialakította saját módszereit és céljait. Pierre Renouvin álláspontja szerint a nemzetközi kapcsolatokat a történelem mély erői határozzák meg, ezek feltárásához integrálja a gazdaság- és társadalomtörténetet (benne a demográfiát), a mentalitástörténetet (a közösségi képzetek szerepe), a művelődéstörténetet, a geopolitikát és a stratégiai kutatásokat. Alapvető jellemzője a pluridiszciplinaritás. 1964-ben megjelenik J. B. Duroselle és Pierre Renouvin közös kézikönyve, az *Introduction à l'histoire des relations internationales* (Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok történetébe). Ezt követően doktori disszertációk sora

elemzi a politika és gazdaság kapcsolatát, a gyarmatosítás történetét, az elitcsoportok szerepét. Elkészül a francia külpolitika történetének összefoglalása is.

2. A brit társadalomtörténet-írás

Az Egyesült Királyság társadalomtörténet-írását a kutatási témák sokrétősége jellemzi. Az első angol társadalomtörténeti szintézis már a II. világháború alatt megszületett *G. M. Trevelyan* tollából. A kötet Chaucer-től Viktória királynő uralkodásáig tekintette át a brit történelmet, mely az olvasók széles táborában örvendett rendkívüli népszerűségnek annak okán, hogy a gyorsan urbanizálódott angolokban élő rurális nosztalgiát szolgálta ki mesterien.

A nem marxista társadalomtörténet-írás

A modern brit társadalomtörténet kialakulását két fő forrásra vezetik vissza. Az egyik a marxizmus, a társadalomtudományi orientációjú történetírás, a másik az *Annales*-iskola. A *nem marxista társadalomtörténet-írás* képviselőjeként kell megemlíteni *Harold Perkin*t, akinek 1969-ben megjelenő könyve több szempontból is meghatározta a társadalomtörténeti kutatásokat. A *The Origins of Modern English Society* bár még marxista befolyást tükröz, de a Perkin hamarosan megjelenteti azokat a cikkeket, majd ezekre épült könyvét, amely már határozott tagadását jelenti a marxista osztály-elméletnek. Szerinte a 19. század második felében egyre inkább a professzionális hierarchiák határozzák meg a társadalom jellegét. Míg a preindusztriális társadalom a földre mint passzív tulajdonra, az ipari társadalom a hatékonyan működtetett tőkére épült, addig a professzionális társadalom az oktatás által teremtett humán tőkére. A földbirtok és az ipari vagyon továbbra is komoly hatalommal bír, azonban ezeket egyre inkább átmetszik a professzionális hierarchiák.

Az egyik legnagyobb és legsokoldalúbb brit társadalomtörténész *Asa Briggs*, akit modern várostörténet egyik megalapozójának tekinthetünk a *Victorian Cities* című 1968-ban megjelent műve nyomán. Jóval a „*linguistic turn*” irányzattá szerveződése előtt, 1971-ben publikálta a *The language of class* című tanulmányát, amelyben felismerte a szövegek, a diskurzus relatív öntörvényűségét. Szintén úttörő jellegűnek tekinthető a 1978-ban megjelent, a irodalom és a történelem kapcsolatát tárgyaló munkája. Briggs sohasem kapcsolódott a divatos irányzatokhoz, így a brit történetírókra erőteljes hatást gyakorló marxizmussal szemben is finom utalásokkal jelezte fenntartásait.

A nem marxista alapokon álló társadalomtörténet egyik legfontosabb iskolateremtő alakja *George Kitson Clark* volt, aki az 1962-ben megjelent, *The Making of the Victorian England* című kötetében az érzelmek, az irracionális érzések, előítéletek és az emberek gondolkodását befolyásoló tapasztalatok vizsgálatát tartotta elsődlegesnek. Kitson Clark hatására, az általa használt „etikai kód” kifejezésből kiindulva vezette be *Geoffrey Best* a „respectability” (tiszteletreméltóság) kifejezést. Kitson tanítványai köréhez tartozott *John Vincent*, aki a 60-as évek közepén, amikor a marxista osztálykonceptió szinte kikezdehetetlennek tűnt, *Pollbooks: How Victorians Voted* című könyvében megkérdőjelezte azt a tézist, miszerint az osztályok gazdasági alapon szerveződnének. Az osztálytudat létét ugyan nem tagadta, de szerinte ezt elhalványítják a pártok, az események, illetve a személyiség.

A marxista társadalomtörténet-írás, a munkásosztály központi szerepe

A második világháború után a legmeghatározóbb szerepet a marxista szemléletű történészek játszották. 1946-ben létrehozták a Brit Kommunista Párt Történész Csoportját. Ez a szervezet azonban az 1956-os magyar forradalom Szovjetunió általi elfojtása után hamarosan feloszlott. A csoport meghatározó személyisége E. P. Thompson és felesége Dorothy Thompson. A marxista csoportnak sikerült két új, fontossá váló folyóiratot létrehozni. 1952-ben létrejött a marxista szemléletű közgazdászokkal és régészekkel kiegészített *Past and Present* című folyóiratot, melynek alcíme: tudományos történelem. 1956 után a folyóiratban fokozatosan csökkent a marxista dominancia. A másik folyóirat a *History Workshop Journal*, amelynek megalapítása elsősorban *Raphael Samuel* nevéhez köthető. Az oxfordi Ruskin College-ben 1966-ban létrejött folyóiratnak jelentős szerepe volt az *oral history* és a *gender history* kutatások elindulásában.

A marxista történészek csoportjának vezéralakja, E. P. Thompson munkásságában már a kezdetektől felfedezhető egyfajta konfliktus a marxista narratíva és a „romantikus” stílus illetve értékelvek között. Thompson leghíresebb munkájában, a *The Making of the English Working Class* címmel, olyan túlzó következtetések hangzanak el, mint például: „Így a munkásosztály jelenléte 1832-ben a brit politikai élet legfontosabb tényezője volt”. 1956 után E. P. Thompson marxizmushoz való viszonyában változást tapasztalunk. Egy 1976-ban adott interjúban elveti az alap-felépítmény metaforát, hangsúlyozva, hogy Marx hallgatott „a kulturális és morális közvetítésekről”. Thompson 1956 után egyre inkább a 18. századi népi kultúra, munkakultúra és népi szokások vizsgálatára koncentrált. Mindenekelőtt amiatt, hogy elvetette az osztály és osztálytudat társadalmi viszonyok általi determinációját.

A munkásság történetének E. P. Thompsonnál dogmatikusabb művelője *E. J. Hobsbawm*, akinek az angol munkásságról kötetbe gyűjtött tanulmányai 1984-ben jelentek meg. Ellentétben E. P. Thompson állításával, szerinte 1830 táján még alig látszanak a munkásságnak mint osztálynak kuntúrjai. Az ipari forradalom időszakára ezért ő a „dolgozó szegények” kifejezést használja. Hobsbawm elméletében ezt követően a munkárisztokrácia korszaka következik, amely a chartizmus végleges lehanyaglása után, az 1850-es évektől az 1950-es évekig tart. Szerinte a munkásságon belül privilegizált elitként megszerveződő réteg egyik fő akadályává vált az öntudatos munkásság megszervezésének. A munkásság szervezetté és öntudatosává válása 1880-1914 között történik meg Hobsbawm szerint.

Az arisztokrácia, a gentry és a középosztályok vizsgálata

Az arisztokrácia mint politikai szereplő régóta kiemelt téma a politikatörténetben, de csak a II. világháború után vált lehetővé, hogy a 19. századi földbirtokos réteg gazdálkodását és életmódját levéltári források alapján kutassák. A 19. századi arisztokrácia átfogó társadalomtörténeti elemzésére *F. M. L. Thompson* vállalkozott, aki élesen kritizálta E. P. Thompson egyoldalú társadalomtörténeti megközelítését legfőbb hibaként felröva, hogy mellőzte a középosztály társadalomtörténetben játszott szerepét. Ezzel szembe *F. M. L. Thompson* az arisztokrácia, a gentry és középosztályok között, a hosszú 19. század során működött bonyolult kapcsolatrendszer feltérképezésére és elemzését tűzte ki célul. A dzsentifikációs folyamatot Thompson nem egyirányúnak tekinti. Az ipari elit kulturális beolvadásának folyamata több dimenzióban vizsgálendő szerinte, s nem csak a dzsentifikációs folyamatot, hanem az arisztokrácia és gentry értékrendjének átalakulását is elemezni kell.

A nőkről szóló történetírásnak elsősorban a középosztályok vonatkozásában sikerült új koncepciókat alkotnia. Igazán iskolateremtő munkának Davidoff és Hall 1987-ben megjelent kötete tekinthető. Davidoff és Hall középosztályi családok esetében tárják fel a köz- és magánszféra fokozódó elkülönülését a 18. század végétől a 19. század közepéig. A szerzőpáros közül Hall nevéhez több igen figyelemre méltó mikrotörténeti munka is köthető, melyekben többek között kiváló leírást kaphatunk egyes kisvárosban űzött szakmákról, egy középosztálybeli háztartás racionalitásáról.

Cambridge Social History

A *Cambridge Social History of Britaini* főszerkesztőjeként *F. M. L. Thompson* vezetésével kezdődött el az 1890-es évek közepén, egy nagy, háromkötetes szintézis szervezése a brit

társadalomról, amely sorozat 1950-ig kívánta tárgyalni a témát. Mindez jelezte, hogy a 80-as évek brit történészeinek egyre nagyobb csoportja kérdőjelezte meg az addig domináns, a társadalmi osztályok konfliktusaira építő mesternarratívát. A tanulmány sorozatból hiányoznak a korábban domináns szerepet játszó marxista, vagy egykor marxizáló történészek, így nem szerepel az az E. P. Thompson és Eric Hobsbawm, akik az ipari forradalommal kifejlődő munkásosztályt a társadalomtörténeti kutatások középpontjába emelték. Az osztálynarratíva helyett a demográfiai folyamatok után a munka, a szórakozás, az oktatás, az egészségügy, bűnözés, vallás, jótékonyosság és az egyesületi élet kapnak önálló fejezeteket.

Az F. M. L. Thompson szerkesztésében megjelent szintézis nem adhatott választ azokra a kérdésekre, amelyekről az egyes kutatók is nagyon eltérően vélekedtek. Az egyik ilyen probléma a 18-19. századon belüli korszakolás. Kétségtelen, hogy a *Cambridge Social History* szerzőinek nehéz volt konzekvens periodizációt kidolgozni. A „hosszú” 19. század belső periodizációját illetően távolról sem volt, s ma sincs egyetértés a brit történészek között. Az eltérő tematizálás eltérő periodizációs orientációt követ, így például a politikátörténeti munkák 1815-öt tekintik kezdő dátumnak, de akadnak olyan történeti művek, amelyek a 19. század kezdetének az 1870-es éveket tekintik, mint Asa Briggs vagy Harold Perkin.

A posztmodern irányzat – nyelvészeti fordulat

A brit társadalomtörténet-írásban a legmarkánsabb szemléletváltás az elmúlt évtizedekben a *társadalmi osztálynak*, mint kategóriának a használatában vagy elvetésében érhető tetten. A Cambridge-i Egyetem történeti fakultásához köthető csoport szerint – kiemelkedő tagjai többek között: Gareth Stedman Jones, Alastair Reid, Eugenio Biagini, Duncan Tanner és John Lawrence. – az adott korszakban a politikában használt eszmék és hiedelmek alapvetően nem osztálybázisú politika kifejlődései. A posztmodern történészeket legalább három különböző nyelvészeti fordulat, „*linguistic turn*” jellemzi. Az egyik a *kulturális nyelvi fordulat*, amely a képviselő, szimbólumok, a retorika és a beszélt nyelv fontosságát hangsúlyozza, mint olyan eszközökét, amellyel az egyszerű emberek megkérdőjelezték a hatalmat, s így a saját alávetettségüket. Ennek az utóbbi időben *James Epstein* vált az egyik fő reprezentánsává. A másik a „*kontextualista*” nyelvészeti fordulat, amely szerint a társadalmi identitás olyan formáinak, mint osztály és nemzet, nincs önálló létformájuk, csak az őket artikuláló speciális politikai nyelvekben tükröződnek. Ennek a szemléletnek a legismertebb példája *Gareth Stedman Jones* kötetbe gyűjtött írásai a chartizmusról. Végül a harmadik – s a „*linguistic turn*” kifejezést elsősorban ezzel az irányzattal szokták azonosítani – a „*posztmodernista*” nyelvészeti

fordulat. Eszerint a tapasztalat és szubjektivitás minden formája olyan narratívák alapján teremődik, amelybe az egyének beleképzelik magukat. Képviselője Patrick Joyce.

A posztmodern történészek nem csupán az osztály, hanem a társadalmi (social) kategóriát is elvetik. Ezt a gyakorlatot, amely gyakran a „kulturális” kategóriával helyettesíti a „társadalmi”, a „hagyományos” történészek élesen ellenzik. Richard Prince szerint „nehéz megérteni, miért kellene a történészeknek ezeket a kereteket elhagyni, amikor elegendő bizonyíték van arra, hogy ezek materiális dimenziókkal bírnak és többek az egyszerű retorikai diskurzusnál” A posztmodern történészek mindenesetre teljesen lezárt kérdésnek tekintik az osztálykategória elvetését. *Patrick Joyce* azzal magyarázza az társadalmi osztály elavult kategória-jellegét, hogy azok a tapasztalatok, amelyek egy hírhedt nyomornegyed életképei gyakoroltak rá hatást, teljesen kiölték belőle a munkásság idealizálására való törekvést. „Erőteljesen éreztem, hogy az osztályokon belüli különbségek legalább olyan erősek, mint az osztályok közöttiek” E. P. Thompsonnak is szemére veti a munkásság „romantikus” idealizáló ábrázolását.

Kiábrándulás a nyelvészeti fordulatból

A 20. század utolsó évtizedében egyre több történész fogalmazta meg fenntartásait a posztmodern irányzat filozófiai érdeklődésétől, de az „új társadalomtörténet” lelkes híve, Gareth Stedman Jones és Patrick Joyce is érzékelték a problémákat.

David Cannadine 1998-ban megjelent könyve arra vállalkozott, hogy rehabilitálja a „társadalmi osztályt” mint a történeti vizsgálódás legitim tárgyát, anélkül, hogy visszatérne a „régí típusú” (azaz marxista) osztályelemzéshez. A szerző az osztályfogalom értelmezését a társadalmi egyenlőtlenségek megjelenési formáival kapcsolja össze. Ennek során a elsősorban az osztályok nyelvi megjelenítésének és értelmezésének történeti elemzésére koncentrálna a 18. század végétől a 20. századig. Cannadine szerint az osztályértelmezésnek az időről időre változó nyelvi közegben háromféle modellje figyelhető meg az utóbbi két évszázad brit történelmében. Az egyik a triád: felső, közép- és alsó osztály. A második a két osztátú, a marxisták és más radikális gondolkodók által preferált, elnyomókra és elnyomottakra szétszakadt társadalomkép. A harmadik modell a társadalmi hierarchiák összenőtt szöveteként értelmezte a társadalmat. Az igazi bonyodalmat nem is a háromféle modell gyakran homályos nyelvi megjelenése adja, hanem az is, hogy a 18. század közepe és a 19. század eleje között az „osztály” egyre inkább olyan fogalomként jelent meg, amelyet legáltalánosabban „használtak a korabeli brit társadalom három modelljének leírására” Ez a nyelvhasználati zavar tette

lehetővé a társadalomról értekezőknek, hogy akár mind három modellt egyszerre alkalmazzák, miközben nem tették megfontolás tárgyává azt, hogy ezek egymásnak ellentmondó modellek.

Szintén a nyelvészeti fordulat problematikáján történő túllépést jelzi Andrew Miles kötete a 19. századi társadalmi mobilitásról, amelyben a szerző a makro- és mikrotörténeti módszerek újszerű kombinációját alkalmazza. Miles tízezres nagyságrendű házassági anyakönyvet dolgozott fel az 1939-1914 közötti időszakból. Ennek feldolgozásakor a szerző jelezte, hogy az általa alkalmazott öt kategória nem azonosítható társadalmi osztályokkal, sőt esetenként még társadalmi rétegekkel sem. Azonban az általa használt csoportok alkalmasak arra, hogy jelezzék a társadalom hierarchikus tagoltságát. A munkásosztály rétegeinek pontosabb leírására a szerző több száz munkáséletrajzot használt fel, így mód az egyedi és a tipikus definiálásra, ami előre lépést jelent akkor is, ha ez a definíció nem pontos.

Adriann Jones az új posztmodern módszerek ellenőrzésének problémáját vizsgálva éppen azt hangsúlyozza, hogy ezeket aggregált elemzésnek kell alávetni, hogy tisztázható legyen, vajon különös, vagy tipikus személyről van-e szó például a mikrotörténetben. Vagyis újra be kell vezetni a régi társadalomtörténeti fogalmakat, hogy aztán lehetségessé váljon az általánosítás (mennyiségi és minőségi) és talán a „Történelem elveszett tradíciójának, egy mesternarratívának az újbóli érvényesítése”.

3. Társadalomtörténet az Egyesült Államokban

Az amerikai fejlődés sajátossága

A társadalomtörténet az Egyesült Államokban saját előtörténettel rendelkezik, amelyben jelentős szerepet játszott az ún. *Progressive Historians* v. *New Historians* – Frederick Jackson Turner, Charles A. Beard, James Harvey Robinson, Carl Becker, Vernon Louis Parrington nevével fémjelzett – 20. század eleji csoport. A korabeli felfogással szemben ez az irányzat nagyobb jelentősége tulajdonított az amerikai fejlődés sajátosságának és az európai előtörténettel való szakításnak.

Az 1930-as évek óta az „*intellectual history*” e keretből mindinkább kiszakadt, Arthur Lovejoy vagy Perry Miller művei inkább azzal foglalkoztak, ami összetartotta és egyetemesen jellemezte az amerikai „*way of life*”-t.

Az 1960-as évek társadalomtörténetét a *New Social History* logó alatt az addig elhanyagolt csoportok történetének kutatása, és általában a fehér, művelt protestáns elit felé irányuló kizárólagos érdeklődés elutasítása jellemezte. Az Egyesült Államokban is éreztették

hatásukat azok a tudományos összeütközések, amelyek a francia *Annales*-iskolából, valamint az angol társadalomtörténet-írásból származtak, sőt a 1960-as évek folyamán a marxista gondolkodás egyes változatainak befogadása is nyomon követhető. A tudományos objektivitás normái körül folyó vita, az az igény, hogy egyes tényezők hatását *kvantitatív* módon is mérni és mérlegelni kel, és az adatgyűjtés és elemzés számítógépes technika kínálta rohamos fejlődés szintén hatottak egyes kutatási áramlatokra. Az új kutatási témák és megközelítések megfogalmazásához azonban érezhető módon a 60-as 70-es évek tiltakozó mozgalmi, a diák-, polgárjogi és háborúellenes mozgalmak is hozzájárultak, de jelentős kutatási irányvá vált a gazdasági és intézményi fejlődésfolyamatokat kutató vállalkozásból kialakuló és a városi élet formáit és összefüggéseit vizsgáló *Urban History* irányvonal.

A társadalomtörténet szerteágazó témái

Az Egyesült Államok társadalomtörténetére jellemző, hogy zömével egyéni, szerteágazó, néha egymásnak ellentmondó vállalkozások születtek, és ebben a széles áramlatban a legkisebb közös nevezőnek leginkább a „from the bottom up” perspektívát, azaz a társadalmat alulnézetből szemlélő megközelítést tekinthetjük. Ez az átlagemberre irányuló érdeklődés a hagyományos kutatási területek felé is nyitott volt. Így kapcsolatot tudott kiépíteni a politikátörténettel, az *Intellectual History*-ra jellemző vallás- és eszmetörténettel, sőt a *New History* irányzat alkotó elemének is tekinthető olyan kérdéskörök vizsgálat révén, mint a „labor history”, a „black history” és a „woman history” területek.

Az új társadalomtörténet kezdeteiben, az 1960-as években, a *kvantitatív* módszerek és ezeken alapuló magyarázati kísérletek is nagy szerepet játszottak. A történeti demográfia, a családtörténet, valamint a tiltakozó mozgalmak és a tömegpolitika kutatása mellett a gazdaságtörténet volt az a terület, amelyben ez a megközelítés különösen dívott. A 70-es években ez utóbbi területen abból indultak ki, hogy számszerűleg megfogható nagy fejlődési folyamatok vizsgálatából következtetni lehet általános fejlődési törvényszerűségekre, és hogy fordítva, az általános gazdasági törvények hatását gazdasági adatok elemzése alapján konkrét történeti kontextusban is be lehet mutatni. Úgy vélték, e kvantitatív szemléletet más társadalmi összefüggések mérésére és magyarázatára is át lehetne venni. Ilyen kutatási projekt Robert W. Fogel és Stanley Enderman munkája, amely számítógépes eszközökkel az amerikai dél gazdaságát és életviszonyait vizsgálja. A társadalmi mobilitás kvantitatív vizsgálata is az e kutatási terület úttörői által már felvetett kérdéseket fogalmazták újra: milyen motivációk és

kényszerek váltották ki a mobilitást, és hogy a kortársak ezt hogyan tapasztalták és értékelték. E téren Stephen Thernstrom, Clyde Griffen és Peter Decker műveit érdemes olvasni.

A 90-es években folytatott viták – elsősorban azok, amelyek az etnicitás és a multikulturális társadalom körül, az amerikai társadalom jövője és a különböző kultúrák, valamint a nemek egymáshoz való viszonya körül folytak – is befolyást gyakoroltak a társadalomtörténet fejlődésére. A 80-as 90-es évek kutatásaiban a 60-as 70-es évekhez képest az egyes, korábban is kutatott témakörök terén jelentős hangsúlyeltolódás figyelhető meg. Az iparosodásról a hangsúly a kapitalizálódásra helyeződött át, az urbanizáció kérdése most olyan kontextusban kerül ismét előtérbe, ami a városiasodást a fejlődés és a társadalmi konfliktusok mozgatórugóiként értelmezi. Ezzel párhuzamban a figyelem a vidék felé terelődik át, amellyel együtt jár az amerikai kapitalizmus kezdeteinek, főleg annak mezőgazdasági gyökereinek vizsgálata. A piackapcsolatok előrenyomulása és a „corporate capitalism”, a szervezett kapitalizmus térfoglalásának következményei az 1980-as évek óta szintén egy további kutatási területe az amerikai társadalomtörténetnek. Így kerül középpontba például a nagyvállalati közép- és alsósintű alkalmazottakból és a vállalatok értékesítő területeit lefedő képviselőkből kialakuló új középosztály, amely a hagyományos és újonnan kialakuló társadalmi csoportok, a csoportképzés tényezőinek vizsgálatához vezetett el.

A kutatási területek és módszerek sokszínűsége mellett többször felvetődött az a kérdés, vajon lehetséges-e szintézist írni az amerikaiak történetéről. A „*social units*”, az osztály, társadalmi csoport, etnikai csoport, gender, gazdasági érdek, intézményesült politikai hatalom, illetve értelmezési hatalom és kulturális szimbólumrendszereken belül újra elosztódó hatalom résztörténetei mi módon inetrálhatók egy ösztörténetbe? Egy ilyen szintézis szakmai megoldhatóságát és kívánatosságát a szakma képviselői is különbözőképp ítélik meg, a társadalomtörténészek között leginkább a szkeptikus hozzáállás a jellemző. Mégis vannak próbálkozások, melyek közül említésre méltóként Ronald Takati, az etnikai csoportok történetének szakértője tett közzé *A Different Mirror* címmel. Ebben a multikulturális amerikai társadalom történetét igyekszik úgy elmondani, hogy az egyes etnikai csoportok történetének leglényegesebb mozzanatait veszi fel. Hasonló multikulturális szintézist igénylő átfogó leírások már nem szakkönyvekben, hanem a történetkép megformálásában releváns collage-tankönyvekben olvashatók, így például Gary Nash többször átdolgozott művei.

4. A társadalomtörténet németországi útjai

A történetírás előzményei a 20. századig

A történelmet a középkorban a *trivium*, azaz a grammatika, a retorika és a dialektika keretében tanították, mint a morális nevelés részét. A humanizmus a históriát már mint a valóságos történésekről és állapotokról szerezhető tudást értékelte, és új módon – az állami uralomra is vonatkoztatta. A protestáns egyetemeken a történelmet a bölcsészet részeként, rendszerint a költészet, a retorika, a teológia, egyháztörténet, államismeretek mellett tanították. A 1734-ben alapított és a 18. században legmodernebbnek tartott göttingeni reformegyetem a század végére a történész új foglalkozási képét alakította ki, amely továbbra is alapvetően a teológiához és a joghoz kötődött. A teológiai és jogtudományi háttér a 19. századi történészeknél is megfigyelhető, hiszen Leopold von Ranke, Droysen, Burckhard és Theodor Mommsen pályájukat vagy teológiai tanulmányokkal kezdték, vagy pedig jogászok voltak.

A protestánsnak tekintett Németországban fokozatosan kialakult a történészszakma, amely lényegében a tudományossá válást jelentette. A történészszakma a 19. századi kezdetét Ranke munkásságához köthetjük. Ő a tanulók kisebb csoportjával forráskritikai munkát végzett, később a Ranke-tanítvány, Heinrich von Sybel intézményesítette ezt a módszert. A szeminárium lényes újdonsága az volt, hogy a kialakuló történettudomány módszertanát oktatta és terjesztette. Ezzel párhuzamosan az állami hozzájárult a tudományossá válás intézményesítéséhez az oktatás szabályozásával és azzal, hogy 1850 utána doktorálást és a habilitálást az egyetemi karrier feltételeként szabta meg. Emellett a 19. század legjelentősebb német nyelvű történetírói - Ranke, Burckhardt, Droysen, Heinrich von Treitschke és Mommsen – mind szépírók voltak, akik széles olvasóközönséghez írtak. Mommsen 1902-ben irodalmi Nobel-díjat kapott. Módszereit tekintve pedig a 19. század közepén formálódó történettudomány a *hermeneutika* és az *analitikus* módszereket integrálta.

A 19. század első felében keletkezett és többféle értelmezést magáévá tudható *historizmus* hosszú időre meghatározta a történettudomány fejlődését. A német historizmus, mint a történeti gondolkodás egy meghatározott formája és egyben szaktudomány, szervezett kutatásra épül, amelynek legfontosabb módszere a hermeneutika. Hangoztatja, hogy a történeti megismerés, az időbeli összefüggések megértése a cselekvést irányító szándékokba való betekintés révén lehetséges. A historizmus Németországban egyszerre volt világszemlélet és tudományos koncepció, amely a hegeli és marxi felfogással szemben, miszerint a történelemben

a törvényszerűségek a meghatározóak, az emberi szabadságot és kreativitást hangsúlyozta. A *Karl Lamprecht* által a historizmusról indított vitában a historizmus két tradicionális elemét kritizálta. Mindenekelőtt az állam központi szerepét a történeti ábrázolásokban, másrészt a személyre koncentrált elbeszélést. Lamprecht alapvető elképzelése az volt, hogy elsősorban az állapottal, a társadalmi kérdésekkel és a kollektív akarategyilvánításokkal kell foglalkozni az individuális cselekedetek helyett. Kultúrtörténetre vonatkozó koncepciója szerint elsődlegesen az úgynevezett szociáltípusos tényezőket kell vizsgálni: a nyelvet, a gazdaságot, a művészetet, a szokásokat, az erkölcsöt és a jogot, amelynek révén a nemzeti lét fejlődésfokát lehet jellemezni. Lamprecht társadalomtörténete nem alkotott igazán maradandót, melynek okát többek között sokan abban látják, hogy ragaszkodott a nemzeti történeti keretekhez, amelyek a kultúrtörténészek számára elfogadhatatlanok voltak. Ennek eredményeként a speciális német nemzeti politikai történettudomány jóval erősebb lett, mint más országokban, másrészt a társadalomtörténet igen periférikus helyzetbe került, amely Németországban egészen az 1960-as évekig hátráltatta az intézményes fejlődést.

Az előbbiek mellett a németországi társadalomtörténeti-írás az első jelentős indíttatást a nemzetgazdászok fiatalabb generációját tömörítő iskolától kapta, akik 1870-től foglalkoztak a gazdaság- és társadalomfejlődés kérdésével. *Gustav von Schmoller* szerint az állam jelentős szerepének vizsgálatán keresztül lehetséges volt a közigazgatás- és az alkotmánytörténethez való kapcsolódás. Mindez megfelelt a császárság idején domináns *államtudományi* hagyománynak, amely egyesítette a politikatörténetet, az állam- és közigazgatásjogot, valamint a statisztikát. Schmollerék kezdeményezése mellett, a magát politikai közgazdásznak vagy összehasonlító történésznek valló *Max Weber* egyetemes történeti elemzéseit kell megemlítenünk, amelyekben a nyugati társadalmi fejlődést illetően kijelentette, hogy azt a növekvő racionalizáció, bürokratizáció és a kapitalizmus térhódítása jellemezte. Annak ellenére, hogy Max Weber nézetei a kortárs történészekre általában nem hatottak, tézisei a 20. század első felének egyik legkiemelkedőbb alakjának, a Schmoller által is befolyásolt *Otto Hintze* műveiben éreztette hatását. Hintze érzékeny volt az elméleti kérdésekre, mindamellett, hogy szociológiával és politikával, az alkotmánytörténet nemzetközi összehasonlításával és közigazgatási kérdésekkel foglalkozott. Hintze mellett Eckhart Kehr útmutató műveit, amelyekben a társadalomtörténetet mint politika történetet szándékoztak meghatározni, követendőnek tartották az 1960-as évekig.

Társadalomtörténet-írás 1945 után

A németországi társadalomtörténet-írást a II. világháború után különböző tradíciók és kezdeményezések alakítják. Az egyik előzményt az egykori *népiségtörténet*ből kifejlődő Otto Brunner vezette *struktúratörténet* és a Erik Maschke által vezetett történetirétegződés-*vizsgálatok* jelentették. A náci uralom alatt igen intenzíven foglalkoztak *demográfiával* és egyáltalán az állami szférán kívüli kérdésekkel. Emellett a Budapesten is oktató szociológus Hans Freyer valamint Guthler Ipsen volt, akik elméletre támaszkodtak, de ugyanakkor a források széles körét felhasználva kutatták a népességtörténetet. Freyer és Ipsen tanítványai, mint Werner Conze, Otto Brunner, Theodor Schieder korábban politikailag azonosultak a nemzetiszocialista eszmékkel és csak az 1950-es években kezdődött el a népfogalom náci vonásainak eltörlése. Szintén nehezen számolta fel náci múltját a *történeti demográfia*, és csak később Arthur Imhof vezetésével volt képes felzárkózni az európai színvonalhoz. A fentiekén túl az 1950-es évektől meginduló gazdasági növekedés irányította a figyelmet a gazdaság, a társadalom és a politika összefüggéseire és ellentmondásaira.

A jelenkor-történeti kutatások intézményesülése

A kezdetet az 1951 jelentette, amikor megalapították az erre szakosodott intézetet, majd 1953-tól kiadtak egy folyóiratot is (*Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte*) címmel. Az 1950-es évek után jelenetős Werner Conze tevékenysége, akinek stratégiai jelentőségű célja volt a gazdaság- és társadalomtörténet marginális helyzetből való kimozdítása. Az elsősorban Conze és Brunner nevéhez köthető és 50-es évekre kialakult társadalomtörténet kezdetben a társadalmi kérdés politikatörténet volt, illetve főként a társadalmi piramis alsó rétegeinek a helyzetével és a munkásmozgalommal foglalkozott.

A társadalomtörténet művelői 1960-as években kezdték átvenni az angol-amerikai eredetű *modernizációs elméleteket*. Míg Theodor Scheider, Otto Brunner és Werner Conze a náci ideológia által is befolyásolt generációhoz tartozott, addig az 1960-as évek nemzedéke nagyrészt már az USA-ban tanult. Megismerkedtek az emigrált német történészek eredményeivel is, elsajátították a szociológiai gondolkodás bizonyos fajtáit, amit alapvetően a *struktúra-funkcionalizmus* jellemezett. Ebben az értelemben a történettudomány mint társadalomtudomány akart létezni, amely többet akart tanulni a szociológiától és a közgazdaságtantól, mint a filológiától. A *kritikai szemléletű társadalomtörténet* képviselői – Jürgen Kocka, Hans-Jürgen Puhle és Klaus Tenfelde – számára már sokkal kézenfekvőbbé vált

az a történeti felfogás, amelynek középpontjában a kritikailag kezelt német múlt és társadalom konfliktusok kerültek. A náci múlttal való szembenézésben igen jelentős szerepe volt az 1933-ban meghalt Eckart Kehr műveinek, azok 1960-as évekbeli újrakiadásának. Kehr arra tett kísérletet, hogy a belpolitikai kérdéseket összekösse a gazdasági-társadalmi tényezőkkel.

1970 táján már kialakult az „*új kritikai társadalomtörténet*” programja: a Bielefeldi egyetemen létrejött bielefeldi iskolának nevezett csoport vezetői Has-Ulrich Wehler és Jürgen Kocka voltak, akik kezdetben az elméletek iránt érdeklődtek. Wehler 1973-ban publikálta programalkotó könyvét, amely a történelemnek a szociológiához, az ökonómiához és a pszichoanalízishez való viszonyáról szól. Wehlert és követőit a történész morális foglalkozásának hangsúlyozása, a politikai és társadalmi egyenjogúsító pedagógiai szándékok iránti igény is összeköti. A bielefeldi egyetemhez erősen kötődő irányzatot azonban nem célszerű egy iskolának tekinteni, hiszen az egyéb német intézményekben is jelentős hatást fejtett ki. Összekötötte őket a német történelem kritikai szemlélete, anélkül, hogy a programot elsősorban képviselő Wehler minden tézisét követnék. Sorra születtek művek a munkásságról, a nemességről, a hivatalnokokról. Így például 1969-ben írta meg *Jürgen Kocka* a Simens Művek vállalatirányítására és tisztviselőire vonatkozó doktori disszertációját, amelynek kiindulópontja Max Weber bürokratizálódással kapcsolatos tézise volt. *Georg Iggers* a német külön út és tragédia okát a befejezetlen modernizálódásban látja

A totális igénnyel fellépő kutatási program kritikusai leginkább a kulturális szférák halvány bemutatása miatt támadták a Wehler-féle irányzatot. A történeti társadalomtudomány irányzatának legjelentősebb kritikusai az 1980-as évek óta egyre inkább hangsúlyozzák, hogy nem egy történelem van. Ez a megközelítés egyúttal ismét felerősítette a hermeneutikai módszerek jelentőségét. A *mindennapok* vagy a *tapasztalatok történetével* foglalkozók az 1970-es években egy nemzetközi irányzathoz tartoztak, amelyek alapvetően a csak struktúratörténetnek tekintett társadalomtörténet kvantitatív módszereit kérdőjelezték meg. Mindamellet - a francia *Annales* hatására is –közelítettek a mentalitástörténethez, az új kultúrtörténethez, valamint a történeti antropológiához és a néprajzhoz. Az egy gyűjtőnév alá nehezen besorolható mindennapok története vagy mikrotörténeti irányzatokat a leghevesebben Hans-Ulrich Wehler kritizálta. A negatívumok közé sorolta azt, hogy a szerzők adósak maradtak a mindennapok fogalmának használható leírásával. Szerinte a mikrotörténelem képviselői képtelenek a szintézisalkotásra. Ezt a szembenállást azonban a történészek fiatal generációja már a múlthoz sorolja és hasonló viták elkerülése végett Thomas Mergel és Thomas Welskopp hangsúlyozzák, hogy a történettudomány mindig *alkalmazott társadalomelmélet*,

amely az elmúlt társadalmak összetevőit írja le egy olyan nyelven, amellyel mi a saját társadalmunkat is jellemezzük.

5. Ajánlott irodalom

Annales. Histoire, Sciences Sociales. (1929–). OpenEdition Journals.

Elérhető: <https://www.cairn-int.info/journal-Annales.htm>

Braudel, F. (1966/1990). *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (2., bőv. kiad.). Paris: Armand Colin.

Elérhető: <https://www.armand-colin.com/la-mediterranee-et-le-monde-mediterraneen-lepoque-de-philippe-ii-9782200628932>

Braudel, F. (1979). *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle (I–III)*. Paris: Armand Colin.

Elérhető: <https://www.armand-colin.com/civilisation-materielle-economie-et-capitalisme-xve-xviiiie-siecle-9782200628857>

Burke, Peter. (2015). *The French Historical Revolution: The Annales School, 1929–2014* (2nd ed.). Cambridge: Polity.

Elérhető: <https://politybooks.com/the-french-historical-revolution-the-Annales-school-1929-2014/>

Czoch, Gábor. (2015).: Az Annales történetírásának magyarországi recepciója az 1960-as években, *Atelier* 25, 112-144.

Nora, Pierre: *Between Memory and History: Les Lieux de émorie*, *Representations*, 26, 7-24.

Elérhető: <https://www.jstor.org/stable/2928520>

Scheibner Tamás (2009): Három hagyomány az angol-amerikai eszmetörténet-írásban, *Helikon, Irodalomtudományi Szemle* 55(1–2), 37–51. Elérhető:

https://www.academia.edu/2096772/H%C3%A1rom_hagyom%C3%A1ny_az_angol_amerika

i_eszmet%C3%B6rt%C3%A9net_%C3%ADr%C3%A1sban_Three_Traditions_of_Anglo_American_Intellectual_History_Helikon_55_1_2_2009_37_51

III. A magyar társadalomtörténetírás

1. Társadalomtörténet-írás első kísérletei

A mai értelemben vett tudományos történetírás szervezeti-intézményi megszilárdulása és a forráskutatás rendszeressé válásának időszaka a társadalomtudományok nyugat-európai fejlődéséhez hasonlóan Magyarországon is a 19. századra tehető. A történettudomány társadalmi megítélése már a század elején, a reformkorban érezhetően megváltozott és ennek következtében megjelentek a társadalomtörténet-írás első kísérletei is.

A 19. században még más résztudományokhoz kötődő társadalomtörténet a *társadalom* fogalmának meghatározásával igyekezett egyre inkább önállósodó diszciplínaként színre lépni. Grünwald Béla, korabeli történetíró egy 1876-ban publikált cikkében⁴ írja a társadalom fogalmáról, hogy: „mindenki azt ért alatta, ami neki tetszik”. A hétköznapi szóhasználatban kezdetben az állammal, majd később általánosságban az emberek közösségével, esetleg a társas élet körével azonosított *társadalom* definíciója alatt alig ért bárki is „*az államtól teljesen különböző, saját törvényei szerint élő, hatalmas organizmust*”.

A saját fejlődési törvényei szerint működő társadalom jelensége, képzeete újdonságként hatott a társadalomtörténet önállósulásának folyamatára, kijelölve azt az irányt, amelynek következtében a társadalomtörténet igyekezett a *jogtörténet* keretei közül kiszakadni. A 20. század jelentős társadalomtörténésze, *Otto Brunner* megállapítása szerint a társadalomtörténet kezdeti megnyilvánulásai elválaszthatatlanok voltak a jogtörténettől. A 19. század végén olyan források kutatása és kiadása vált népszerűvé – például okleveleké, jogkönyveké, törvényeké – amelyeken keresztül a *társadalmi csoportokat* jelölő jogi fogalmak és a csoportok közti jogi viszonyok története tárult fel. Magyarországon a jog- és társadalomtörténet szétválaszthatatlanságát több egyidejűleg ható tényező is erősítette. Egyfelől a *német jog- és alkotmánytörténeti*, forrásokon alapuló kutatások mintaként szolgáltak a magyar társadalom vizsgálata számára. Másfelől a jogi indokokkal, elgondolásokkal alátámasztott *köznemesei történet szemlélet* hívei és az azzal szemben állók között zajló vita is a társadalomtörténet

---

⁴ Grünwald Béla: *A társadalom*, 1. közlemény, In: Budapesti Szemle, szerk.: Csengery Antal, Lónyay Menyhért IV. évf. 10. köt. 19. sz. 51-79./1876.

jogtörténeti megközelítését szorgalmazta. E romantikus historizálás és a kritika szemléletet hangsúlyozó realisták közötti viták azonban olyan kérdések vizsgálatára irányították rá a figyelmet, amely felgyorsította az egyes újabb társadalomtudományi diszciplínák közötti választóvonalak markánsabbá válását. *Illés József* jogtörténettanártól kezdve, aki a magyar társadalom leírásakor Werbőczy Tripartitumát tartotta alapnak, *Erdélyi László* bencés szerzetes a társadalmi osztályok sematikus leírásán keresztül egészen *Tagányi Károly* munkásságáig, aki a kisebb közösségek és az egyén életét meghatározó jog- és szokásviszonyok elemzésére vállalkozott – jól érzékelhetjük azt a folyamatot, amelyben a jog mellett már a *szociológia* és a korabeli *európai néprajz* eredményeit is felhasználó szemlélet jelentkezett. Ez a megközelítésmód lehetővé tette az egymásra épülő jogi-társadalmi alapfogalmak rendszerének meghaladását, továbbá olyan szerveződések (pl. földközösség, faluközösség, uradalom vagy család) előtérbe helyezését, amelyek az egyénből kiinduló, elemző, ezáltal a mindennapi valós kapcsolatokat is tükröző társadalomábrázoláshoz járultak hozzá.

Az egyoldalú, jogi-politikai szemlélettel áthatott társadalomtörténet meghaladását mozdította elő kezdetben az időközben önálló diszciplínaként jelentkező *gazdaságtörténet*. Ugyanakkor a kizárólag a *német nemzetgazdaságtan történeti iskolájára* alapozó magyar gazdaságtörténet, azáltal, hogy maga is az állam gazdasági szerepére, az összefonódó politikai, gazdasági és társadalmi intézmények történeti fejlődésére, a gazdaságban szereplők jogviszonyaira összpontosított – a jogtörténethez hasonlóan – egyoldalúvá tette társadalomtörténet-gazdaságtörténet kapcsolatát. A német történeti iskola az elméleti igényekkel szemben az általánosítással szemben a jelenségek, a tények leírását, s az ezzel azonosított adatok, köztük a statisztikák széles körű feltárását tűzte ki célul. Ez pedig kifejezetten megfelelt annak a 19. század utolsó harmadát jellemző magyar gyakorlatnak, amely a megnyíló fővárosi és vidéki levéltárak forrásainak tömegét gyűjtötte össze és közölte. Ennek jegyében jelent meg 1902-ben *Kováts Ferenc*, a pozsonyi jogakadémia tanárának történet-statisztikai tanulmánya *Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században* címmel. E pozitivisták történet szemléletet képviselve indított el változást az 1894-ben induló *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* történetírói: *Acsády Ignác, Tagányi Károly, Takáts Sándor*.

2. A két világháború közötti társadalomtörténetírás

Az I. világháború után a társadalomtörténet előző korszakát jellemző *pozitívizmus* hanyatlása új történeti látásmódok felé terelte a figyelmet. A változás elsőként a budapesti egyetem

Művelődéstörténeti Tanszékére kinevezett *Domanovszky Sándor* munkásságával vette kezdetét. Domanovszky az 1910-es évek végén az Árpád-kori társadalomról a mezőgazdasági termelés, a birtokviszonyok vagy a szabad költözködés szerepét felvetve adott jellemrajzot. Ezzel a társadalom differenciálódásának, az egyes rétegek mobilitásának pontosabb és újabb szempontú vizsgálatára tett kísérletet. Gazdaságtörténeti, illetve demográfiai tanulmányain keresztül közelített a társadalomhoz *Acsády Ignác* adózástörténettel foglalkozó műveiben, így például *A jobbágy-adózás 1564-76-ban* írt monográfiájában, amivel elsőként helyezte a történeti vizsgálat fókuszába magát a parasztságot.

Szekfű Gyula *Serviensek és familiárisok* című munkája azzal, hogy filológiai pontossággal mutatta be a hivatalnoki réteg kialakulását, a familiaritás magánjogi kapcsolatát a hivatalviseléssel, valamint a társadalmi rétegek mobilitásával való összefüggéseit, a jogi személet meghaladásának egy másik módját képviselte. *Domanovszky Sándor*hoz hasonlóan *Szekfű Gyula* történetírói koncepciójába tartozott az éppen vizsgált kor szellemének figyelembe vétele. A *művelődéstörténet* vagy más néven *szellemtörténet* nem jelentette a történelem fogalmának módosulását, csupán új módszereket, a tények és folyamatok értékelésének, rekonstruálásának szellemtörténeti eszközökkel történő megvalósítását kívánta véghezvinni. Ez a fajta új történeti megközelítés az első világháború előtti pozitívista, természettudományos látásmód szembetűnő fogyatékoságait igyekezett pótolni, amikor a politikai, társadalmi, gazdasági változásokat irányító szellemi áramlatok vizsgálatára ösztönzött. A század 20-as éveinek folyamán a „szellemtörténeti szintézis” és az „újjaértékelés” egyre inkább teret nyert és módszertani kézikönyveként megjelenik *Hóman Bálint* szerkesztésében 1932-ben *A magyar történetírás új útjai* című tanulmánykötet, amelyben az egyetemes történelem mellett az irodalom- és művészettörténet, a segédtudományok, az egyháztörténelem kutatásának új megközelítésnek lehetőségeiről jelentek meg írások. *Dékány István* a *Gazdaság- és társadalomtörténet* című szintén e tanulmánykötetben megjelent írásában szembehelyezkedett az egytényezős történelemmagyarázatokkal, a „gazdaságtörténeti monizmussal”, valamint a „társadalmi monizmussal”. Elutasította továbbá a „politikai monizmust”, azaz a társadalomtörténetnek a állam- és politikatörténettel szembeni alárendeltségét is. Szerinte a kutatásokba be kell vonni „mindennemű alakulatokat”: a helyi-települési egységeket, a különböző gazdasági szövetkezéseket, az etnikai és nemzetiségi csoportokat, s ez egészülne ki a társadalmi mozgások szociológiai szempontokat is érvényesítő kutatásával. A szellemtörténet sajátosságai és célkitűzései az 1920-as évek elejétől megjelenő munkákban realizálódtak. Tudatosan merít a szellemtörténet eszköztárából *Szekfű Gyula* a *Három nemzeték* című munkájában, annak is az 1934-ben írt, *Trianon óta* címmel megjelent kiegészítésében. A szerző

a reformkortól a világháborúig kívánta a népességének gondolkodásmódjának, mentalitásának, esetleges erkölcsének megváltozásán keresztül rekonstruálni a ”nemzeti középosztály hanyatlását”. A szellemtörténeti iskola értelmezésében ugyanis egy korszak egészét, illetve annak eseményeit úgy érthetjük meg igazán, ha megismerjük az uralkodó eszmét, a hitvilágot, az értékrendet, a gondolkodásmódot és mindezeknek tipikus megjelenési formáit.⁵

A szellemtörténet szintetizáló törekvéseivel szemben, annak ellenzői között elsőként a pozitívizmus, illetve a néha *neopozitivistának*, néha *realistának* nevezett irányzat képviselői léptek fel. *Istványi Géza* az 1930-as évek végén a *Protestáns Szemle* folyóiratban a szellemtörténészek és a neopozitivisták vitájában fejtette ki, hogy a neopozitívizmus szintetikus szemléletét ugyan a szellemtörténet inspirálta, de a szembefordulás azért volt szükséges, mert az a történettudomány „reális ágait”: a gazdaság- és társadalomtörténetet, valamint a segédtudományokat sújtotta, akadályozván tematikai és módszertani önállóságukat. Az új célkitűzéseket Domanovszky Sándor tanítványai valósították meg. Az agrártörténész *Wellmann Imre* a 30-as évek elején ismerkedett meg a francia és a német *szociológiai iskolák*, valamint az *Annales* képviselőivel (Émile Durkheim, Max Weber, Alfred Vierkandt, Marc Bloch), ami azt a megközelítést erősítette benne, hogy a társadalmat az egyén felől, a gazdasági folyamatokat pedig a gazdálkodás, a termelés hétköznapi menetén keresztül kell vizsgálnia.

A szellemtörténet államközpontú szintetizálásával állítható szembe *Mályusz Elemér*, aki részben az *Annales* körére, részben német fejleményekre támaszkodva, a *Település- és népiségtörténeti iskola* megalapítójaként a gazdaság-, és társadalomtörténetet tette az ún. „*totális*” *történelemszemléletének* alapjává. Mályusz társadalomtörténeti érdeklődése, sőt annak történetírói programmá érlelése Túróc vármegyéről 1922-ben megjelent disszertációjának elkészítése közben alakult ki. (Erős 200.) Ekkor irányult figyelme arra, hogy a helyi közösségek vizsgálata lehet a legalkalmasabb a népesség gazdasági, társadalmi és szociális életének, érzelmi világának, kultúrájának, illetve mindennapi kapcsolatainak összetett rekonstruálására, valamint arra, hogy a regionális kutatások pontosíthatják vagy módosíthatják az egyoldalú jogi szemlélet alapján kialakítható általános ismereteket. *A népiség története* című 1931-es programadó tanulmányában német mintára a „helytörténet kutatóinak képzését” szorgalmazta. Szükségesnek tartotta a rokon tudományok közül a *Tagányi Károly*- és a *Csánki Dezső*-féle történeti földrajz és a genealógia módszereinek, illetve újfajta források felhasználását is (dűlőnevek, birtokrendezési iratok, térképek, telekkönyvek, anyakönyvek).

---

⁵ Dr. Gözsy Zoltán, Dévényi Anna: A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai, egyetemi jegyzet a Történetírói irányzatok és hatásuk a történelemtanításra című kurzushoz, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet, Pécs, 2011.

Máig aktuális érvénnyel vette észre a helytörténeti kutatások megújításának szükségességét, s azokat a lehetőségeket, amelyeket ez a gazdaság- és társadalomtörténet számára kínált.

Munkáinak másik csoportját összefoglaló névvel „politikai” társadalomtörténetnek is nevezhetjük. E tanulmányokban az általánosabb történeti folyamatokkal, politikai döntésekkel, mozgalmakkal és struktúrákkal, illetve magatartásformákkal összefüggésben jelennek meg a társadalmi rétegek, anyagi-szociális helyzetük, cselekedeteik. Szaktudományos tanulmányaiban – *A reformkor nemzedéke* (1923), *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában* (1931), a *Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere* (1928) illetve az *Értelmiségünk és a neonacionalizmus* (1928) – azt a véleményét fejtette ki, hogy minden Nyugatról jövő szellemi áramlat (ellenreformáció, felvilágosodás, romanticizmus, liberalizmus, demokrácia) hatással van a magyar társadalom összetételére.

Önálló sorozat jelentette meg Mályusz Elemér tanítványainak munkáit. 1936 és 1943 között adták ki a *Település- és Népiségtörténeti Értekezéseket*, amelyekben a fiatal kutatók – Fügedi Erik, Iczkovits Emma, Balázs Éva, Maksay Ferenc, Jakó Zsigmond, Bélay Vilmos – egy-egy megye középkori településtörténetét vizsgálták. Mályusz – Hóman Bálint és Domanovszky Sándor közreműködésével – még egy sorozatot szerkesztett *Magyarság és nemzetiség, Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből* címmel, ahol *Ila Bálint* Gömör megyéjének kötete és *Szabó István* Ugocsa megyéje jelent meg.

Szabó István pályakezdését is a népiségtörténet inspirálta, és az Ugocsa megye leírásakor település-, birtok-, társadalom-, gazdaság- és politikatörténeti megfigyeléseket igyekszik szintetizálni. Ez a program az 1941-ben kiadott *A magyarság életrajában* már „országos” perspektívát kapott. E munkában a szerző nemcsak a népiségtörténeti tanulmányokat használta fel, hanem a történeti demográfiát és a statisztikát, a történeti és településföldrajzot, a várostörténet első eredményeit valamint a magyarság és az egyéb etnikumok földrajzi elhelyezkedésének nyelvtörténeti bizonyítékait.

A két világháború közötti szintetizálási törekvések közül *Hajnal István* szociológiai rendszere a leginkább egyedei és eredeti. 1935-től a budapesti egyetem Újkori Egyetemes Történeti Tanszékén hirdette meg *Történelem és szociológia* című előadását, amely annak ellenére, hogy kevés hallgatót vonzott, alkalmas volt a modern szociológiai irányzatok, illetve adaptálási lehetőségeik megismertetésére. Hajnal pályája kezdetétől élénken érdeklődött a *történeti segédtudományok*, mindenekelőtt a diplomatika, valamint az írástörténet iránt. Egyetemi professzorától, *Fejérfataky Lászlótól* új szellemben történő megközelítést sajátított el, amelyben az okleveleket kibocsátó hivatalok története és az írás társadalmi-műveltségi funkciói kaptak jelentős figyelmet. Ezt az irányt később *Szentpéteri Imre* fejlesztette tovább,

aki a történelem és a szociológia kapcsolatát megfogalmazva, a segédtudományok: a diplomatikán kívül az írástan, a genealógia, a heraldika művelődés- és társadalomtörténeti hasznosíthatóságát vetette fel. Hajnal István maga, a segédtudományokhoz hasonlóan, a művelődéstörténetet is a „szociológiai szemlélet teljes érvényesítésével” vélte megújíthatónak.

A két világháború közötti időszakban, nem függetlenül gróf *Teleki Pál* munkásságából, a magyar földrajztudományban jelentősen fejlődött az *ember- és település-földrajzi irányzat*, ami a történelem és földrajz együttműködésének kedvező lehetőségét csillantotta meg. A vidéki egyetemeken a szemléleti és módszertani változások lassabban zajlottak. Ennek ellenére fokozatosan helyet kaptak az újabb aspektusok is. Az 1930-as években Pesten *Eckhart Ferenc*, a pécsi egyetem jogtörténeti tanszékén pedig *Holub József* szakított a *Timon Ákos*hoz, *Illés József*hez köthető irányzattal, s mindketten a jogtörténettel összefüggő társadalmi jelenségekre, valamint az egyes rétegek bemutatására helyezték a hangsúlyt. Új szemléleti elemek megjelenését segítette elő a szintén Domanovszky Sándor nevével fémjelzett ötkötetes *Magyar Művelődéstörténet* is, amely különböző szerzők által írt fejezetekben ad áttekintést a gazdaságtörténettől a kultúrtörténetig.

Az európai áramlatok és szakirodalom történetírói gyakorlatban való felhasználását segítették a dualizmus korszakától egyre tágabb körben lehetőségként jelentkező külföldi tanulmányutak. A berlini vagy lipcsei egyetem mellett Bécsnek kell kiemelni, ahol a közös ügyi hivatalviselés és a levéltári munka keretében, majd a Bécsi Magyar Történeti Intézetben ismerhették meg kutatóink – Szekfű Gyula, Tagányi Károly, Eckhart Ferenc, Hajnal István, Mályusz Elemér – a külföldi iskolák módszereit és eredményeit.

3. Ajánlott irodalom

Annales. Histoire, Sciences Sociales. (1929–). OpenEdition Journals.

Elérhető: <https://www.cairn-int.info/journal-Annales.htm>

Braudel, F. (1966/1990). *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (2., bőv. kiad.). Paris: Armand Colin.

Elérhető: <https://www.armand-colin.com/la-mediterranee-et-le-monde-mediterraneen-lepoque-de-philippe-ii-9782200628932>

Braudel, F. (1979). *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle (I–III)*. Paris: Armand Colin.

Elérhető: <https://www.armand-colin.com/civilisation-materielle-economie-et-capitalisme-xve-xviii-siecle-9782200628857>

Burke, Peter. (2015). *The French Historical Revolution: The Annales School, 1929–2014* (2nd ed.). Cambridge: Polity.

Elérhető: <https://politybooks.com/the-french-historical-revolution-the-Annales-school-1929-2014/>

Czoch, Gábor. (2015):. Az Annales történetírásának magyarországi recepciója az 1960-as években, *Atelier* 25, 112-144.

Nora, Pierre: *Between Memory and History: Les Lieux de mémoire*, *Representations*, 26, 7-24.

Elérhető: <https://www.jstor.org/stable/2928520>

Scheibner Tamás (2009): Három hagyomány az angol-amerikai eszmétörténet-írásban, *Helikon, Irodalomtudományi Szemle* 55(1–2), 37–51. Elérhető:

https://www.academia.edu/2096772/H%C3%A1rom_hagyom%C3%A1ny_az_angol_amerikai_eszmet%C3%B6rt%C3%A9net_%C3%ADr%C3%A1sban_Three_Traditions_of_Anglo_American_Intellectual_History_Helikon_55_1_2_2009_37_51

IV. A társadalomtörténet helyzete Magyarországon az 1990-es évekig

1. A hanyatlás kora

A II. világháború utáni társadalomtörténet korábbi alapokon történő kibontakozását, modern viszonyok közötti intézményesülését számos negatív tendencia akadályozta. Az 1945 előtti magyarországi szakmai hagyományokat illetően a „kollektív felejtés” érvényesült, a társadalomtörténet-írást alapjaiban ingatta meg az 1948 után kezdődő és a korszak legnagyobb részében hegemon marxizmus-leninizmus ideológiáját gyakorlatban is megvalósító ún. „kulturális forradalom”.

Ennek során nagyszabású *személycserék* történtek. Az előző korszak társadalomtörténetét jelentősen meghatározó történészeit, így többek között Hajnal Istvánt, Mályusz Elemért, Domanovszky Sándort, eltávolították az egyetemi katedrákról, kényszernyugdíjazták őket vagy rosszabb esetben ellenük durva politikai hajsztát indítottak. A Magyar Tudományos Akadémia 1949-ben lebonyolított átszervezésével megkezdődött a társadalomtörténet a század első harmadától éppen csak hogy gyökeret verő intézményrendszerének uniformizálása. A Teleki Pál nevét viselő és 1941-ben a „magyarság és a velünk együtt élő népek életének, történetének, állami, társadalmi, gazdasági és művelődési állapotának tanulmányozására alapított”⁶ Tudományos Intézet, majd jogutódja a Kelet-Európai Intézet, mint összefogó „csúcshintézmény” megszűnt. A tagintézetek merőben új kutatási programokkal, új tudományos koncepcióval és nagyjából kicserélődő személyi állománnyal az Akadémia önálló intézeteiként folytatták tovább tevékenységüket. 1949 márciusában a Történelmi Társulat újjáalakult, a régi vezetést, amelynek elnöke Eckhart Ferenc volt, menesztették, az új elnök, Andics Erzsébet, a haladást immáron nyíltan képviselő kommunista történészek egyike. Az egyetemi oktatást és a tudományos kutatást elválasztották egymástól, 1952-től szovjet típusú, nem csak tudományos teljesítményt számon kérő minősítési rendszert vezettek be. Az egyeduralomra jutott kommunista párt ideológiai szigora a társadalomtörténet koncepcióját előre meghatározta, a *társadalom* fogalma mint a társadalmi formációk, az

---

⁶ Magyar Katolikus Lexikon

osztályharcok történetének kerete jelenhetett meg. A marxizmus-leninizmus társadalomhoz való ellentmondásos viszonya kihatott az egész korszak történet szemléletére is. A társadalomnak a marxizmus-leninizmus szellemében a politikai eszméket és a nekik megfelelő intézményeket jelentő ún. „felépítményben” jutott hely, változásait gazdasági tényezőkkel magyarázták, jelenségeit pedig a politikai megnyilvánulásokon keresztül elemezték. Az ideológiai hegemónia abban az értelemben is meghatározta a társadalomtörténeti kutatások mozgásterét, hogy privilegizált helyzetet teremtett bizonyos korszakok és társadalmi csoportok kutatásának. Az új- és legújabb kor, és a „kizsákmányolt osztályok” történetével ellentétben, a középkor, valamint a nemesség és a polgárság általában hátrányban voltak. Ugyanakkor a fókuszba helyezett „kizsákmányolt osztályok” sematikus szemléletű, párttörténeti és munkásmozgalom-történeti silányított bemutatása valójában akadályozta a „városi alsó csoportok, illetve a munkáslét kutatását. (Bódy 2000, 75-276).

A társadalomtörténet a század első felében játszott szerepéhez képest is alárendelt helyzetbe került, és ez a tendencia érvényes a társadalomtörténeti kutatások olyan minimális szinten történő intézményesített közegére is, mint az egykor budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen kialakult gazdaságtörténeti iskola teljesítményére is. Itt *Pach Zsigmond Pál* a magyar kora újkori majorság gazdálkodás kutatásában alkotott maradandót, s tanítványai *Berend T. István* és *Ránki György* pedig elsősorban a 19-20. századi magyarországi „modernizáció” elemzését végezték el, a hazai folyamatokat a közép- és kelet-európai régió összehasonlító keretei közt elhelyezve.

A kádári konszolidáció során az állampárt társadalmi bázisának kiszélesítésére törekedett, mely törekvés jelzéseként jelent meg régi-új témaként a *középosztály történelmi fejlődésének* kérdése. E diskurzus idején tette közzé 1962-ben cikksorozatban álláspontját *Hanák Péter*, akinek korabeli tanulmányait a politikai folyamatokat megmagyarázni kívánó társadalomszerkezeti elemzés jellemezte.

2. A társadalomtörténetírás iránti érdeklődés megélénkülése

A 20. század 60-as éveiben a társadalomtörténet-írás felélénkülése egy ideig megtorpant, a *Lukács György* marxista filozófus körül összegyűlt, a sztálini marxizmus-leninizmus elméleti revíziójára törekvő tanítványok közül sokakat az 1968-as prágai tavasz leverése és az azt követő szellemi utóvédharcok kivándorlásra készítettek. Ezt követően azonban a *Valóság* című értelmiségi folyóirat oldalain hatalmas sikert aratott *Erdei Ferenc* kéziratai közül előkerült

tanulmánya. A Hajnal István tanítványaként jegyzett Erdei Ferenc az oroszországi kommunizmus vezérei brosúráinak tanulmányozója 1943-ban előadás formájában tette közzé a *magyar társadalom kortörténeti fejlődését*, amelyet nyomtatott formában 1944-ben terveztek kiadni. A kötet ugyan nem jelent meg, de egy a könyv alapjául szolgáló kézirat fennmaradt, amelyet 1976-ban került nyilvánosságra. (Erdi 1976).

Az 50-es években érvényesülő „kollektív felejtés” ellenére nem csak az önállóan közvéleményben, hanem a tudomány berkeiben is változások érlelődtek. „A hatvanas hetvenes évek fordulója az „interdiszciplinaritás” vágyában élt” és a hatvanas évek közepére tehető, amikor is fiatal bölcsészek teljesen önképzőkörszerűen „szigorú viták” során kísérleteztek „valamiféle ösztönös társadalomtörténettel, szociológiával” (Tóth 2001, 230). A társadalomtörténet iránti megnövekedett érdeklődés az 1970-es és 1980-as évek közepe közötti évekre elérte a történelemszakma több fórumát is (Benda 1997,34.). A fordulatot mutatja, hogy Ránki György az *Annales* folyóirat körét gazdaságtörténeti iskolának feltüntetve elméleti-historiográfiai tanulmányt jelentetett meg, amelyben megpróbálta tisztázni a társadalomtörténet lehetséges helyét, de még mindig a *marxista történelemszemléleten belül* (Ránki 1977, és 1983). Ránki a hazai társadalomtörténet-írás feladatainak meghatározásával valamivel meg is előzte az elméleti alapvetést. 1976-ban az erősen centralizált hazai történettudomány központja, az *MTA Történettudományi Intézete* tervezetet bocsátott közre az új- és legújabb kori társadalomtörténet-írás fontosabb feladatairól (Vörös- Orbán Sándor 1976). Ennek megfogalmazói programot dolgoztak ki a polgári (városi) fejlődés és a falusi társadalmi átalakulás kutatására, felsorolva az adott terület fontosabb forrástípusait, elemeire lebontva a társadalomtörténeti folyamatokat. E feladatok közül azonban csak néhány egyéni kezdeményezés valósult meg, így például Vörös Károly kutatása a legnagyobb budapesti adófizetők társadalmi összetételének elemzése látott napvilágot. A többi részfeladat tekintetében sem szerveződött átfogó, egy-egy társadalmi jelenségre vagy csoportra irányuló országos összehasonlító vizsgálat. Az 1970-es években megélénkült társadalomtörténeti kutatások így többnyire inkább egymáshoz csak kevésbé kapcsolódó egyéni tevékenységek eredményei, ami az intézményrendszer merevségét éppúgy jelzi, mint a spontán decentralizálódás erősödését és az alulról szerveződő szakmai törekvések korai stádiumát.

Az érdeklődés megélénkülésének okait keresve éppen csak említjük a kádárista berendezkedés ütközéskerülő válságkezelési szokásait, illetve a hithű politikus-tudós csoport elöregedésével járó tekintélyvesztést. Ez a lassú átalakulás lehetővé tette a magyar történészek külföldi kapcsolatainak kevésbé ellenőrzött ápolását, illetve a magyar történetírás egyes hagyományainak fokozódó megbecsülését. A számítástechnika felhasználási lehetőségeinek

bővülése szintén nagy változást jelentett a forrásfeldolgozás terén és a már említett „interdiszciplinaritás” iránti vágy a számítástechnika iránti érdeklődést pedig még inkább fokozta. A „matematikai és statisztikai módszereket a történészek egy része, a gazdaságtörténeten kívül is megismerte és használta ezután (Tóth 2001, 230). Az *agrártörténeti* adatbázisok létrehozása mellett a legkomolyabb, monográfiával lezárt kutatási eredményt *Bácskai Verának* és *Nagy Lajosnak* a reformkori magyarországi *városhálózat*ról alkotott elképzeléseinek új alapot kínáló kutatása hozta, amely ráadásul megmutatta azt is, hogy a tömeges adatkezelés olyan levéltári állományokat is képes történeti forrássá avatni, amelyekről a hagyományos, az állományt az egyedi adatok önálló helyessége szempontjából értékelő történészek már lemondtak (Bácskai-Nagy 1984).

A társadalomtörténeti érdeklődés élénkülését mindinkább fellendítette a nyugat-európai historiográfiai folyamatokkal való kapcsolat. A kurrens nyugati áramlatokkal közvetlenül könyvfordítások révén ismerkedhetett meg a szélesebb közvélemény. Ebben nagy szerepet éppen hogy nem a centralizált tudományosság hivatalos kiadója, az *Akadémiai Kiadó* játszotta, hanem a bel-, kultúr- és káderpolitikai körülmények sajátos együttállása révén az állampárt kiadója, a *Kossuth Kiadó*. Ez utóbbi érdeklődése azonban a baloldali angolszász neomarxista szerzők munkáira korlátozódott. Az adaptációban valójában a *Gondolat Kiadó Társadalomtudományi Könyvtárának* érdemei a legnagyobbak. A reformkommunista és a nyugati szellemi kapcsolatok fenntartásában érdekelt értelmiségiek alkotta szerkesztőbizottság összeállította sorozatban Nyugaton is tekintélyes kelet-európai történészek munkáin kívül klasszikus és nemrégiben keletkezett, a társadalomtörténet szemszögéből nézve releváns nyugati könyvek jelenhettek meg magyarul (Gurevics 1987; Kula 1985; Szkazkin 1979; Weber 1982; Tönnies 1983; Simmel 1973; Gerschenkorn 1984; Elias 1987; Habermas 1971; Ariès 1987). A 80-as évek első felében a néprajztudományon belüli, etnográfiai vagy kultúrantropológiai irányvonalnak köszönhetően kerülhetett sor a történeti antropológia magyarországi zászlóbontására (Hofer 1984).

Szintén a 80-as évek végétől kapott újabb lendületet a nyugati szakirodalom magyar fordítása, így a mentalitástörénet és a történeti antropológia számos jelentős eredménye jutott el a magyar közönséghez a *Századvég* majd az *Osiris* kiadó révén, illetve az *Akadémiai Kiadónak* köszönhetően. (Burke 1991; Macfarlane 1993; Le Roy Ladurie 1997; Davis 1999; Darnton 1987; Imhof 1992).

Újabb jelenség a közép- és középkorhoz tartozó, illetve fiatal magyar történészek által szerkesztett tematikus tanulmánykötetek megjelenése, melyek nyomán az antropológiai szemlélet, illetve az egyes kutatási területek (nemesség, várostörténet) nyugati szakirodalmához

a korábbi monografikus kiadványoknál nagyobb mélységben juthatott hozzá az érdeklődő. (Vári 1988; Vári 1990; Gellériné Lázár 1990; Gyáni 1992; Gyáni 1992; Kontler 1993; Czoch-Sonkoly é. n.; Sebők 2000).

Az egyes fordítások kevésbé befolyásolták közvetlenül a magyar társadalomtörténet-írást, de hatásuk már középtávon is, az oktatáson keresztül érvényesült. A társadalomtörténeti érdeklődés elsősorban nem a történészszakma központinak tekinthető intézményeiben (az akadémiai intézetben vagy az ELTE-n) talált otthonra, hanem egyes vidéki egyetemeken, valamint a közhivatalokban, illetve közgyűjteményekben. Ez még akkor is igaz, ha tekintetbe vesszük, hogy az ELTE BTK-n az 1980-as években felállították a – magát Domanovszky-tanszék utódjának tekintő – Művelődéstörténeti Tanszékét (Németh G. Béla, Hanák Péter, Vörös Károly, Kósa László, Gerő András); valamint, hogy bár történeti-szociológiai nevezett, de a megnevezéstől eltekintve társadalomtörténeti kutatások indultak az Eötvös Lóránd Tudomány-, illetve az akkor még Marx Károlyról elnevezett Közgazdaság-tudományi Egyetem Szociológiai Intézetében, illetve Tanszékén.

Kedvező alapot kínált a debreceni egyetem, mivel ott működött Szabó István (1898-1970), aki lényegében az egyetlen olyan történész volt a kornak, aki – parasztság-történeti munkásságával – kontinuitást teremtett az 1945 előtti társadalomtörténet-írással és iskolát is tudott teremteni maga körül. Az 1970-es években főként Orosz István és Ránki György, később L. Nagy Zsuzsa ottani tanári tevékenysége játszhatott fontos szerepet abban, hogy a mai történész középnemzedék számottevő része debreceni múltú, köztük több társadalomtörténésszel (Gyáni 2000/b). Az ELTE Szociológiai Intézetében a *Huszár Tibor* vezette történeti *elitkutatás* képezte az alapot. A szellemi elit vizsgálatát *Kovács István Gábor* vezette, aki emellett saját történeti művelődésszociológiai kutatást is folytatott. A közgazdasági egyetemen az említett elitkutatások egyik fejezetéből önálló rangra tett gazdasági-üzleti elit vizsgálat folyt *Lengyel György* vezetésével, amely mellé a időközben a tanszék vezetőjévé lett *Andorka Rudolf* tanítványainak történeti demográfiai kutatásai csatlakoztak. Ugyancsak a közgazdaság-tudományi egyetemre helyezett kutatóintézményként jött létre az egyetem és a Magyar Tudományos Akadémia Közép-Kelet-Európai Kutatóközpontja Berend T. Iván, majd Gyimesi Sándor vezetésével. Az egyetem gazdaságtörténeti tanszékén Kövér György szervezésében jött létre az országos hatókörű társadalomtörténeti értekezletsorozat, azzal a céllal, hogy felelevenítse az időközben lehanyatló eszmecserek legújabb fórumát.

A Néprajzi Múzeum többek között a társadalmi rétegződést és mozgásokat is kifejező tárgyi kultúra kutatásának szervezőjeként játszott szerepet a társadalomtörténeti szemlélet

meggyökerezésében. Itt említhető meg *Hofer Tamás*nak a kulturális és a történeti antropológia határvidékén mozgó munkássága.

Az egyesületi törvény meghozatala után, 1989 tavaszán, a várostörténész *Bácskai Vera* elnöklétével és a közösségrekonstrukcióval foglalkozó *Benda Gyula* alelnöklétével megalakult *Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület*, amely tematikus konferenciák szervezésével vette ki részét a társadalomtörténet népszerűsítéséből. Személyileg az e szerveződés mögött állók nevéhez fűződik a társadalomtörténet egyetemi oktatásának megszervezése is. Az egyik korábbi ideológiai tanszék jogutódjaként, de személyi állományának szinte teljes kicserélődésével jött létre a *Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék* az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1991-ben. Néhány évvel később, amikor az egyetemek visszakapták a Magyar Tudományos Akadémiától a tudományos minősítés jogát, az ELTE BTK Történettudományi Intézete mellett megszerveződött a Történettudományi Doktori Iskola, s ennek egyik alprogramjaként a művelődés- és társadalomtörténeti doktori képzés *Bácskai Vera* és *Kósa László* vezetésével. Későbbiek során e képzésből vált ki a gazdaság- és társadalomtörténeti program, amelynek vezetését *Kövér György* vette át.

A tanszék és a doktori iskola mellett említést érdemel még a rendszerváltozás idején *Gerő András* és *Klaniczay Gábor* által elindított, s *Szijártó István* vezetése alatt ma is működő *történeti antropológia program*. A felsőoktatási rendszer átalakítása során Miskolcon jött létre az ország egyetlen új bölcsészkarja, amelyen az Újkori Magyar Történeti Tanszék profiljában játszik fontos szerepet a társadalomtörténet. A történelem szak szervezésének időszakában az 1990-es évek elejétől előbb *Faragó Tamás*, majd az önállósult Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék vezetője, Ö. Kovács József tudatosan gyűjtötte maga köré azokat a fiatal kutatókat és néhány tapasztaltabb kollégát, akik a legkülönbözőbb témákban adaptálták a sokszínű európai és Magyarországon is megjelenő társadalomtörténet-írás szemléleti és módszertani elemeit.⁷ Az interdiszciplinaritás eszméjének megvalósulásaként az ELTE szociológiai és szociálpolitikai képzésében is a tanterv részévé vált a társadalomtörténet. E képzés részeként születtek meg a társadalomtörténet alapkönyvei (*Kövér-Gyáni 1998; Valuch 2001*). Az 1970-es években elkezdődött szemléleti fordulat és a rendszerváltás körüli intellektuális viták és spontán szerveződések kedvező előfeltételt ígértek a szakmai intézmények megújulásához.

⁷ Csíki Tamás – Kunt Gergely – Tóth Árpád: Új szaktudomány a régiékből – Az Új- és Jelenkori társadalomtörténet kutatása és oktatása a Miskolci Egyetemen, In: *Docēre et movēre – Bölcsész- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára* pp. 138-192.

3. Ajánlott irodalom

Erős, Vilmos (2012): Az angol történetírás a huszadik században. *Aetas*, 27(3), 139–155.

Elérhető: https://epa.oszk.hu/00800/00861/00058/pdf/EPA00861_aetas_2012_03_139-154.pdf

Rácz Margit: Puritanizmus és amerikai identitás. A puritán történet(írás) átértékelése napjainkban, *Aetas* 11 (1) 5-19.

Elérhető: <https://acta.bibl.u-szeged.hu/40721/>

Vári András (1990): A német társadalomtörténet új útjai, Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek, Közép-és Kelet Európai Akadémiai Kutatási Központ, Budapest, 1990.

Ö. Kovács József (1999): Nyugati társadalomtörténeti szemle, Különös tekintettel a német történetírás eredményeire, *Studia Miskolcensis 3. Történelmi Tanulmányok, A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve*, Miskolc, 1999.

Gyáni Gábor (2011): *A történetírás története*. Osiris Kiadó, Budapest

Kövér György (2002): *A felhalmozás íve, Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*, Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Erős Vilmos (2013): A magyar történetírás 1945 után – hazai historiográfiai fordulatok, *Valóság*, 2013/10.

Székfü Gyula (1920): Három nemzedék – Egy hanyatló kor története, „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt, Budapest

Hajnal István (1998): *Az újkor története – Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata*, Akadémiai Kiadó, Budapest

Szijártó M. István (2014): *A történész mikroszkópja, A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*,
L'Harmattan, Budapest

II. RÉSZ - AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS FŐBB KORSZAKAI

I. AZ ÓKORI EURÓPAI CIVILIZÁCIÓ TÁRSADALMA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL SPÁRTÁRA

1. A görög társadalom kialakulásának általános keretei

Az európai kultúra gyökerei az ókori görög civilizációba nyúlnak vissza. A görög szellemi és művészeti teljesítmények meghatározó hatást gyakoroltak a Római Birodalomra, amely közvetítő szerepet töltött be a klasszikus örökség továbbadásában. A római közvetítés révén jutottak el a görög irodalom, filozófia, művészet és politikai gondolkodás alapművei a középkori Európába, ahol új értelmezési keretek között, de tovább éltek és formáltak a kontinens kulturális fejlődését. A görög történelem periodizációja több szempont alapján tagolható. A legkorábbi magas kultúra a Kréta szigetén kibontakozó minószi civilizáció volt, amely Kr. e. 2500 és 1450 között virágzott. E korszakot a palotakultúra, a tengeri kereskedelem és a sajátos művészeti formavilág jellemezte. A minószi civilizációt követte a mükénéi kor, amely a szárazföldi görög területeken alakult ki, és amelyhez a trójai háború hagyományos időszaka is kapcsolódik. A mükénéi világot erősített paloták, harcos arisztokrácia és a korai görög nyelvemlékek jellemezték.

A következő nagy korszak a poliszok kora, amelyben a városállam, mint politikai és társadalmi szervezeti forma, meghatározóvá vált. E periódus során emelkedett fel Athén és Spárta, és ebben az időszakban alakult ki a görög politikai gondolkodás, valamint a klasszikus művészet és filozófia alapja. A görög történelem utolsó nagy szakaszát a hellén hódítás kora jelenti, amely Nagy Sándor hadjárataihoz és a görög kultúra keleti terjeszkedéséhez kapcsolódik. A kolonizáció és a birodalmi expanzió révén a hellén világ kulturális hatóköre jelentősen kiszélesedett.

A mintegy ezeréves fejlődési ív a művészeti stílus változásai alapján is négy fő korszakra osztható. A prehisztorikus vagy korai korszak Kr. e. 1100 és 800 közé tehető; ekkor a geometrikus formák és a díszített kerámiák domináltak. Az archaikus korszak Kr. e. 800 és 500 között bontakozott ki, amelyet a nagyobb méretű, merev tartású szobrok és az önálló formanyelv kialakulása jellemezett. A klasszikus periódus Kr. e. 500 és 323 között érte el tetőpontját; ebben az időszakban alakult ki a „klasszikus” stílus eszményképe, amely az

arányosság, a harmónia és az emberábrázolás tökéletességére törekedett. A hellenisztikus korszak Nagy Sándor uralkodásától (Kr. e. 336–323) a római hódításig (Kr. e. 146) tartott, és a művészetben az érzelmi kifejezés gazdagodását, a dinamizmus és a monumentalitás erősödését hozta magával.

Az ókori Hellasz területén megszerveződő társadalmak fejlődése az európai társadalomtörténet egyik alaprétégét alkotja. A poliszvilág kialakulása, a társadalmi rétegződés differenciálódása, a politikai részvétel intézményesülése és a gazdasági szerkezet átalakulása egymással összefüggő folyamatként értelmezhető. A Kr. e. 1. évezred első felében kibontakozó görög társadalmak olyan strukturális változásokat mentek keresztül, amelyek hosszú távon meghatározták a mediterrán térség társadalmi mintázatait.

A görög fejlődés sajátossága a polisz mint közösségi és politikai egység létrejötte. A polisz nem azonos a várossal mint településsel: társadalmi értelemben olyan autonóm politikai közösség, amely saját jogrenddel, vallási kultusszal és kollektív identitással rendelkezett. Moses I. Finley *The Ancient Economy* című munkájában rámutatott arra, hogy a görög gazdasági és társadalmi viszonyok nem értelmezhetők modern piaci kategóriákkal; a gazdaság a státuszviszonyokba és a politikai közösség szerkezetébe ágyazódott. A társadalmi megbecsülés, a politikai részvétel és a földbirtoklás egymással szoros kapcsolatban állt. A görög világ földrajzi tagoltsága – a hegyvidékek, szűk termőföldek és tengerpartok váltakozása – hozzájárult a kis léptékű politikai egységek kialakulásához. A maritimitás a kereskedelem és a gyarmatosítás irányába terelte a társadalmi energiákat. A Kr. e. 8–6. század közötti nagy gyarmatosítás során a görög poliszok lakosságának egy része új településeket alapított a Földközi-tenger és a Fekete-tenger partvidékén. A gyarmatosítás társadalomtörténeti háttérben demográfiai növekedés, földhiány és belső politikai konfliktusok álltak. A kivándorlás egyben feszültségcsökkentő mechanizmusként működött, amely a társadalmi rétegek közötti ellentéteket mérsékelte.

A társadalmi struktúra alapját a szabad polgárok közössége alkotta. A polgárjoggal rendelkezők politikai jogokkal és katonai kötelezettségekkel bírtak. A hoplita-falanksz kialakulása – amely a Kr. e. 7. századtól vált meghatározóvá – a középbirtokos réteg megerősödését tükrözte. Victor Davis Hanson elemzése szerint a hoplita harcmodor a földbirtokos parasztpolgárok önvédelmi szerveződésén alapult. A hadviselés formája és a politikai részvétel között szoros összefüggés állt fenn: aki a falanksz tagjaként fegyvert fogott, az igényt formált a döntéshozatalban való részvételre. A társadalmi tagolódás azonban korántsem volt homogén. A szabad polgárok mellett jelentős számban éltek metoikoszok (bevándorló szabadok), akik gazdasági szerepük ellenére politikai jogokkal nem rendelkeztek.

Athénban a Kr. e. 5. században a metoikosok aránya a teljes lakosság jelentős hányadát tette ki. Emellett a rabszolgáság intézménye a görög társadalom szerves részét alkotta. A rabszolgák száma különösen Athénban emelkedett meg, ahol a laurioni ezüstbányák és a háztartási gazdaság igényelte munkaerő biztosítását szolgálták. Finley hangsúlyozta, hogy a rabszolgáság nem pusztán gazdasági kategória volt, hanem státuszkérdés: a szabad polgári identitás ellenpontjaként működött.

A család, az oikosz, a társadalmi reprodukció alapegységét jelentette. Az oikosz gazdasági és jogi közösség volt, amelyben a családfő (küriosz) gyakorolta a hatalmat. A nők jogi értelemben gyámság alatt álltak, politikai jogokkal nem rendelkeztek, szerepük elsősorban a háztartás vezetésére és az utódnemzésre korlátozódott. Ugyanakkor a vallási kultuszok – például az athéni Thesmophoria – teret biztosítottak a női közösségi jelenlét számára. A spártai társadalomban a nők helyzete bizonyos szempontból eltért az attikai mintától: földbirtoklási joguk és fizikai nevelésük nagyobb autonómiát eredményezett. A vagyoni differenciálódás az archaikus korban erősödött fel. A földbirtok koncentrációja és az adósságrabszolgáság intézménye súlyos társadalmi feszültségeket generált. Athénban Szolón reformjai (Kr. e. 594) az adósságok eltörlésével és a timokratikus besorolás bevezetésével új alapokra helyezték a politikai közösséget. A vagyoni osztályok szerinti beosztás – pentakosiomedimnoszok, hippeisz, zeugiták, théteszek – a politikai jogok differenciált elosztását jelentette. A reform célja a társadalmi béke megteremtése volt anélkül, hogy a tulajdonviszonyok radikális átalakítására került volna sor.

2. Spárta

Társadalmi struktúra

Spárta társadalmi szerkezete eltérő modellt képviselt. A spártai polgárok (homoioi) szűk rétege katonai közösséget alkotott, míg a helóták – az alávetett lakosság – a mezőgazdasági termelést biztosították. A perioikoszok köztes státuszt foglaltak el: szabadok voltak, de politikai jogokkal nem bírtak. A spártai társadalom stabilitását a katonai nevelés rendszere, az agógé és a kollektív étkezések (szüsszitia) erősítették. Paul Cartledge kutatásai rámutattak arra, hogy a spártai modell fenntarthatóságát demográfiai problémák és a polgárszám csökkenése hosszú távon aláásták. A klasszikus kori Athén társadalma a demokratikus intézmények révén szélesebb politikai részvételt tett lehetővé. Az ekklészia, a bulé és a népbíróságok működése a polgári aktivitásra épült. Periklész idején napidíjat vezettek be a közhivatalok viselői számára, amely a

szegényebb polgárok részvételét is lehetővé tette. Ugyanakkor a demokrácia keretei a polgárjoggal nem rendelkező csoportokra nem terjedtek ki. A politikai közösség inkluzivitása és exkluzivitása egyaránt jelen volt.

A peloponnészoszi háború (Kr. e. 431–404), amelyet Thuküdidész részletesen elemzett, mélyreható társadalmi következményekkel járt. A háborús terhek, a járványok és a politikai instabilitás megrendítették a poliszok belső kohézióját. A háború utáni időszakban a zsoldossereg alkalmazása és a professzionális hadviselés elterjedése a polgárkatona modell visszaszorulását eredményezte.

A hellenisztikus korszakban a polisz szerepe átalakult. Nagy Sándor hódításai nyomán a görög világ keleti területekkel integrálódott. A monarchikus államalakulatok – a Ptolemaioszok Egyiptoma, a Szeleukida Birodalom, az Antigonidák Makedóniája – új társadalmi struktúrákat hoztak létre. A városok továbbra is fontos közigazgatási és kulturális központok maradtak, de politikai autonómiájuk korlátozódott. A hellenisztikus társadalmakban megerősödött a bürokratikus apparátus, a hadsereg zsoldosalapúvá vált, és a királyi udvar vált a politikai lojalitás elsődleges centrumává. A társadalmi mobilitás lehetőségei ebben az időszakban kiszélesedtek. A görög nyelv közvetítő szerepet töltött be a keleti és nyugati térségek között. Az urbanizáció fokozódott; Alexandria, Pergamon és Antiokheia jelentős népességkoncentrációval bírt. A gazdasági életben a pénzgazdálkodás és a távolsági kereskedelem erősödése figyelhető meg. Ugyanakkor a társadalmi egyenlőtlenségek is növekedtek, a földbirtok koncentrációja és az adóterhek fokozódása a paraszti rétegek kiszolgáltatottságát erősítette.

A vallási és kulturális életben szinkretikus folyamatok bontakoztak ki. A misztériumkultuszok – például az eleusziszi misztériumok – korábbi hagyományai új formában éltek tovább, miközben keleti kultuszok is megjelentek a mediterrán térségben. A filozófiai iskolák – a sztoicizmus, az epikureizmus – a társadalmi bizonytalanság közegében az egyéni boldogság és belső stabilitás kérdéseire kerestek választ. Az ókori görög társadalom története tehát nem lineáris fejlődési ívként értelmezhető, hanem egymást követő és részben egymásra épülő szerkezeti átalakulások sorozataként. A nemzeti rend felbomlásától a polisz kialakulásán át a hellenisztikus monarchiakig tartó folyamat a társadalmi integráció, a politikai részvétel és a gazdasági szerkezet változásain keresztül ragadható meg. A görög világ társadalomtörténete e komplexitásában válik érthetővé, és ebben a történeti tapasztalatban keresendők azok az alapminták, amelyek a későbbi európai fejlődés számára is irányadóvá váltak.

Társadalmi berendezkedés sajátosságai

Az archaikus kor kezdetén a Peloponnészoszi-félsziget délkeleti térségében, Lakónia természetes határokkal körülölelt, zárt medencéjében jött létre az a sajátos szerkezetű polisz, amelyet a történeti hagyomány Spártaként tart számon. A dór hódítók által megszervezett államalakulat a görög világ egyik legvitatottabb megítélésű politikai közösségévé emelkedett. Földrajzi helyzete – a Taygetosz hegység és az Eurotasz folyó völgye által meghatározott tér – elősegítette a külvilágtól való részleges elkülönülést. A tengeri összeköttetések hiánya, valamint a szárazföldi közlekedési útvonalak korlátozott volta hozzájárult az autarkia, az önellátás elvére épülő gazdasági berendezkedés megszilárdulásához.

Spárta gazdasági erejét elsősorban a földművelés biztosította, politikai berendezkedését pedig markáns arisztokratikus szemlélet határozta meg. A katonai normák szerint megszervezett közhatalmi struktúra az egyéni autonómia és a személyes kezdeményezés szűk keretek közé szorítását eredményezte. Ugyanakkor a szabad polgárok közösségén belül az ókori viszonyok között kivételesen széles körű egyenlőség érvényesült. A teljes jogú spártaiak azonos politikai jogosítványokkal bírtak, életmódjuk és társadalmi helyzetük nagyfokú hasonlóságot mutatott. Az antik világ megszokott gyakorlataitól eltérően a nők számára is biztosították a közügyekben való részvétel bizonyos formáit. A Lakónia területén kibontakozó sajátos államfejlődési modellt a történeti értelmezések eltérően ítélik meg: egyesek a közösségi alapokon nyugvó, egyenjogúságra törekvő rend korai példajaként tekintenek rá, mások az egyéni szabadságot háttérbe szorító, túlzottan centralizált államhatalom intő példáját látják benne.

A hagyomány Spárta társadalmi és állami berendezkedésének kialakítását Lükurgosz, a legendás törvényhozó nevéhez kapcsolja. A kiemelkedő alak a Kr. e. 8. században a korábbi, szokásjogi alapon működő és rendezetlen normákat egységes rendszerbe foglalta, majd kibocsátotta az ún. „nagy rhétrát”, amelyet a delphoi jósva tekintélyével erősített meg. A források szerint saját törvényhozói művét maradandónak szánta: a spártai polgároktól esküt kért arra, hogy távollétében is változatlanul megtartják az alkotmány rendelkezéseit. Ezt követően eltávozott, és a hagyomány szerint önként vetett véget életének, hogy a törvényekhez való hűség kötelező erejét biztosítsa. A Lükurgoszhoz kötött reformcsomag központi eleme a föld egyenlő arányú felosztása volt. Plutarkhosz beszámolója alapján ezzel kívánta felszámolni az állam belső feszültségeinek fő forrását, a vagyoni különbségekből fakadó ellentéteket. A művelhető területet kilencezer azonos nagyságú részre osztották, amelyeket a teljes jogú spártai férfiak használatába adtak.

A spártai társadalom három, jogilag és funkcionálisan elkülönülő csoportra tagolódott: a teljes jogú spártai polgárokra, a perioikoszokra (körüllakókra) és a rabszolga státuszú helótákra. A

szabad spártaiak megélhetését a használatukba adott, hozzávetőleg 10–15 hektár nagyságú földrészletek biztosították. A föld formálisan az állam tulajdonában maradt, elidegenítésére és szabad örökítésére nem nyílt lehetőség. A földhöz rendelt rabszolgák közösségi rendelkezés alatt álltak, a birtok tartozékának számítottak, munkájuk révén teremtve meg a polgári életforma gazdasági alapját. A gazdasági tevékenységek közül a „fölslegesnek” minősített mesterségeket, az ipart és a kereskedelmet korlátozták vagy tiltották; az idegenek jelenlétét kiutasítással vagy a csekély értékű vaspénz használatával igyekeztek visszaszorítani. A spártai ethosz fenntartásának központi eszköze a nevelés volt. A hagyomány Lükurgosz nézeteit idézi, miszerint a szigorú erkölcs és a fegyelmezett életmód nagyobb jelentőséggel bír, mint bármely írott törvény.

A spártai nevelési rendszer sajátossága az állami szervezés és ellenőrzés volt: a polgárok képzését közügyként kezelték, és intézményes keretek között valósították meg. Itt alakultak ki az európai katonai kiképzés korai formái, és Lakónia földjén fordítottak először rendszeres figyelmet a nők fizikai nevelésére is. A rendszer erőssége a fegyelem, a kitartás és a közösségi lojalitás kialakítása volt, ugyanakkor háttérbe szorította a szellemi és értelmi műveltség fejlesztését, s a nevelést gyakran túlzott szigor és keménység jellemezte. A hagyomány szerint az újszülöttet borban fürösztötték meg, hogy próbára tegyék testi ellenálló képességét. Amennyiben életben maradt, az öregek tanácsa elé vitték, amely megítélte, alkalmas-e a spártai közösség szolgálatára. Kedvező döntés esetén a gyermek hétéves koráig családja körében nevelkedhetett, ezt követően állami felügyelet alá került, és katonai jellegű előképzésben részesült. A fiúk húszéves koruktól kezdve mintegy tíz éven át szigorú szolgálatot teljesítettek katonai egységekben, amelynek során érdemelték ki a teljes jogú spártai státuszt. Harmincéves koruktól napi rendszerességgel katonai gyakorlatokon vettek részt, a hadkötelezettség pedig a hatvanadik életév betöltéséig tartott. Ezt követően nyílt lehetőségük arra, hogy az öregek tanácsának tagjaivá váljanak, és tapasztalatukkal részt vegyenek a közösség irányításában.

A nők nevelésében a közösségi érdek elsődlegessége és a testi alkalmasság követelménye érvényesült. A lányok rendszeres fizikai képzésben részesültek, futást, birkózást és diszkoszvetést gyakoroltak, amely a kor görög világában szokatlan jelenségnek számított. A nevelés célja az erőnlét és az egészség biztosítása volt, mivel a militarizált állam fennmaradása az életképes és harcra alkalmas utódok megszületésétől függött. A gyakori hadjáratok idején a férfi lakosság jelentős része távol volt, ezért a belső rend fenntartásában és a gazdasági ügyek irányításában a nők szerepe megnövekedett. A háztartás, a birtokigazgatás és a rabszolgamunka felügyelete az ő felelősségük alá tartozott, ami gazdasági önállóságukat erősítette.

A spártai nők viszonylagos szabadsága és többletjogosultságai e társadalmi szükségletekből következtek. Földbirtokot örökölhettek, és bizonyos vagyoni kérdésekben önállóan rendelkezhetek, ami a görög poliszok többségében nem volt általános. Arisztotelész a Politika című művében kritikai hangon szolt a spártai nők helyzetéről, azt állítva, hogy Lükurgosz nem tudta őket teljes mértékben alárendelni az állami fegyelemnek. E megállapítás a klasszikus kori attikai szemléletet tükrözi, ugyanakkor figyelmen kívül hagyja a spártai társadalom sajátos demográfiai és katonai adottságait. A házasság intézményét Spártában közérdekű kérdésként kezelték. A házasságkötés célja elsősorban a közösség fennmaradása volt, ezért az utódnemzés kiemelt jelentőséget kapott. A monogámia gyakorlata nem volt minden esetben kizárólagos; a férj- és feleségcsere bizonyos körülmények között elfogadott volt, amennyiben az erősebb és egészségesebb utód világrahozatalát szolgálta. Az ilyen jellegű megállapodások nem sértették a közösségi normákat, és jogi tilalom sem korlátozta őket. A későbbi források, köztük Xenophón beszámolóit, arra utalnak, hogy a gyermekvállalás ösztönzése érdekében az idősebb férfiak fiatalabb, erősebb polgárt is bevonhattak az utódnemzésbe, ha saját fizikai állapotuk ezt indokolta. A nők társadalmi tekintélye a közösségi értékrendben is tükröződött. A spártai anyákról fennmaradt mondások – például a „pajzzsal vagy pajzson” – a harci érények és a közösség iránti hűség elvárását fejezték ki. A női szerep így nem korlátozódott a családi szférára, hanem a polisz erkölcsi és ideológiai alapjainak fenntartásában is meghatározó volt. A spártai társadalomban a női nevelés, a birtokjog és a közösségi megbecsülés olyan sajátos kombinációt alkotott, amely a görög világ egészében kivételes jelenségnek tekinthető.

A társadalmi hierarchiában a teljes jogú polgárok alatt helyezkedtek el a peremterületek lakói, a perioikoszok, akik Lakónia és a meghódított környező vidékek településein éltek. Jogilag szabad személyek voltak, saját közösségi keretek között szerveződtek, ám politikai jogaik nem terjedtek ki a spártai népgyűlésben való részvételre. Spártai nőt nem vehettek feleségül, ez a házassági tilalom a polgárközösség zártságát erősítette. Településeik részleges önkormányzattal rendelkeztek, helyi ügyeiket intézhették, ugyanakkor a központi hatalomnak adófizetési kötelezettséggel tartoztak. Gazdasági szerepük jelentős volt: a kézműipar, a fémművesség, a fegyvergyártás és a kereskedelem elsősorban az ő kezükben összpontosult, mivel ezek a tevékenységek a spártai polgárok számára nem számítottak méltónak. Rabszolgát tarthattak, vagyont gyarapíthattak, és elkülönített csapatokban szolgáltak a hadseregben. Katonai részvételük különösen a peloponnészoszi háború idején vált hangsúlyossá. A görög világ közösségi intézményeiben is megjelenhettek: indulhattak az olimpiai játékokon, ami státuszuk elismertségét jelezte.

A társadalom legalsó rétegét a helóták alkották, akik többségükben a dórok által leigázott őslakos népességből származtak, különösen Messzénia területéről. Állami fennhatóság alatt álltak, kijelölt falvakban éltek, és a spártai polgárok kléroszait művelték. Egy-egy földbirtokhoz rendszerint két helóta családot rendeltek, akik a megtermelt javak jelentős részét – a hagyomány szerint az átlagtermés felét – kötelesek voltak beszolgáltatni. Jogilag nem adhatták-vehették őket szabadon, eladásuk tilos volt, felszabadításuk pedig csak kivételes esetekben történt, például katonai érdekek alapján. A hadseregben segédszolgálatot láttak el, fegyverhordozóként vagy könnyűfegyverzetű harcosként vettek részt az ütközetekben.

A helóták létszáma a teljes jogú spártai polgárokhoz képest rendkívül magas volt, egyes becslések szerint megközelíthette a 200 000 főt. Ez a demográfiai arány folyamatos fenyegetést jelentett a politikai közösség számára, ezért ellenőrzésük az állam egyik központi feladatává vált. A féken tartás intézményes eszközei közé tartozott a rendszeres megfélemlítés, valamint az a gyakorlat, hogy az ephoroszok évente hadat üzentek a helótáknak, így a velük szembeni erőszak formálisan nem minősült jogsértésnek. A legkeményebb intézmény a krüpteia volt, amely során a kiképzésben részt vevő ifjak rejtett akciók keretében léptek fel a helóták ellen. A források – köztük Plutarkhosz és Arisztotelész – beszámolnak arról, hogy ezek az ifjak váratlanul jelentek meg a helóták lakhelyein, és megölték a legveszélyesebbnek ítélt személyeket. A modern történeti értelmezések ugyanakkor megoszlanak: egyes kutatók szerint a krüpteia rendszeres intézmény volt, mások úgy vélik, inkább rendkívüli megtorló akcióként alkalmazták, különösen felkelések után. A helóták helyzete így sajátos, kollektív alárendeltségi formát jelentett, amely a spártai állam gazdasági és katonai rendszerének alapját biztosította. A perioikoszok és a helóták együtt alkották azt a társadalmi háttérrel, amelyre a szűk polgári réteg katonai közössége épült. E rétegek viszonya meghatározta Spárta belső stabilitását és hosszú távú fennmaradásának feltételeit.

Politikai intézményrendszer jellemzői

A spártai államszervezet csúcsán a kettős királyság intézménye állt: egyszerre két baszileusz gyakorolta a legfőbb tisztséget. Ez az ókori görög világban ritkaságszámba menő megoldás többféle történeti magyarázatot kapott. Egyes értelmezések szerint a Lakóniát meghódító két dór törzs vezetőinek hatalommegosztásából eredt, más felfogás a dór hódítók és az akháj eredetű őslakosság közötti kompromisszum intézményes formáját látja benne. Olyan nézet is ismert, amely a kettős királyságot a spártai politikai kultúrára jellemző kölcsönös ellenőrzés és hatalommegosztás korai kifejeződésének tekinti. A két uralkodó az Agiád és az Eurüpontida dinasztiából származott, tisztségük örökletes volt, így a hagyományos legitimáció erősen kötődött a nemzetségi keretekhez.

A baszileuszok elsődlegesen hadvezéri funkciót töltöttek be, ők vezették a spártai sereget hadjáratok idején. Emellett vallási feladatokat is elláttak, bizonyos kultuszok főpapjaiként jártak el, és szerepet kaptak a családjog körébe tartozó ügyek elbírálásában. Kiváltságuk és kötelességük volt, hogy a csatákban az élvonalban harcoljanak, ami a spártai ethosz szerint a vezető személyes bátorságát és példamutatását fejezte ki. Bár hatalmuk jelentős volt, döntéseik nem maradtak ellenőrzés nélkül, mivel a politikai rendszer több intézménye korlátozta mozgásterüket. A királyok mellett működött a geruszia, az öregek tanácsa, amely a két baszileusszal együtt harminc tagból állt. A testületbe a hatvanadik életévüket betöltött, teljes jogú spártai férfiak közül választottak tagokat, rendszerint élethosszig tartó megbízatással. A geruszia törvény-előkészítő szerepet töltött be, javaslatokat terjesztett a népgyűlés elé, valamint a legfontosabb büntetőügyekben ítélezett. Platón értelmezése szerint e testület biztosította a politikai egyensúlyt, mivel képes volt korlátozni a népgyűlés túlzott befolyását és a királyi hatalom esetleges túllépéseit. A geruszia döntéseit a népgyűlés hagyta jóvá, ugyanakkor vétőjoggal rendelkezett a népgyűlés határozataival szemben, ami a hatalmi ágak közötti sajátos kölcsönhatást eredményezte.

A népgyűlés, az apella, a harminc év feletti spártai polgárok közössége volt. Havonta ülésezett, és a geruszia által előterjesztett kérdésekben döntött, különösen a háború és béke ügyében, valamint a tisztségviselők megválasztásakor. A döntéshozatal sajátos formában zajlott: a határozatokat közfelkiáltással, formális vita nélkül hozták meg. A vita korlátozottsága a politikai kultúra fegyelmezett jellegét tükrözte, ugyanakkor a tényleges kezdeményezés joga a geruszia kezében maradt.

Az államszervezet negyedik pillérét az ephoroszok öttagú testülete alkotta, amelyet a népgyűlés évente választott. Az ephoroszok feladata a királyok és a geruszia működésének ellenőrzése,

valamint a törvények betartásának felügyelete volt. Jogukban állt a királyokat felelősségre vonni, sőt rendkívüli esetben eljárást indítani ellenük. Hatalmuk kiterjedt a külpolitikai tárgyalásokra és a hadjáratok felügyeletére is. A királyok és az ephoroszok közötti havi eskütétel a törvényesség kölcsönös elismerését fejezte ki: a királyok vállalták a jogrend tiszteletben tartását, az ephoroszok pedig garantálták a királyi méltóság sérthetlenségét, amennyiben az uralkodók a törvények keretein belül maradtak.

A spártai államszervezet így monarchikus, arisztokratikus és közösségi elemek sajátos összekapcsolására épült. A kettős királyság, a geruszia, az apella és az ephoroszok rendszere olyan intézményi egyensúlyt hozott létre, amely hosszú időn keresztül biztosította a politikai stabilitást, ugyanakkor a társadalmi bázis szűkössége és a polgárszám csökkenése a Kr. e. 4. századtól fokozatosan megingatta ezt az egyensúlyt.

A spártai állam által hosszú időn keresztül biztosított belső stabilitás a Kr. e. 4. századra érezhetően meggyengült. A korábbi elszigeteltség fenntartása egyre nehezebbé vált, az idegen hatások beszivárgását már nem tudták hatékonyan megakadályozni. Az athéni kulturális fölény, gazdasági dinamizmus és életforma vonzereje fokozatosan erodálta a hagyományos spártai értékrendet. A külső hadjáratok és a politikai szerepvállalás következtében megnövekedett pénzforgalom és hadizsákmány egyes polgárok kezében jelentős vagyoni felhalmozódást eredményezett. A korábbi elvi egyenlőség helyét egyre inkább társadalmi differenciálódás váltotta fel: a meggazdagodott családokból kialakult egy befolyásos előkelő réteg.

A Kr. e. 3. században III. Agisz és III. Kleomenész reformkísérletei a lükurgoszi hagyomány újjáélesztését, a földbirtokok újrafelosztását és az adósságok eltörlését célozták. Törekvéseik a polgárközösség megerősítésére és az egyenlőség helyreállítására irányultak, ám a belső ellenállás és a külső politikai viszonyok miatt nem vezettek tartós eredményre. Nabisz későbbi, türannikus jellegű uralma szintén az ősi rend visszaállításának ígéretével lépett fel, de intézkedései inkább tovább gyengítették a hagyományos arisztokratikus struktúrát. A spártai modell, amely az egyenlőség eszményét és az elszigeteltség politikáját kívánta fenntartani, történeti értelemben nem bizonyult tartósan életképesnek, és fokozatosan háttérbe szorult a hellenisztikus hatalmi viszonyok között.

3. Ajánlott irodalom

Németh György – Hegyi W. György: Görög-Római történelem, Tankönyv és szöveggyűjtemény (Osiris, Budapest 2011)

Németh György – Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: Görög művelődéstörténet. (Osiris, Budapest, 2006)

Németh György (szerk.): Xenophón történeti munkái (tartalmazza: A lakedaimóniak állama is). (Sapientia humana / Xenophón összes művei, Osiris, 2001)

Plutarkhosz, Párhuzamos életrajzok, ford. Máthé Elek (Budapest: Magyar Helikon, 1965)

Szabó Miklós: Hellasz fénykora – Görögország az i. e. V. században. (Móra, Budapest, 1982; Képes történelem)

Welwei, Karl-Wilhelm: Die griechische Polis: Verfassung und Gesellschaft in archaischer und klassischer Zeit. (Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1998.)

II. AZ ÓKORI EURÓPAI CIVILIZÁCIÓ TÁRSADALMA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL ATHÉNRA

1. Az athéni társadalmi struktúra és politikai intézményrendszer fejlődése

Az Attikai-félszigeten kialakuló athéni polisz a görög államfejlődés másik meghatározó irányát testesítette meg. A térség földrajzi adottságai – a tagolt domborzat, a természetes kikötők és a tenger közelsége – kedvező feltételeket teremtettek az ipari és kereskedelmi tevékenységek kibontakozásához. Attika partvidéke a mediterrán térség egyik legtagoltabb szakasza volt; területének egyetlen pontja sem feküdt negyven kilométernél távolabb a tengertől, ami elősegítette a tengeri közlekedésbe és a távolsági kereskedelembé való bekapcsolódást. Pireusz kikötője később az athéni gazdasági élet központjává vált, összekötve a várost az Égei-tenger térségével.

Az athéni állam szerkezete és társadalmi berendezkedése több alapvető vonásában eltért a spártai modelltől. Gazdasága nyitott jellegű volt, a kereskedelem és a kézműipar jelentős szerepet játszott benne, és a polgárok számára szélesebb mozgásteret biztosított az egyéni érvényesülés terén. A politikai fejlődés végpontjaként a demokratikus közösségi rend intézményesült, amely a népgyűlés, a tanács és a népbíróságok rendszerére épült. Az athéni gazdaság anyagi alapját nem kizárólag a rabszolgamunka adta, hanem elsősorban a társadalom jelentős részét alkotó középréteg – a kis- és középbirtokos parasztok, kézművesek és kereskedők – saját munkája. A polisz kialakulása nem egyetlen hódító aktus következménye volt, hanem hosszabb időszakon át zajló, fokozatos társadalmi és politikai fejlődés eredménye, amelyben a nemzeti szervezeti bomlása és az új intézmények megszilárdulása egymást erősítő folyamatként jelent meg.

Az athéni állam kialakulása a Kr. e. 8. századra tehető, amikor Attika területén a nemzeti szervezeti fokozatos felbomlása és a települések politikai egyesülése új, központi hatalmi struktúra létrejöttéhez vezetett. A hagyomány ezt a folyamatot is egy kiemelkedő személyiséghez, Thészeusz alakjához kapcsolja. A mitikus király nevéhez fűződik a szünoikiszmosz, vagyis a szétszórt attikai közösségek egyesítése Athén vezetése alatt. A történelmi emlékezet szerint Thészeusz községről községre járva győzte meg a családfőket arról,

hogy a közös városi szervezet biztonságot, erősebb védelmet és gazdasági előnyöket kínál. A központi hatalom megszilárdításával Athén fokozatosan az attikai térség politikai és vallási központjává vált.

Athén társadalma

A hagyomány Thészeusz nevéhez köti a társadalom rendi tagolásának első kísérletét is. Az új rendszerben a szabad lakosság élén az eupatridák, az „előkelő születésűek” álltak. E réteg kezében összpontosult a vallási kultuszok irányítása, a legfontosabb tisztségek betöltése és a jogalkalmazás. Az archónok tisztsége, valamint az Areioszpagosz tanácsa kezdetben e körből került ki, ami az arisztokratikus hatalomgyakorlás meghatározó jellegét mutatta. A geomóroszok földdel rendelkező kisbirtokosok voltak, akik a mezőgazdasági termelés gerincét alkották, míg a démiurgoszok a kézműves és ipari tevékenységet folytató réteget jelentették. E tagolás nem merev kasztrendszer, hanem funkcionális különbségtételt fejezett ki, amely a gazdasági szerepkörök alapján rendezte a közösséget.

Az athéni társadalomban megjelent a metoikoszok csoportja is. Ők olyan idegen származású, Attikában letelepedett személyek voltak, akik termelő- és kereskedelmi munkát végeztek, adófizetési kötelezettséggel tartoztak, ám politikai jogokkal nem rendelkeztek. Jelenlétük különösen a Kr. e. 6–5. században vált meghatározóvá, amikor Athén gazdasági és tengeri hatalma megerősödött. A metoikoszok szerepe a kézműiparban, a hajóépítésben és a kereskedelemben jelentős volt, hozzájárulva a polisz gazdasági dinamizmusához.

A rabszolgáság intézménye Athénban is létezett, de eltérő jelleggel, mint a keleti despotikus államokban. A rabszolgák háztartási, kézműves vagy bányászati munkát végeztek – különösen a laurioni ezüsbányákban –, ám a mezőgazdasági termelés alapját elsősorban a szabad kis- és középbirtokos réteg munkája adta. A társadalmi szerkezet nem igényelte a nagy létszámú, állami kényszermunkára szervezett tömegeket, amelyek az orientális birodalmak monumentális építkezéseit jellemezték. Rómától eltérően az athéni mezőgazdaság nem épült latifundiumokra, így nem ösztönözte tömeges rabszolgamunka alkalmazását a földművelésben.

Athéni állam fejlődése

Az állam fejlődése az arisztokratikus berendezkedésből fokozatosan a szélesebb politikai részvétel irányába mozdult el. A Kr. e. 7. század végére az eupatridák és a kisbirtokos réteg közötti feszültségek erősödtek, amely a törvényhozás írásba foglalásához vezetett. Drakón törvényei a jogbiztonság megteremtésének első lépését jelentették, bár szigorúságuk miatt

hírhedtté váltak. A későbbi reformerek – Szolón, majd Kleiszthenész – az arisztokratikus túlsúly mérséklésével új politikai struktúrát alakítottak ki. Az athéni társadalom és államfejlődés így a nemzetségi arisztokrácia uralmától a polgári részvétel kiszélesítéséig vezető folyamatként értelmezhető, amelyben a gazdasági átalakulás, a kereskedelmi kapcsolatok bővülése és a társadalmi mobilitás egyaránt meghatározó szerepet játszott.

A nemzetségi és közszervezeti alapokon nyugvó rend a Kr. e. 8. század végére szilárdult meg Athénban. A korábbi királyi hatalom, a baszileusz intézménye fokozatosan háttérbe szorult, helyét kilenc arkhónból álló tisztviselői testület vette át. E tisztségviselőket kezdetben élethosszig, később tíz évre, majd a politikai fejlődés előrehaladtával már csupán egy esztendőre választották meg. Az arkhóni tisztség betöltése az eupatrida arisztokrácia privilégiuma maradt, ami a politikai hatalom arisztokratikus jellegét erősítette. A kilenc arkhón közül kiemelkedett az arkhón epónümosz, a „névadó arkhón”, akinek hivatali éve alapján az adott esztendőt is megjelölték. Ő irányította a kül- és belpolitikai ügyeket, valamint javaslataival meghatározta a törvényhozás fő irányvonalát. Az arkhón baszileusz a korábbi királyi funkciók szakrális elemeit örökölte: a vallási szertartások és kultuszok felügyelete, valamint a szakrális jogi ügyek intézése tartozott hatáskörébe. A harmadik fő tisztség az arkhón polemarkhosz volt, aki katonai kérdésekben rendelkezett illetékességgel, és a hadvezéri feladatokat látta el. A további hat arkhón, a theszmothetészek, elsősorban jogi és igazgatási feladatokat kaptak. Ők felügyelték a törvények és a szokásjog érvényesülését, valamint bírói hatáskörrel is rendelkeztek, ami a jogrend fokozatos intézményesülését jelezte. Az egykori királyi tanács helyét az Areioszpagosz vette át, amely az arkhóni tisztségüket kitöltött eupatridákból álló arisztokratikus testület volt.

Az Areioszpagosz a politikai és erkölcsi felügyelet központi szerveként működött, ellenőrizte a törvények betartását, és jelentős szerepet játszott a legsúlyosabb bűnügyek elbírálásában. Ezzel párhuzamosan a népgyűlés, amely a nemzetségi korszakban még szélesebb befolyással bírt, fokozatosan háttérbe szorult, és inkább formális jóváhagyó szerepet töltött be. Az athéni államszervezet ebben a szakaszban határozottan arisztokratikus jelleget öltött, amelyben a politikai döntéshozatal az előkelő réteg kezében összpontosult, ugyanakkor már megjelentek azok az intézményi elemek, amelyek később a szélesebb polgári részvétel irányába mutattak.

Türannisz Athénban

Az athéni történelemben Kr. e. 630 körül jelent meg első ízben a türannisz kísérlete. Külön, az előkelő származású arisztokrata, erőszakos úton igyekezett megszerezni a hatalmat, ám vállalkozása nem talált széles körű társadalmi támogatásra. A felkelés elbukott, a lázadót kivégezték, nemzetségét pedig száműzetéssel sújtották. A „különi eset” az államrend elleni fellépés legsúlyosabb példájává vált, és hosszú időre meghatározta az athéni közösség viszonyát a törvénytelen hatalomátvételi kísérletekhez.

Jog Athénban

Drakón arkhón

A társadalmi és jogi fejlődés következő jelentős állomása Drakón arkhónságához (Kr. e. 621) kapcsolódott. A hagyomány szerint a démosz követelésére ő foglalta írásba az addig szokásjogi alapon működő normákat. A jogszabályok korábban az arisztokratikus tisztviselők ismeretében maradtak, ami lehetőséget adott az önkényes értelmezésre. Az írásba foglalás révén a törvények nyilvánossá váltak, így minden polgár számára hozzáférhetővé lettek. A drakóni szabályozás rendkívüli szigorúságáról vált ismertté; a magántulajdon védelmét halálbüntetéssel is biztosították, akár kisebb értékű lopások esetén is. Ugyanakkor fontos újítás volt, hogy a vérbosszú intézményének korlátozásával a büntetőhatalom gyakorlása az állam kezébe került, ami a központi igazságszolgáltatás megerősödését jelezte.

Az athéni államfejlődés legátfogóbb reformjai Szolón nevéhez fűződnek. Kr. e. 594-ben történt arkhónná választását követően olyan intézkedéssorozatot indított el, amely a társadalmi feszültségek enyhítését és az állami működés korszerűsítését célozta. Első lépésként közkegyelmet hirdetett: a gyilkosság és hazaárulás kivételével minden száműzött visszatérhetett Athénba. Érvénytelenítette Drakón törvényeinek jelentős részét, és a halálbüntetést a legsúlyosabb bűncselekményre, a szándékos emberölésre korlátozta.

Szolón arkhón

Szolón bevezette a szeizaktheia intézményét, amely eltörölte az adósság miatti személyi függőséget és felszabadította az adósságrabszolgaságba süllyedt polgárokat. Ezzel megszüntette azt a gyakorlatot, amely szerint a földbirtokosok tartozás fejében saját testükkel feleltek. A politikai részvételt vagyoni alapokra helyezte: a polgárokat négy vagyoni osztályba

sorolta (pentakosiomedimnoszok, hippeiszek, zeugiták, théteszek), és a hivatalviselés lehetőségét ehhez igazította. Bár a legszegényebbek magas tisztségeket nem tölthettek be, részt vehettek a népgyűlés munkájában, ami a politikai közösség kiszélesítésének irányába mutatott. Szolón jogi reformjai közé tartozott, hogy lehetővé tette bármely polgár számára, hogy más polgár érdekében fellépjen a bíróság előtt, ezzel erősítve a közösségi felelősségvállalást. A hivatalok döntéseit bírói felülvizsgálat alá helyezte, ami a hatalom ellenőrzésének új formáját jelentette. A politikai közömbösséget is szankcionálta: azokat, akik belső pártviszályok idején egyik félhez sem csatlakoztak, polgárjoguk elvesztésével sújtotta. E rendelkezés célja az volt, hogy a közéletben való részvétel minden polgár számára kötelezettséggé váljon. Szolón reformjai nem szüntették meg azonnal a társadalmi ellentéteket, ám olyan intézményi alapokat teremtettek, amelyekre a későbbi demokratikus fejlődés épülhetett.

Szolón társadalmi intézkedései közül kiemelkedett az adósrabszolgaság felszámolása. Azokat az athéni polgárokat, akiket tartozásuk miatt külföldre adtak el, az állam költségén visszaváltotta, és megszüntette azt a gyakorlatot, amely szerint a földbirtok fedezetéül a személyi szabadság szolgált. A földre felvett hiteleket kártalanítás nélkül érvénytelenítette, ezzel jelentős terhet vett le a kisbirtokos rétegekről. Reformjai során a vérségi elv kizárólagosságát is mérsékelte: a tartósan letelepedett metoikoszok számára bizonyos feltételek mellett megnyitotta a polgárjog elnyerésének lehetőségét, ami a közösség gazdasági és társadalmi dinamizmusát erősítette. A földvagyon túlzott felhalmozásának korlátozására maximálta a birtoknagyságot, és engedélyezte a szabad végrendekezést, amely – Plutarkhosz megfogalmazása szerint – az érzelmi kötődést a pusztá vérségi kapcsolatok fölé emelte.

Gazdaságpolitikai lépései elsősorban a középrétegek, különösen a kézműves és kereskedő demiurgoszok érdekeit szolgálták. Súly-, mérték- és pénzreformja egységesítette a forgalmat, megkönnyítette a távolsági kereskedelmet, és elősegítette Athén bekapcsolódását az égei térség gazdasági vérkeringésébe. A termelőmunka társadalmi megbecsülését növelte az a rendelkezés, amely szerint a fiú megtagadhatta idős szülei eltartását, ha azok nem biztosítottak számára mesterségbeli képzést. Ezzel a kézműipari tudás és a gazdasági önállóság jelentősége intézményes elismerést kapott.

Szolón politikai berendezkedése a timokratikus rendszer, a timokrácia keretei között valósult meg. A polgárok jogait és kötelezettségeit vagyoni helyzetük alapján határozta meg. A legfelső kategóriába, az ötszáz mérősök közé tartozók tölthették be az arkhóni tisztséget. A lovagok, a háromszáz mérősök, magasabb állami hivatalokat viselhettek. Az igásparasztok a tanácsba kerülhettek be, míg a legalsó vagyoni csoportba tartozó napszámosok a népgyűlés és az esküdtbíróság munkájában vehettek részt. A vagyoni cenzus szerinti felosztás mellett fontos

újítás volt, hogy a nagyobb jövedelemmel rendelkezők arányosan nagyobb közterheket viseltek. A felsőbb rétegek a lovasság fenntartását és a nehézfegyverzetű gyalogság költségeit biztosították, míg az alacsonyabb jövedelmű polgárok katonai szolgálattal vagy segédszolgálattal teljesítették kötelezettségeiket.

Az államszervezet átalakítása is Szolón nevéhez kötődik. A népgyűlés vált a politikai döntéshozatal központi fórumává, amelyen minden athéni polgár részt vehetett. Az arisztokratikus tanács helyére a négyszázak tanácsa lépett, amelybe a négy attikai törzs százszáz tagot delegált az első három vagyoni osztályból. Létrehozta a népbíróságot (héliaia), amely a tisztviselők felelősségre vonására és kiemelt ügyek elbírálására kapott felhatalmazást. Az arkhónokat a legfelső vagyoni kategória jelöltjei közül sorsolták, ami mérsékelte a közvetlen arisztokratikus befolyást. Az Areioszpagosz testülete továbbra is fennmaradt, de hatásköre jelentősen szűkült, mivel a bírói és ellenőrzési funkciók egy részét a népbíróság vette át. A kompromisszumos reformok következtében egyik társadalmi csoport sem érezhette teljes mértékben kielégítőnek az új rendet. A középrétegek előnyként élték meg az adósságok eltörlését és a politikai részvétel kiszélesítését, az arisztokrácia viszont veszteségként értékelte a hagyományos privilégiumok csorbulását. A földnélküliek és kisbirtokosok elégedetlensége abból fakadt, hogy Szolón nem hajtott végre átfogó földosztást. E társadalmi feszültségek közepette, Thesszália támogatásával, Peiszisztratosz ragadta magához a hatalmat Kr. e. 560-ban, a radikálisabb földkövetelő irányzat képviselőjeként.

Peiszisztratosz

Peiszisztratosz türannisza Arisztotelész szerint Athén egyik virágzó korszaka volt. Hatalomra kerülését követően politikai ellenfelei birtokainak egy részét felosztotta, támogatóinak és földnélkülieknek juttatva. Erősítette a hadsereget, és a flottaépítés révén új munkaalkalmakat teremtett. A mezőgazdaságot állami hitelekkel ösztönözte, a kereskedelmi kapcsolatokat bővítette. Új adót vezetett be, a tizedet, amelynek bevételeit közösségi célokra fordította. Gondoskodott a háborúban megrokkant polgárok ellátásáról, vidéki bíróságokat állított fel, hogy az igazságszolgáltatás elérhetőbbé váljon. Uralkodása alatt Athén városképe jelentősen átalakult, monumentális építkezések indultak. A pánhellén egység erősítésére egyetemes kultuszokat, például Dionüszosz és Démétér tiszteletét támogatta, valamint kezdeményezte Homérosz költeményeinek összeírását. Halála után fiainak uralma fokozatosan népszerűtlenné vált, amit végül a spártai beavatkozás és a politikai rendszer átalakulása követett.

Kleiszthenész arkhón

Az athéni demokratikus államrend megszilárdulásában meghatározó jelentőséggel bírtak Kleiszthenész reformjai. Kr. e. 508-ban történt arkhónná választását követően olyan átfogó intézkedéseket kezdeményezett, amelyek Szolón alkotmányának több előremutató elemét továbbfejlesztették, ugyanakkor felszámolták a vagyoni alapú politikai megkülönböztetés döntő részét. A teljes jogú athéni polgárok számára biztosította a választójogot és a hivatalviselés lehetőségét, kinyilvánítva a törvény előtti egyenlőség elvét (iszonomia). A közösség minden tagjára azonos kötelezettségeket rótt a jogrend, ezzel a politikai közösség elvi egységét erősítette. A demokratikus berendezkedés stabilitását szolgálta a cserépszavazás, az osztrakiszmosz intézményének bevezetése. Ennek révén a polgárok évente dönthettek arról, hogy száműzik-e azt a személyt, akit a közrend vagy a demokrácia veszélyeztetőjének tartottak. Az intézmény közel egy évszázadon át hozzájárult az egyeduralmi törekvések megelőzéséhez, ugyanakkor időnként jelentős politikai tehetségek kényszerű eltávolításához is vezetett.

Kleiszthenész államszervezeti reformjai közül kiemelkedett az új területi felosztás. Az addigi vérségi és nemzetségi alapú szerveződés helyébe területi elv lépett. Attika három fő régióját – a városi területet Athén központjával, a belső mezőgazdasági vidéket és a partvidéket – egyenként tíz körzetre osztotta. E körzetekből alakította ki a tíz phülét, amelyek területileg nem alkottak egységes tömböt, így megelőzhetővé vált a regionális érdekcsoportok megerősödése. A phülék rendszerével megbontotta az arisztokratikus nemzetségek politikai súlyát, és új alapokra helyezte a polgári közösség szerkezetét. A közigazgatás legkisebb egysége a démosz lett, amely élén a választott demarkhosz állt. A démoszok saját nyilvántartást vezettek polgáraikról, intézték a helyi közigazgatási, igazságszolgáltatási és vallási ügyeket. A politikai közösség alapegysége így a lakóhely szerinti hovatartozás lett, ami erősítette az állam egységét. A központi intézmények közül létrejött az ötszázak tanácsa (bulé), amelybe a tíz phülé ötvenötven tagot delegált sorsolás útján. A tanács előkészítette a népgyűlés üléseit, ellenőrizte a tisztviselők munkáját és részt vett a külpolitikai döntések előkészítésében. A tanács nem működött folyamatosan teljes létszámban; a tagok közül havonta ötven fő látta el a végrehajtói feladatokat. A napi ülések élén a prütanisz állt, akit sorsolással jelöltek ki, és aki csupán egyetlen napig tölthette be tisztségét. Ez a megoldás a hatalom koncentrációjának megelőzését szolgálta, és a politikai részvétel széles körű rotációját biztosította.

A katonai vezetés átszervezése során Kleiszthenész a hadsereg élére tíz sztratégoszt állított, akiket a phülék választottak. A sztratégoszok tisztsége a későbbiekben kiemelkedő jelentőségre tett szert, különösen a perzsa háborúk idején. Az Areioszpagosz hatáskörét tovább korlátozta,

így az egykori arisztokratikus tanács befolyása jelentősen csökkent. Feladata elsősorban az erkölcsi felügyeletre és egyes büntetőügyekre szűkölt, valamint közreműködött a tisztviselők elszámoltatásában.

A Kr. e. 5. század elejére, e reformok következményeként, megszilárdult az athéni demokratikus államrend intézményrendszere. Ephialtész Kr. e. 462-ben tovább erősítette a népgyűlés és a népbíróság szerepét, az Areioszpagosz hatáskörének további csökkentésével. Bevezették a graphé paranomón eljárást, amely lehetővé tette, hogy a népbíróság előtt felelősségre vonják azokat, akik a demokráciát sértő vagy törvénytörő javaslatot terjesztettek elő. E rendelkezés a demokratikus önvédelem intézményes formáját jelentette, és hozzájárult az athéni politikai rendszer hosszú távú stabilitásához.

Periklész

Ezek az elvek a Kr. e. 5. század közepére, a Periklész nevével fémjelzett korszakban már érvényesültek az athéni alkotmányos gyakorlatban. A városállam „belső virágzásának” időszakában alakult ki az a demokratikus intézményrendszer, amely az athéni politikai közösséget meghatározta. Az államhatalom központi szerve a népgyűlés, az ekkleszia volt. Ülésein minden húszodik életévét betöltött athéni polgár részt vehetett, felszólalhatott, és javaslatot terjeszthetett elő. A részvétel ösztönzésére Periklész kezdeményezésére napidíjat vezettek be, amely lehetővé tette a kevésbé tehető polgárok megjelenését is. A népgyűlést rendszerint havonta két–négy alkalommal hívták össze, de legalább egyszer kötelezően ülésezett. Az ülések levezetését a soron lévő prütanisz látta el, akit a tanács tagjai közül sorsoltak. A döntéshozatal egyszerű szótöbbséggel történt, száműzetési ügyekben és bizonyos bírói hatáskörbe tartozó kérdésekben titkos szavazást alkalmaztak.

A népgyűlés a szuverenitás gyakorlásának fóruma volt: elvileg bármely, az államot érintő kérdésben határozhatott. Jelentős szerepet játszott a törvényhozásban, egyedi ügyekben néphatározatokat fogadott el, és ellenőrizte a végrehajtó hatalom működését. Bizonyos esetekben a legfőbb bírói fórumként is eljár, továbbá megválasztotta azokat a tisztviselőket – például a sztratégoszokat –, akiknek kinevezése nem sorsolással történt. Felügyeleti jogkörében elszámoltatta a főhivatalnokokat, és vizsgálhatta működésük törvényességét. E mechanizmusok együttesen biztosították, hogy a politikai döntéshozatal közvetlenül a polgári közösség ellenőrzése alatt maradjon, és az athéni demokrácia intézményi keretei a részvétel és az elszámoltathatóság elvére épüljenek.

Az államigazgatás folyamatosságát és szakmai működését a tanács, a bulé biztosította. Szervezeti felépítése és létszáma Kleiszthenész reformjai óta változatlan maradt. Legfontosabb

feladata a népgyűlés elé kerülő indítványok előkészítése volt, így a törvényhozási folyamat meghatározó szakasza az ő kezében összpontosult. A tanács hívta össze a népgyűlés üléseit, és gondoskodott a meghozott határozatok végrehajtásáról. Feladatkörébe tartozott a külkapcsolatok intézése, a követek fogadása és a nemzetközi szerződések előkészítése. Emellett a pénzügyek felügyeletét is ellátta, irányította az állami bevételek és kiadások kezelését, valamint felügyelte a vallási ünnepek megrendezését és a középítkezéseket. Hatáskörébe tartozott a legfőbb tisztviselők felelősségre vonása olyan esetekben, amikor az ügy nem került a népbíróság elé.

Az arkhónok testülete tovább működött, bár politikai súlya a demokratikus korszakban mérséklődött. A névadó arkhón elsősorban jogszolgáltatási és vallási feladatokat látott el. Ő járt el a szülőkkel és árvákkal szembeni visszaélések ügyében, valamint kezdeményezhette a cselekvőképtelennek minősített személyek, például a tékozlók és elmebetegek gondnokság alá helyezését. A többi arkhón főként bírói feladatokat teljesített, és ellenőrizte a törvények alkalmazását. Az egykor meghatározó politikai befolyással rendelkező Areioszpagosz szerepe ekkorra jelentősen beszűkült; elsősorban a vallás elleni bűncselekmények és bizonyos súlyos ügyek elbírálására korlátozódott.

Az igazságszolgáltatás központi szerve a népbíróság, a héliiaia volt, amely hatezer sorsolással kiválasztott polgárból állt. A bírák esküt tettek, majd különböző létszámú bizottságokban, napidíj ellenében látták el feladataikat. A népbíróság előtt bármely athéni polgár vádat emelhetett, ami a demokratikus részvétel elvét fejezte ki. Az eljárások során hivatásos szónokok, rétorok segítették a feleket, akik a jogi érvelésben jártasabbak voltak. Mivel az esküdtbírák nem rendelkeztek jogi szakképzettséggel, az eljárás kereteit az előkészítő szakaszban az arkhónok vagy más illetékes tisztviselők határozták meg. A tárgyaláson kizárólag azokat a bizonyítékokat lehetett felhasználni, amelyeket előzetesen benyújtottak, így az eljárás formai rendje biztosította az igazságszolgáltatás átláthatóságát.

A hadsereg irányítását a tíz sztratégosz látta el, akiket a népgyűlés évente választott meg. A sztratégoszi tisztség kivételes volt abból a szempontból, hogy ugyanaz a személy többször is betölthette, ami a katonai szakértelem folytonosságát szolgálta. A sztratégoszok rendszeresen beszámoltak tevékenységükről a népgyűlés előtt, amely szavazással döntött intézkedéseik támogatásáról vagy elutasításáról. Mivel e tisztség nem járt fizetéssel, elsősorban a tehetősebb polgárok vállalhatták, akik anyagi hátterük révén képesek voltak a katonai szolgálat költségeit viselni. A katonai vezetés így egyszerre jelentett megtiszteltetést és felelősségteljes közszolgálatot az athéni demokrácia keretei között.

Az athéni demokratikus államszervezet a Kr. e. 5. századra olyan intézményi egyensúlyt hozott létre, amelyben a politikai részvétel, a sorsolás és a választás kombinációja, valamint az elszámoltathatóság elve egyszerre érvényesült. A népgyűlés, a tanács, a népbíróság és a választott tisztségviselők rendszere biztosította, hogy a hatalom gyakorlása ne szűk csoport kezében összpontosuljon, hanem a polgárközösség ellenőrzése alatt álljon. E berendezkedés ugyan korlátozott polgárjogra épült – kizárva a nőket, a metoikoszokat és a rabszolgákat –, mégis olyan politikai modellt teremtett, amely a közvetlen részvétel és a törvény előtti egyenlőség eszméjét állította középpontba. Az athéni demokrácia intézményei és gyakorlata a későbbi európai politikai gondolkodás számára is hivatkozási alappá váltak.

2. Ajánlott irodalom

Aristotelés: Az athéni állam. (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954; „Görög és latin írók” sorozat)

Bónis Péter – Gönczi Katalin – Koncz Ibolya Katalin – Stipta István (szerk.): Egyetemes állam- és jogtörténet. Budapest: Patrocinium Kiadó, 2019.

Németh György – Hegyi W. György: Görög-Római történelem, Tankönyv és szöveggyűjtemény (Osiris, Budapest 2011)

Németh György – Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: Görög művelődéstörténet. (Osiris, Budapest, 2006)

Németh György (szerk.): Xenophón történeti munkái (tartalmazza: A lakedaimóniak állama is). (Sapientia humana / Xenophón összes művei, Osiris, 2001)

Plutarkhosz, Párhuzamos életrajzok, ford. Máthé Elek (Budapest: Magyar Helikon, 1965)

Rhodes, P. J. Athenian Democracy. (Oxford University Press, Oxford: 2004)

Szabó Miklós: Hellasz fénykora – Görögország az i. e. V. században. (Móra, Budapest, 1982; Képes történelem)

Welwei, Karl-Wilhelm: Die griechische Polis: Verfassung und Gesellschaft in archaischer und klassischer Zeit. (Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1998.)

III. AZ ÓKORI RÓMA TÁRSADALMA – KEZDETEKTŐL A CSÁSZÁRI ÁLLAM KIALAKULÁSÁIG

1. Társadalom, gazdaság és népesség a paraszti Rómában

Nemzetség és család

Róma ősnépessége a Kr. e. 8. század folyamán latin, szabin, oszk és egyéb itáliai közösségek összeolvadásával jött létre, majd az etruszk hatás jelentős kulturális és politikai befolyást gyakorolt a kialakuló városállamra. A társadalmi szerveződés alapja a patriarchális nemzetségi rend volt.

A nemzetség (gens) kifelé védelmi szövetséget alkotott, befelé pedig közös legelővel, termőfölddel és vagyonnal rendelkező gazdasági közösséget jelentett. A társadalmi berendezkedés vagyonszövetségen alapult, amely meghatározott családi és öröklési renddel működött. A nemzetségen belül azonban fokozatosan differenciálódás indult meg: egyes családok nagyobb vagyont halmoztak fel, ami fellazította az ősközösségi struktúrát. A családfői magántulajdon (patrimonium) kialakulásával a nemzetségi kötelékek tényleges gazdasági tartalma visszaszorult, és elsősorban a közös névviselésben (például gens Iulia), a temetkezési helyekben és a közös ünnepekben maradt fenn.

A római család (familia) eredetileg együtt élő parasztcsalád volt, amelynek élén a pater familias állt. A családfő hatalma (patria potestas) kiterjedt a feleségre, a gyermekekre és az esetlegesen jelen lévő, csekély számú rabszolgára. A család gazdasági és jogi egységet alkotott, amelyben a családfő rendelkezett a vagyon felett, és képviselte a közösséget a külvilág irányában.

Gazdasági viszonyok

Az ősi Róma gazdasági alapját a naturálgazdálkodás jelentette. Az önellátásra berendezkedett paraszti háztartások minimális árucserét folytattak. A termelés elsősorban a család szükségleteinek kielégítésére irányult. A rabszolga ebben az időszakban nem árutermelő nagyüzemi rendszer részeként működött, hanem ura és annak családja személyes igényeit szolgálta ki. A gazdasági szerkezet a patriarchális rabszolgaság korának felelt meg. A termelési

viszonyok egyszerűsége és a földhöz kötött életforma meghatározta a jogi és társadalmi kereteket is. A földtulajdon központi jelentőségű volt, mivel a politikai jogok és a katonai kötelezettségek is szorosan kapcsolódtak hozzá.

A társadalom tagozódása

A római társadalom alapvető kettőssége a szabadok (liberi) és a rabszolgák (servi) elkülönülésében jelent meg. A szabad lakosság már a királyság korától kezdve további differenciálódást mutatott.

A patríciusok a vagyonos, földbirtokkal rendelkező réteget alkották. Hagyomány szerint részben a hódító etruszk elemekhez kapcsolhatók. A politikai és vallási tisztségek kezdetben kizárólag az ő kezükben összpontosultak.

A plebejusok közé tartoztak a leigázott latin eredetű lakosok, a bevándorlók és azok, akik a földkoncentráció következtében földnélkülivé váltak. A plebs egy része kereskedelem és kézműipar révén gyarapodott, ami lehetővé tette számukra, hogy politikai engedményeket kényszerítsenek ki. A patríciusok és plebejusok közötti konfliktus a Kr. e. 3. századra lényegében lezárult; a pun háborúkat követően a két megjelölés elsősorban származási különbséget fejezett ki.

2. A rabszolgatársadalom kialakulásának kezdetei

A Kr. e. 4. század elejéig Róma az Appennini-félsziget egyik városállama (urbs) volt. A Kr. e. 396-ban meghódított Veii etruszk város elfoglalása jelentős fordulópontot jelentett. A hadifoglyok tömeges rabszolgasorba taszítása megerősítette a római gazdaságot, és hozzájárult a rabszolgarendszer intézményes kiépüléséhez. A megnövekedett munkaerő a termelés bővülését eredményezte, ami növelte a városállam katonai és politikai erejét.

E folyamatok következtében Róma előbb Latium, majd Itália vezető hatalmává vált. A paraszti Róma társadalmi és gazdasági szerkezete ekkor még őrizte archaikus jellegét, ugyanakkor már magában hordozta a későbbi rabszolgatartó világbirodalom csíráit.

A nemzetségi rendszer azonban nem maradt statikus. A gazdasági differenciálódás következtében egyes családok nagyobb földterülettel és több munkaerővel rendelkeztek, ami a közös vagyon megbontásához vezetett. A családfői magántulajdon (patrimonium) kialakulása fokozatosan háttérbe szorította a közösségi tulajdon dominanciáját. A nemzetség intézménye formálisan fennmaradt, ám gazdasági jelentősége csökkent, és inkább jogi, vallási és

névviselési keretként funkcionált. A gens Iulia vagy más nemzetségnevek a későbbi korszakokban is az ősi struktúra emlékét őrizték.

A római család (familia) a nemzetségen belül működő, önálló gazdasági és jogi egységet jelentett. A család élén a pater familias állt, aki teljes hatalmat (patria potestas) gyakorolt a család tagjai felett. A család tagjai közé tartozott a feleség, a gyermekek, az örökbefogadottak, valamint a háztartásban élő rabszolgák. A család vallási egység is volt, saját házi istenségekkel (Lares, Penates), amelyek kultusza a családi kontinuitás biztosítékaként szolgált.

A patria potestas a korai római jog egyik alapintézménye. A családfő rendelkezett a családi vagyon felett, képviselte a családot a közösség előtt, és bizonyos esetekben élet és halál felett is ítélezhetett (ius vitae necisque). E hatalom azonban normatív keretek között érvényesült; a közösségi szokásjog és a vallási normák korlátozták a családfő önkényét. A család belső rendje a római társadalom stabilitásának alapját képezte, mivel a politikai közösség a családok összességéből épült fel.

A házasság korai formái közül az in manu házasság a férj hatalma alá vonta a feleséget, aki így jogilag új családjába integrálódott. A gyermekek önálló jogképessége a családfő halálával következett be, amikor az addigi alárendeltség megszűnt, és a fiúgyermekek önálló pater familias-szá válhattak.

3. Demográfiai viszonyok és településszerkezet

A paraszti Róma népessége korlátozott létszámú volt. A lakosság jelentős része a városfalakon kívüli agrárterületeken élt, ahol kisbirtokos parasztgazdaságok működtek. A településszerkezet laza volt, a földművelés és az állattartás határozta meg az élet ritmusát. A város, mint politikai központ (urbs), elsősorban vallási és katonai funkciókat töltött be.

A családok többgenerációs háztartásban éltek, amely gazdasági szempontból racionális munkamegosztást tett lehetővé. A népesség természetes szaporodása mellett a háborúk következtében jelentős veszteségek is bekövetkeztek, amelyek demográfiai ingadozást eredményeztek. A hadifoglyok rabszolgasorba taszítása részben ellensúlyozta a munkaerőhiányt.

4. Gazdasági alapstruktúra

A paraszti Róma gazdaságát a naturálgazdálkodás jellemezte. A termelés elsődlegesen a család szükségleteinek kielégítésére irányult. A földművelés eszközei kezdetlegesen voltak, a technikai fejlődés lassú ütemben haladt. A gabonatermesztés, a szőlő- és olajművelés, valamint az állattartás alkotta a gazdaság gerincét.

Az árucserre korlátozott szerepet játszott. A piaci kapcsolatok elsősorban helyi szinten működtek, a távolsági kereskedelem jelentősége csekély volt. A pénzgazdálkodás kezdetleges formában létezett, a csereforgalom gyakran természetbeni módon zajlott. A vagyon mércéje a földtulajdon és az állatállomány nagysága volt.

A munkaszervezet családi keretek között működött. A rabszolga a háztartás tagjaként vett részt a termelésben, feladatai nem különültek el élesen a családtagok munkájától. A patriarchális rabszolgaság ebben a korszakban még nem jelentett nagyüzemi struktúrát; a rabszolga és ura közötti viszony személyes jellegű maradt.

5. A társadalom jogi és politikai tagolódása

A szabadok (liberi) és a rabszolgák (servi) közötti különbség alapvető társadalmi választóvonalat jelentett. A rabszolga jogi értelemben dolognak (res) minősült, nem rendelkezett jogalanyisággal. A szabad státus viszont politikai részvételt, katonai szolgálatot és jogvédelmet biztosított.

A szabad lakosságon belül a patríciusok és plebejusok közötti különbségtétel már a királyság korában kialakult. A patríciusok a politikai és vallási hatalom birtokosai voltak, akik a nemzetségi arisztokrácia köréből kerültek ki. A plebejusok heterogén réteget alkottak: földnélküli parasztok, kézművesek, kereskedők és bevándorlók tartoztak közéjük. A két réteg közötti konfliktus hosszú távon intézményes változásokat idézett elő, amelyek a korai köztársaság jogfejlődésében is megmutatkoztak.

6. A katonai szervezet és társadalmi mobilitás

A földtulajdon és a katonai kötelezettség szoros kapcsolatban állt egymással. A hadsereg alapját a földdel rendelkező polgárok alkották. A katonai szolgálat nem csupán kötelesség volt, hanem a politikai közösséghez való tartozás bizonyítéka is. A hadjáratok során szerzett zsákmány és földosztások lehetőséget teremtettek a társadalmi mobilitásra.

A hadifoglyok rabszolgasorba taszítása a gazdasági struktúra átalakulását indította el. A Kr. e. 396-ban elfoglalt Veii városa jelentős számú rabszolgát biztosított Róma számára, ami a mezőgazdasági termelés növekedéséhez vezetett. A katonai terjeszkedés és a rabszolgamunka közötti összefüggés meghatározóvá vált a későbbi fejlődés során.

7. Vallási és erkölcsi normák

A paraszti Róma erkölcsi normarendszere a mos maiorum (az ősök szokása) elvén alapult. A hagyománytisztelet, a fegyelem és a családi lojalitás a közösségi élet meghatározó értékei közé tartoztak. A vallás nem különült el a közjogi struktúrától; a papi funkciók és a politikai hatalom összefonódott.

A családi kultuszok és a közösségi rítusok a társadalmi rend stabilitását erősítették. Az istenek iránti tisztelet és az áldozati gyakorlat a termékenység, a hadisikerek és a közösség fennmaradásának biztosítékaként szolgált. A vallási normák megsértése nemcsak egyéni, hanem kollektív következményekkel járt.

8. A társadalmi átalakulás tendenciái

A paraszti Róma társadalmi átmeneti jellegű struktúrát mutatott. A nemzetségi rend archaikus elemei együtt léteztek a magántulajdon és a rabszolgatartás erősödő formáival. A gazdasági differenciálódás, a földkoncentráció kezdeti jelei és a rabszolgamunka terjedése hosszú távon a társadalom szerkezetének átalakulását vetítették előre.

A patrícius–plebejus ellentét intézményes keretek között zajló küzdelme a politikai részvétel kiterjesztéséhez vezetett. A katonai terjeszkedés gazdasági előnyökkel járt, ugyanakkor új feszültségeket is generált. A paraszti Róma így olyan dinamikus társadalmi formációként írható

le, amelyben az archaikus közösségi szerkezet és a kialakuló rabszolgatartó rend egymást áthatva működött.

E korszak jelentősége abban áll, hogy megalapozta a későbbi római világbirodalom társadalmi és gazdasági struktúráját. A nemzetségi hagyomány, a családi autoritás, a földközponitú gazdaság és a katonai szervezet együttesen teremtették meg azt az intézményi keretet, amelyben a római állam fokozatosan regionális hatalomból mediterrán világbirodalommá fejlődött.

9. A nemzetségi rend felbomlásának belső dinamikája

A nemzetségi szervezet felbomlása a paraszti Rómában hosszú, több generáción átívelő strukturális átalakulás eredménye volt. A gens eredetileg vérségi alapon szerveződő, gazdasági és vallási közösséget jelentett, amelyben a föld és a termelési eszközök kollektív tulajdonban álltak. A földhasználat gyakorlata a közös legelők, szántók és erdők rendszerére épült, amely megfelelt a korai agrártechnika alacsony produktivitásának.

A termelés növekedésével és a mezőgazdasági technikák lassú fejlődésével a családi gazdaságok önállósulása vált gazdaságilag racionálissá. A családfők egyre inkább saját irányításuk alá vonták a korábban közösségi ellenőrzés alatt álló földrészeket. A kollektív döntéshozatal helyét fokozatosan az individuális rendelkezési jog váltotta fel. Ez a folyamat nem jelentette a nemzetség azonnali megszűnését, hanem annak funkcionális átalakulását eredményezte.

A differenciálódás egyik fontos tényezője a hadizsákmány elosztása volt. A katonai vállalkozások során szerzett földterületek és javak nem egyenlő arányban kerültek a nemzetség tagjaihoz. A vezető szerepet betöltő családok nagyobb részesedéshez jutottak, ami megerősítette gazdasági és politikai pozíciójukat. A vagyonkoncentráció így a nemzetségi egalitarizmus felbomlását gyorsította.

A patrimonium intézményének megerősödése a magántulajdon normatív elismerését is jelentette. A családfő rendelkezési joga a föld és az ingó vagyon felett fokozatosan kizárólagossá vált. A közös tulajdon (ager gentilicius) szerepe csökkent, miközben a családi föld (ager privatus) jelentősége növekedett. A jogi gondolkodásban megjelent a tulajdon (dominium) fogalmának csírája, amely később a római magánjog egyik alappillérvé vált.

10. A társadalmi differenciálódás gazdasági alapjai

A gazdasági specializáció megjelenése tovább gyengítette a nemzetségi kereteket. A kézműipar és a korlátozott árucseré fejlődése lehetővé tette, hogy egyes családok nem kizárólag földművelésből éljenek. A mesterségek gyakorlása, a helyi piacokon való részvétel és a katonai szolgálatból származó jövedelem új jövedelemforrásokat teremtett.

A földművelés technikai eszköztárának bővülése – például a vas használatának elterjedése – növelte a termelékenységet. A többlettermelés lehetősége megjelent, ami a csereforgalom élénküléséhez vezetett. A többlet feletti rendelkezés már nem a nemzetség kollektív döntésén múlt, hanem a családfő gazdasági stratégiáján.

A földforgalom kezdetleges formái is megjelentek. Bár a föld elidegenítése hosszú ideig korlátozott volt, az adósság és a háborús veszteségek következtében egyes családok elvesztették birtokukat. Az adósságrabszolgaság (nexum) intézménye a vagyoni különbségek éleződésének jogi kifejeződése volt. A nemzetségi szolidaritás ebben a helyzetben már nem tudta megakadályozni a társadalmi lesüllyedést.

11. Politikai következmények

A nemzetségi rend felbomlása a politikai szervezet átalakulásával járt együtt. A gens korábbi döntéshozó szerepe háttérbe szorult, miközben a területi és katonai alapú szerveződés vált meghatározóvá. A vérségi kötelékeket fokozatosan felváltotta a lakóhely és a vagyon szerinti tagozódás.

A katonai reformok, amelyek a hadkötelezettséget vagyoni alapon határozták meg, hozzájárultak a társadalom újrastrukturálásához. A fegyveres szolgálat feltétele a megfelelő vagyon volt, ami a politikai jogok gyakorlásának előfeltételévé vált. A politikai közösség így egyre inkább a földtulajdonos polgárok közösségeként definiálta önmagát.

A nemzetségi arisztokrácia vezető szerepe azonban tovább élt a patrícius rendben. A vallási tisztségek és a politikai méltóságok betöltése a hagyományos elit kezében maradt. A plebejusok politikai emancipációja hosszabb történeti folyamat eredménye volt, amely a nemzetségi szervezet felbomlásának egyik következményeként értelmezhető.

12. A jogi struktúra átalakulása

A nemzetségi rend felbomlása jogi innovációkat is generált. A szokásjog (*ius civile archaicum*) kezdetben a nemzetségi hagyományokon alapult. A családi és öröklési viszonyok szabályozása a vérségi kötelékek primátusát tükrözte. Az agnatikus rokonság elsődlegessége a vagyon egyben tartását szolgálta.

A magántulajdon erősödésével a szerződéses viszonyok jelentősége nőtt. A formális aktusok (mancipatio, nexum) a tulajdonátruházás és a kötelmi jogviszonyok biztosítékaként szolgáltak. A jogi formalizmus a gazdasági biztosságot erősítette, és lehetővé tette a tulajdonviszonyok stabilizálását.

A nemzetségi kötelékek fellazulása az öröklési jog átalakulásában is megmutatkozott. A családfő végrendelkezési lehetősége fokozatosan bővült, ami a vagyon feletti individuális rendelkezés elismerését jelentette. Az öröklés már nem kizárólag a nemzetség érdekeit szolgálta, hanem a családi stratégiák részévé vált.

13. Vallási és ideológiai dimenzió

A nemzetségi rend felbomlása nem járt együtt azonnali ideológiai szakítással. A mos maiorum továbbra is legitimációs alapként szolgált. Az új gazdasági és társadalmi viszonyokat a hagyomány nyelvezetében értelmezték. A családi kultuszok és az ősök tisztelete fenntartotta a kontinuitás érzetét, miközben a gazdasági realitások már megváltoztak.

A vallási funkciók részben leváltak a nemzetségi keretokről, és állami szintre emelkedtek. A központi kultuszok megerősödése a politikai centralizációval párhuzamosan zajlott. A nemzetségi papok szerepét fokozatosan az állami papság intézményei vették át.

A rabszolgaság strukturális szerepének erősödése

A hadifoglyok számának növekedése a nemzetségi keretek további fellazulását eredményezte. A rabszolgamunka bevonása a termelésbe lehetővé tette a családi gazdaságok méretének növekedését. A rabszolga jogi státusa kizárta a nemzetségi közösséghez való tartozást, ami a társadalmi határok élesebb meghúzását eredményezte.

A rabszolgatartás gazdasági racionalitása a magántulajdon megerősödésével állt összefüggésben. A rabszolga a családfő vagyonának részévé vált, amely felett teljes

rendelkezési jog illetve meg. A személyes függés e formája előrevetítette a későbbi árutermelő rabszolgaság strukturális alapjait.

14. Összegző tendenciák

A nemzetségi rend felbomlása a paraszti Róma történetében komplex társadalmi, gazdasági és jogi átalakulást jelentett. A vérségi alapú szerveződés helyét fokozatosan a területi, vagyoni és politikai szempontok vették át. A családi magántulajdon, a szerződéses jogviszonyok és a rabszolgatartás erősödése a közösségi struktúrák visszaszorulásához vezetett.

E folyamat eredményeként a társadalom hierarchikusabbá vált. A vagyon és a politikai befolyás koncentrációja megalapozta a patrícius elit dominanciáját. A plebejus réteg differenciálódása és a társadalmi mobilitás korlátozottsága új konfliktusokat generált.

A nemzetségi rend felbomlása így nem pusztán intézményi változást jelentett, hanem a római társadalom egészének szerkezetét érintő, mélyreható átalakulást, amely előfeltétele volt a későbbi köztársasági és császárkori államrend kialakulásának.

15. Ajánlott irodalom

1. **Alföldy, Géza:** *Római társadalomtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
2. **Ando, Clifford:** *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire.* University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 2013.
3. **Bleicken, Jochen:** *Die Verfassung der römischen Republik.* Schöningh, Paderborn-München-Wien-Zürich, 1995.
4. **Brown, Peter:** *The World of Late Antiquity AD 150–750.* Thames & Hudson, London, 1971.
5. **Brósz Róbert:** *Római jogi gyakorlatok.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997.
6. **Brósz Róbert – Pólay Elemér:** *Római jog.* Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1974.
7. **Christ, Karl:** *Geschichte der römischen Kaiserzeit: Von Augustus bis zu Konstantin.* C.H. Beck, München, 2009.
8. **Flaig, Egon:** *Den Kaiser herausfordern: Die Usurpation im Römischen Reich.* Campus Verlag, Frankfurt am Main-New York, 1992.
9. **Földi András – Hamza Gábor:** *A római jog története és intézüciói.* Novissima Kiadó, Budapest, 2022.
10. **Gaius:** *Intézüciói. Négy kommentár (Kr. u. II. századból) (ford. Brósz Róbert).* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
11. **Hamza Gábor:** *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002.
12. **Hamza Gábor:** „Észrevételek a tulajdon fogalmáról a római jogban két jelentős monográfia kapcsán.” In: *Viginti quinque annis II.: Emlékkonferencia Zlinszky János tiszteletére, a PPKE JÁK 25. tanévében,* 63–70. (könyvfejezet), 2020.
13. **Heather, Peter:** *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians.* Oxford University Press, Oxford, 2005.
14. **Jones, A. H. M.:** *The Later Roman Empire 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey.* 2 vols., Basil Blackwell, Oxford, 1964.
15. **Kolb, Frank:** *Die Stadt im Altertum.* C.H. Beck, München, 1984.
16. **Laffi, Umberto:** *Adtributio e contributio: Problemi del sistema provinciale romano.* Edizioni dell’Ateneo, Roma, 1966.

17. **Lintott, Andrew:** *The Constitution of the Roman Republic*. Oxford University Press, Oxford, 1999.
18. **Meier, Christian:** *Res publica amissa: Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 2017.
19. **Millar, Fergus:** *The Emperor in the Roman World (31 BC – AD 337)*. Cornell University Press, Ithaca–London, 1977.
20. **Mommsen, Theodor:** *Römisches Staatsrecht*. 3 Bde., S. Hirzel, Leipzig, 1887–1888.
21. **Ward-Perkins, Bryan:** *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oxford University Press, Oxford, 2005.
22. **Wolfram, Herwig:** *Geschichte der Goten*. C.H. Beck, München, 2001.

IV. AZ ÓKORI RÓMA TÁRSADALMA – A CSÁSZÁRI ÁLLAMTÓL AZ ÁLLAMHATALOM KIÜRESEDÉSÉIG

1. A római világbirodalom kora

A római világbirodalom kora a mediterráneum politikai, gazdasági és jogi integrációjának időszaka, amelyben Róma városállami kereteit meghaladva területi birodalommá fejlődött. A folyamat alapját a pun háborúk és az ezt követő hódítások teremtették meg. A terjeszkedés nem pusztán katonai sikert jelentett, hanem a társadalmi struktúra, a termelési viszonyok és az államszervezet mélyreható átalakulását eredményezte.

A késői köztársaság kora

Az első pun háborút lezáró béke (Kr. e. 241) következtében Róma megszerezte Szicíliát, majd Kr. e. 238–227 között Szardínia és Korzika szigetét. Kr. e. 197-ben Hispania citerior és Hispania ulterior provinciák megszervezésével megkezdődött a Ibériai-félsziget tartós integrációja. Kr. e. 146-ban Karthágó és Korinthosz elpusztítása egyértelművé tette Róma hegemoniáját a nyugati és a keleti Mediterráneumban. A Kr. e. 133-ban végrendeletileg Rómára hagyott Pergamoni Királyság Asia provincia létrejöttét eredményezte, amely jelentős adóbevételeket biztosított.

A provincia-rendszer működését a szenátus irányította, amely évente osztotta ki a kormányzói megbízásokat. A helytartók pénzügyi visszaélései ellen a Kr. e. 149-ben létrehozott quaestio de repetundis (zsarolási perek bírósága) szolgált ellenőrzési mechanizmusként. A birodalom területe a Kr. e. 1. század közepére több mint 3 millió km²-re bővült, ami új adminisztratív és katonai kihívásokat teremtett.

Gazdasági átalakulás

A patriarchális rabszolgaság rendszerét fokozatosan felváltotta az árutermelésre berendezkedett üzemi rabszolgaság. A latifundiumok különösen Dél-Itáliában és Szicíliában terjedtek el, ahol a gabonatermelés exportorientált jelleget öltött. A Kr. e. 2. század végére Róma évi gabonaszükségletének jelentős részét már provinciákból, főként Szicíliából és Africából fedezték. A rabszolgák száma Itáliában a becslések szerint elérhette a 1–1,5 millió főt, ami a teljes lakosság jelentős hányadát jelentette.

A pénzforgalom intenzitását jelzi, hogy a denarius, amelyet Kr. e. 211-ben vezettek be, a mediterrán térség meghatározó ezüstpénzévé vált. A kereskedelmi utak hálózata, különösen a via Appia és a via Flaminia, elősegítette az áruforgalom gyorsulását. A kikötővárosok, mint Ostia, regionális elosztóközponttá fejlődtek, ahol a raktározás és a szállítmányozás szervezett keretek között zajlott.

A földkoncentráció következtében a kisbirtokos parasztok elszegényedése felgyorsult. A veterántelepítések ugyan időszakosan enyhítették a problémát, de a hosszú hadjáratok miatt sok katona távollétében birtoka eladósodott. A városi proletariátus létszáma a Kr. e. 1. századra több százezer főre tehető, ami Róma lakosságát egymillió fő körüli nagyságrendbe emelte.

A szabad társadalom rétegződése

A nobilitas a patrícius és meggazdagodott plebejus családokból álló szenátori arisztokrácia volt. A szenátus létszáma Sulla reformjai (Kr. e. 82–79) után 600 főre emelkedett. A cursus honorum (tisztségviselési sorrend) szabályozta a politikai karriert, meghatározva a minimális életkort és az egymásutániságot. A szenátori rend vagyoni cenzusa a Kr. e. 1. században legalább 1 millió sestertius volt.

Az equites vagyoni cenzusa 400 000 sestertiusban került meghatározásra. E réteg tagjai jelentős szerepet játszottak az adóbérleti társaságokban, amelyek a provincia-adók beszedését végezték. A pénzügyi spekuláció és a kölcsönügyletek a római gazdaság meghatározó elemeivé váltak. Az antik proletariátus politikai jelentőségét a gabonaosztás rendszere növelte. A Kr. e. 123-ban Gaius Gracchus által bevezetett állami gabonatorvény rögzített áron biztosította a gabonát a polgároknak. A Kr. e. 58-as reform már ingyenes gabonaellátást írt elő mintegy 320 000 jogosult számára, ami az államkincstár terheit jelentősen növelte.

Társadalmi konfliktusok

A rabszolgafelkelések közül a szicíliai felkelések (Kr. e. 135–132 és 104–100) előrevetítették a Spartacus-féle mozgalmat. A Spartacus vezette felkelés idején mintegy 70 000–100 000 rabszolga csatlakozott a mozgalomhoz, amelyet végül Crassus hadvezér vert le. A felkelés leverése után 6000 rabszolgát feszítettek keresztre a via Appia mentén, demonstratív elrettentés céljából.

A Gracchus-fivérek földreformjai az ager publicus 500 iugerumra történő korlátozását írták elő egy személy számára. A reformok mintegy 80 000 kisparasztgazdaság létrejöttét eredményezték, ám politikai ellenállás miatt tartós hatásuk korlátozott maradt. A társadalmi konfliktusok a Kr. e. 91–88 közötti szövetséges háborúhoz (bellum sociale) vezettek, amely után a lex Iulia és a lex Plautia Papiria kiterjesztette a római polgárjogot az itáliai szövetségesekre.

A hadvezérek és a hadsereg közötti személyes lojalitás erősödése a politikai rendszer destabilizációját okozta. Marius és Sulla konfliktusa, majd a triumvirátusok létrejötte a köztársasági alkotmányos rend megrendülését jelezte. A hadsereg hivatásos jellege, amely Marius reformjai (Kr. e. 107) nyomán alakult ki, új társadalmi és politikai realitást teremtett.

Az államszervezet átalakulása

A consulok mellett a praetori tisztségek száma a Kr. e. 1. századra nyolcra emelkedett, ami a bíraskodás növekvő jelentőségét mutatta. A quaestorok száma Sulla reformjai után húsz fő lett, biztosítva a pénzügyi adminisztráció kiterjesztését. A censorok ötévente készítették el a polgárok vagyoni jegyzékét, amely az adózás és a katonai besorolás alapját képezte.

A comitia centuriata formálisan megőrizte törvényhozói és tisztújító funkcióját, azonban a tényleges politikai irányítás a szenátus és a hadvezérek kezében összpontosult. A senatus consultum ultimum rendkívüli felhatalmazást adott a consuloknak a belső rend helyreállítására. A köztársaság utolsó évszázadában a rendkívüli megbízatások és diktatúrák gyakorisága az alkotmányos egyensúly megbomlását tükrözte.

A közigazgatás centralizációja, a provincia-kormányzás intézményesülése és a hadsereg professzionalizálódása a világbirodalom működtetésének feltételeit teremtette meg. A késői köztársaság államszervezete formálisan a hagyományos intézményekre épült, de működése már egy kiterjedt, többkontinentális hatalom igényeihez igazodott.

2. A principátus kora (Kr. u. első évtizedeitől a 3. század végéig)

A principátus kora a római állam történetének azon szakasza, amelyben a köztársasági intézményrendszer formális fenntartása mellett ténylegesen monarchikus hatalmi struktúra érvényesült. Az állam élén álló princeps jogköre több köztársasági magistratus hatáskörének összpontosításából jött létre. A rendszer alapjait Kr. e. 27-ben teremtették meg, amikor Octavianus az Augustus nevet és a princeps senatus címet elnyerte. A principátus intézményi keretei a Kr. u. 3. század végéig fennmaradtak, noha belső szerkezetük fokozatosan módosult. Augustus Kr. e. 23-ban megszerezte a tribunusi hatalmat élethossziglan, ami alkotmányos legitimitást biztosított számára. A hadsereg feletti ellenőrzést a császári provinciák rendszere tette lehetővé, amelyekben a légiók állomásoztak. A szenátusi provinciák ezzel szemben békésebb területek voltak, ahol nem állomásozott jelentős katonai erő. A hatalmi egyensúly látszata a köztársasági hagyományok tiszteletben tartásával párosult.

Társadalom, gazdaság és népesség

A principátus idején az árutermelő rabszolgaság rendszere érte el fejlett formáját. A nagyüzemi mezőgazdasági termelés Itáliában és a provinciákban egyaránt meghatározó volt. A gabonaellátás biztosítása érdekében Egyiptom, amely Kr. e. 30-ban került római fennhatóság alá, a birodalom egyik legfontosabb ellátó tartományává vált. Az évi gabonaszállítmány Róma városának több százezer lakosát látta el. A hispaniai bányák ezüst- és aranytermelése jelentős bevételt biztosított az államkincstár számára, különösen a Kr. u. 1. században. A galliai és pannoniai területek mezőgazdasági integrációja növelte a regionális önellátás szintjét. A 2. században a kereskedelmi kapcsolatok Indiáig és a Távols-Keletig terjedtek, amit a Vörös-tengeri kikötők forgalma is bizonyít. A rabszolgamunka mellett egyre nagyobb szerepet kaptak a felszabadítottak (libertini), akik gyakran kereskedelmi és kézműipari tevékenységet folytattak.

A Pax Romana időszak, különösen Traianus (98–117) és Hadrianus (117–138) uralma alatt, stabilitást és infrastrukturális fejlődést eredményezett. A limes-rendszer kiépítése a Rajna és a Duna mentén biztosította a határvédelem szervezettségét. A népesség száma a 2. század közepére elérhette az 50–60 millió főt a teljes birodalomban. A városiasodás üteme gyors volt, különösen Galliában és Hispaniában. A municipiumok saját tanáccsal (ordo decurionum) rendelkeztek, amely a helyi közigazgatás alapját jelentette.

A szabad társadalom rétegződése

A szenátori rend továbbra is a földbirtokos arisztokráciát képviselte. Augustus idején a szenátus létszámát 600 főben rögzítették, és a vagyoni cenzust 1 millió sestertiusban határozták meg. A császár aktív szerepet vállalt a szenátus összetételének ellenőrzésében, ami a testület politikai autonómiáját korlátozta. A provinciális elitből származó szenátorok aránya a 2. században jelentősen nőtt. A *cursus honorum* formálisan fennmaradt, de a császári ajánlás (*commendatio*) döntő szerepet játszott a tisztségek betöltésében. A szenátori családok gyakran több generáción keresztül töltöttek be magas hivatalokat.

A lovagi rend a principátus idején jelentős adminisztratív funkciókhoz jutott. A pénzügyi és katonai tisztségek egy részét *equites* rangú tisztviselők töltötték be. A *praefectus praetorio*, a *praefectus annonae* és a *praefectus Aegypti* hivatalai a lovagi karrier csúcspontját jelentették. A lovagi vagyoni census 400 000 sestertius maradt. A császári hivatalnoki kar egyre inkább hivatásos apparátussá vált, amelyben a jogi és pénzügyi szaktudás kiemelt szerepet kapott. A lovagi rendből kerültek ki a császári pénzügyigazgatás kulcsfigurái.

A római plebs a városi lakosság jelentős részét alkotta. A gabonaosztás rendszere tovább működött; az állam évente több százezer tonna gabonát importált és osztott szét. A közsórakoztatás – *amphitheatrumi* játékok, cirkuszi versenyek – a társadalmi béke fenntartásának eszköze volt. A Colosseum Kr. u. 80-ban történt felavatása Vespasianus és Titus uralkodásához kapcsolódik. A városi plebs politikai befolyása ugyan csökkent, de szimbolikus jelentősége megmaradt. A császár legitimitását részben a nép támogatása is erősítette.

A *Constitutio Antoniniana* 212-ben egységesítette a jogállást a birodalomban. Az intézkedés következtében a provinciák lakossága is részesült a római magánjog előnyeiben. A polgárjog kiterjesztése megerősítette az egységes adózási rendszert. A jogegységesítés a római jog univerzális jellegét hangsúlyozta. A *peregrinus* státus fokozatosan elveszítette korábbi jelentőségét.

Államszervezet a principátus idején

A principátus államszervezete a köztársasági formák és a monarchikus tartalom sajátos egyensúlyára épült. A princeps rendelkezett a tribunicia potestas révén törvénykezdeményezési és vétójoggal, valamint az imperium proconsulare maius alapján a hadsereg feletti főparancsnoksággal. A császár személye a politikai legitimáció forrásává vált. A császári kultusz, különösen a provinciákban, az uralkodó iránti lojalitás kifejezésének intézményes formája volt. A praetorianus gárda Rómában állomásozott, és döntő szerepet játszott az utódlási kérdésekben.

A szenátus formálisan megőrizte törvényhozói és bírói funkcióit, de döntései a császári akarat keretei között születtek. A népgyűlések a 2. századra gyakorlatilag megszűntek. A törvényhozás súlypontja a császári rendeletekre (constitutiones principum) helyeződött át, amelyek közé tartozott az edictum, a rescriptum, a decretum és a mandatum. A császári tanács (consilium principis) szakértő jogászokból állt, például Salvius Iulianus és Papinianus is jelentős szerepet játszott a jogfejlődésben. A jogtudósok véleménye (responsa prudentium) hivatalos tekintéllyel bírt.

Az államigazgatás bürokratizálódott. A fiscus, a császári kincstár elkülönült az aerariumtól. A hadsereg létszáma a 2. században mintegy 28–30 légiót foglalt magában, összesen körülbelül 300 000 fővel. A segédcsapatok (auxilia) létszáma hasonló nagyságrendű volt. A katonai szolgálat időtartama 20–25 év volt, amely után a veteránok földjuttatásban vagy pénzbeli jutalomban részesültek.

A büntetőjogban megjelent a honestiores és humiliores közötti különbségtétel. Az előkelőbb rétegek enyhébb büntetéseket kaptak, míg az alacsonyabb státusú személyeket testi fenyítés vagy halálbüntetés sújthatta. A kínvallatás alkalmazása elsősorban rabszolgák esetében volt megengedett. A büntetőeljárás egyre inkább császári bíróságok előtt zajlott. A jogi centralizáció a birodalmi egységet erősítette.

A principátus válságtünetei a 3. században

A 3. század elejétől a birodalom többirányú válsággal szembesült. A külső határokon germán és perzsa támadások erősödtek, miközben a belső politikai stabilitás megingott. 235 és 284 között több mint húsz császár váltotta egymást. A katonacsászárok kora a hadsereg politikai dominanciáját tükrözte. A Rajna–Duna vonalon az alemannok és gótok, keleten a Szászánida Birodalom jelentett fenyegetést.

A pénzrontás következtében az infláció felgyorsult. A denarius ezüsttartalma a 3. század közepére drasztikusan csökkent. A gazdasági instabilitás a kereskedelem visszaesését eredményezte. A tartományok egy része időlegesen elszakadt, például a Gall Császárság (260–274) és a Palmyrai Királyság. A járványok és a népességcsökkenés tovább gyengítették a gazdasági alapokat.

A közigazgatási és katonai reformok szükségessége nyilvánvalóvá vált. A hadsereg létszáma növekedett, ami az állami kiadások emelkedését vonta maga után. A császári hatalom egyre inkább nyílt autokratikus jelleget öltött. A principátus rendszere a 3. század végére olyan strukturális átalakulás előtt állt, amely új államformai megoldás kialakulását vetítette előre.

3. A római birodalom hanyatló korszaka

A római birodalom hanyatló korszaka a Kr. u. 3. századtól a Nyugatrómai Birodalom 476. évi megszűnéséig terjedő időszakot öleli fel. E periódusban a rabszolgatartó társadalom gazdasági alapjai megrendültek, az államszervezet centralizációja felgyorsult, és a birodalom politikai egysége végleg megbomlott. A válság többdimenziós jellegű volt: gazdasági, társadalmi, katonai és ideológiai tényezők együttesen járultak hozzá az átalakuláshoz. A 235-ben bekövetkező Severus Alexander halála és a katonacsászárok korának kezdete új korszakhatárt jelentett. A 3. század közepén a birodalom területének egy része ideiglenesen kiszakadt a központi irányítás alól. A pénzügyi rendszer instabilitása, a hadsereg lojalitásának megingása és a tartományi elit önállósodási törekvései párhuzamosan jelentkeztek. A klasszikus római állammodell ekkor már nem volt képes a mediterrán világbirodalom korábbi integrációs szintjének fenntartására.

Társadalom, gazdaság és népesség

A 3. századtól a rabszolgapártó termelési rendszer strukturális válsága nyilvánvalóvá vált. A hadifogoly-utánpótlás csökkenése, a belső instabilitás és a gazdasági visszaesés következtében a rabszolgamunka egyre kevésbé bizonyult hatékonynak. A termelőerők fejlődését a rabszolga munka anyagi érdektelensége korlátozta. A nagybirtokosok egy része a colonus rendszer felé fordult, amelyben a földhöz kötött bérlők meghatározott szolgáltatások fejében használhatták a földet. A 332-ben kiadott rendelet, amelyet Constantinus nevéhez köt a hagyomány, rögzítette a coloni földhöz kötöttségét, és megtiltotta szabad költözésüket. A capitatio–iugatio adórendszer a földterület (iugum) és a munkaerő (caput) alapján határozta meg az adóterheket, ami a parasztság terheit növelte. A 301-ben kibocsátott Diocletianus-féle ármaximum-ediktum (Edictum de pretiis rerum venalium) az infláció megfékezésére irányult, de a piaci viszonyok torzulása miatt korlátozott hatású maradt. A pénzromlás következtében a 3. század közepére az antoninianus ezüsttartalma minimálisra csökkent. A naturálgazdálkodás részleges visszatérése figyelhető meg a vidéki nagybirtokokon.

A rabszolgák jogi helyzete módosult. A 4. században több császári rendelet tiltotta a rabszolgák önkényes megölését, és bizonyos esetekben lehetővé tette panaszuk előterjesztését. A keresztény egyház a rabszolgák felszabadítását vallási érdemként értelmezte. A manumissio formái továbbra is léteztek, de gazdasági jelentőségük csökkent. A rabszolgamunka aránya a mezőgazdaságban fokozatosan visszaszorult a coloni és bérlők javára.

A népességszám csökkenése a 3. századi járványokkal, köztük a Cyprianus-féle pestissel (249–262) is összefüggött. A városok gazdasági szerepe mérséklődött, számos közép-itáliai municipium jelentősége visszaesett. A curialis réteg tagjai gyakran menekültek kötelezettségeik elől, amit jogszabályokkal igyekeztek megakadályozni. A 4. század végére a városi önkormányzatiság kiüresedett, és az állami beavatkozás erősödött. A vidéki villa-gazdaságok önellátó központokká váltak, amelyek részben függetlenedtek a városi piactól. A társadalom szerkezete merevebbé vált, a foglalkozások öröklődése egyre gyakoribb jelenséggé lett.

A birodalom politikai átalakulása

A 395. évi felosztás I. Theodosius halála után Honorius és Arcadius között véglegesítette a keleti és nyugati adminisztratív elkülönülést. A keleti központ Konstantinápoly lett, amely stratégiai elhelyezkedése révén gazdaságilag is erősebb maradt. A Nyugatrómai Birodalom központja 402-től Ravenna volt, amely védhetőbb fekvéssel rendelkezett. A 406-ban a Rajna befagyása lehetővé tette germán csoportok – vandálok, alánok, szvébek – tömeges átkelését Galliába. 451-ben Attila hun király seregei a catalaunumi csatában kerültek szembe Aetius római hadvezérrel.

A foederati rendszer keretében barbár népcsoportok kaptak letelepedési jogot a birodalom területén, katonai szolgálat fejében. A vizigótok 418-ban Aquitániában telepedtek le, majd 507-ig fennmaradó királyságot hoztak létre. A vandálok 429-ben átkeltek Hispaniából Észak-Afrikába, és 439-ben elfoglalták Karthágót. A nyugati hadsereg egyre inkább germán származású parancsnokokra támaszkodott, például Ricimerre. A császári hatalom gyakran formálissá vált, a tényleges politikai befolyás a hadvezérek kezében összpontosult. 476-ban Odoaker letette Romulus Augustulust, és a császári jelvényeket Konstantinápolyba küldte, jelezve a nyugati császárság megszűnését.

Az abszolút császárság (dominatus) államszervezete

Diocletianus (284–305) reformjai új államszerkezeti modellt teremtettek. A tetrarchia 293-ban jött létre, amikor Maximianus, Galerius és Constantius Chlorus társuralma kezdődött. A tartományok számát mintegy százra növelték, amelyeket 12 diocesisbe szerveztek. A polgári és katonai hatáskörök szétválasztása csökkentette a helytartók önállóságát. A császári udvar ceremoniális jellege erősödött, az uralkodó keleti típusú udvari etikettet vezetett be.

A központi igazgatás élén a praefectus praetorio állt, aki a legmagasabb polgári tisztségviselővé vált. A magister officiorum irányította a császári kancelláriát és a titkosszolgálatot (agentes in rebus). A comes sacrarum largitionum a pénzügyekért felelt, míg a quaestor sacri palatii a jogi ügyek szakértője volt. A Notitia Dignitatum a 4–5. század fordulóján rögzítette a hivatalnoki hierarchiát. A hadsereg szervezetében megjelent a limitanei és comitatenses megkülönböztetés. A kereszténység államvallássá tétele 380-ban (Thesszalonikéi ediktum) új ideológiai alapot biztosított az uralomnak. A püspöki hálózat a közigazgatási struktúrával párhuzamosan szerveződött, és társadalomszervező tényezővé vált. A keleti birodalom gazdasági ereje,

különösen Kis-Ázsia és Egyiptom adóbevételei révén, lehetővé tette az államszervezet tartós fennmaradását.

A dominatus rendszere a politikai centralizáció csúcspontját jelentette, amely azonban a nyugati tartományok gazdasági gyengülése miatt nem tudta megakadályozni az ottani államhatalom összeomlását.

4. A Nyugat-Római Birodalom végleges széteséséhez vezető okok

A Nyugat-Római Birodalom 476. évi megszűnése nem egyetlen esemény következménye volt, hanem több évszázadon át érlelődő strukturális válság betetőződése. A társadalmi-gazdasági alap megrendülése, az államszervezet túlcentralizálódása, a katonai rendszer átalakulása és a külső népvándorlás együttesen járultak hozzá a nyugati császárság összeomlásához. A keleti birodalom fennmaradása ugyanakkor bizonyítja, hogy nem általános „római” hanyatlásról, hanem sajátos nyugati válságról volt szó.

Gazdasági alapválság és társadalmi átalakulás

A 3–5. század folyamán a rabszolgatartó gazdasági modell elveszítette korábbi dinamizmusát. A hadifogoly-utánpótlás csökkenése, a belső piac beszűkülése és a pénzromlás következtében a latifundium-rendszer jövedelmezősége mérséklődött. A denarius ezüsttartalmának 3. századi csökkenése, majd az antoninianus elértéktelenedése az infláció felgyorsulását eredményezte. Diocletianus 301-ben kiadott ármaximum-ediktuma (Edictum de pretiis rerum venalium) a gazdasági instabilitás kezelésére irányult, azonban a piaci mechanizmusok torzulása miatt korlátozott hatást gyakorolt.

A colonatus rendszer elterjedése a szabad parasztság jogi és gazdasági helyzetének romlását jelezte. A 332-ben kibocsátott rendelet a coloni földhöz kötöttségét rögzítette, ami a társadalmi mobilitás beszűkülését eredményezte. A városi önkormányzatok alapját képező curialis réteg adóbehajtási kötelezettségei elviselhetetlenné váltak, és a tisztség örökletessé tétele a városi elit elszegényedéséhez vezetett. A naturálgazdálkodás részleges visszatérése csökkentette a pénzgazdaság szerepét, ami az állam adóbevételeit is mérsékelte.

A Nyugat gazdasági erőforrásai a 5. századra jelentősen beszűkültek. Észak-Afrika 439. évi vandál elfoglalása különösen súlyos csapást mért a nyugati államra, mivel a gabonaellátás és az adóbevételek jelentős része innen származott. A birodalom gazdasági súlypontja végleg Keletre helyeződött.

A 4. század második felében a nagybirtokok (villae) önellátó gazdasági egységekké váltak, ami a regionális piacok széttagolódását eredményezte. Az adóprés erősödése miatt a kisbirtokos parasztok tömegesen kerestek védelmet a nagybirtokosok patronátusa alatt (patrocinium), ami a személyi függés új formáit hozta létre. A kereskedelmi forgalom csökkenését jelzi, hogy a nyugati provinciákban a 5. századra a pénzforgalom visszaesett, és a cserekereskedelem ismét gyakoribbá vált. A kézműipar hanyatlása különösen Galliában és Britanniában volt érzékelhető, ahol a városi műhelyek megszűntek vagy vidékre költöztek. A társadalmi rétegződés merevvé vált, a foglalkozások örökletessé tétele – például a katonai és kézműves státus esetében – a mobilitás korlátozását szolgálta.

Katonai rendszer átalakulása és a foederati-probléma

A hadsereg szervezeti és társadalmi átalakulása döntő szerepet játszott a Nyugat-Római Birodalom gyengülésében. A 4. századtól egyre nagyobb számban alkalmaztak barbár származású foederati egységeket, amelyek szerződéses viszonyban álltak a római állammal. A vizigótok 382-ben kötöttek foedust Theodosius császárral, amely autonóm letelepedést biztosított számukra a Balkánon.

A hadsereg etnikai összetételének megváltozása a lojalitási viszonyokat is átalakította. A germán származású hadvezérek, mint Stilicho (†408) vagy Ricimer (†472), a császári hatalom tényleges irányítóivá váltak. A 406-ban a Rajnán átkelő vandálok, alánok és szvébek tartósan destabilizálták Galliát és Hispaniát. A 410-es római fosztogatás Alarich vizigót király vezetésével szimbolikus jelentőségű esemény volt, amely a római világ sérthetlenségének mítoszáat rombolta le.

A 451-es catalaunumi csata, ahol Aetius és a vizigót Theoderich seregei Attila hun királlyal szemben léptek fel, átmenetileg megakadályozta a hun terjeszkedést. A nyugati hadsereg azonban egyre inkább idegen zsoldosokra támaszkodott. 476-ban Odoaker germán vezér a hadsereg támogatásával megfosztotta trónjától Romulus Augustulust, ami a nyugati császári intézmény megszűnését jelentette.

A limitanei és comitatenses közötti különbségtétel a határvédelem és a mozgó hadsereg eltérő funkcióit tükrözte, azonban a nyugati területeken a határvédelem gyakran alulfinanszírozott maradt. A 378-as adrianopolisi vereség, amelyben Valens császár is elesett, rámutatott a barbár hadviselés fölényére bizonyos körülmények között. A foederati egységek gyakran saját vezetőik irányítása alatt maradtak, ami a központi katonai kontroll gyengülését eredményezte. A zsoldfizetés késedelmei lázadásokhoz vezettek, például 442-ben Galliában. A hadsereg

romanizációs szerepe megszűnt, és a katonai identitás fokozatosan eltávolodott a klasszikus római hagyománytól.

5. Politikai instabilitás és az államhatalom kiüresedése

A 395-ös birodalomfelosztás után a nyugati és keleti császári udvar közötti együttműködés fokozatosan gyengült. A nyugati császárok gyakran rövid ideig uralkodtak, és hatalmuk a hadvezérek támogatásától függött. Honorius (395–423) uralma idején a birodalom területének jelentős része elveszett. A császári udvar 402-ben Milánóból Ravennába költözött, ami a védelmi prioritások átalakulását jelezte.

A központi hatalom legitimitása meggyengült. A szenátus politikai szerepe minimálisra csökkent, miközben a császári udvar belső intrikái gyakori hatalomváltásokat eredményeztek. A 455–476 közötti időszakban kilenc császár követte egymást, ami a politikai instabilitás mértékét jelzi. A nyugati államvezetés nem tudott hatékony, tartós reformokat végrehajtani.

A tartományok autonómiatörekvései erősödtek. Britannia már a 5. század elején kivált a római fennhatóság alól. Galliában és Hispaniában germán királyságok alakultak ki, amelyek formálisan elismerték a császári fennhatóságot, de ténylegesen önálló politikai egységekké váltak.

A császári hatalom gyakran bábcászárokon keresztül érvényesült, például Avitus (455–456) vagy Majorianus (457–461) esetében, akik rövid ideig próbáltak reformokat bevezetni. A szenátori arisztokrácia és a katonai elit közötti érdekellentétek tovább mélyítették a politikai válságot. Az adóbehajtás decentralizálódása a helyi hatalmasságok megerősödését segítette elő. A közigazgatási apparátus létszáma csökkent, és a hivatalok örökletessé válása a hatékonyság romlásához vezetett. A keleti császárság támogatása időszakos volt, de nem bizonyult elegendőnek a nyugati stabilitás helyreállításához.

Ideológiai és kulturális tényezők

A kereszténység 380-as államvallássá tétele (Thesszalonikéi ediktum) új ideológiai keretet adott a birodalomnak. A császári hatalom legitimitása részben vallási alapokra helyeződött. A püspöki hálózat a városi közigazgatás gyengülése idején stabilizáló szerepet töltött be, különösen Galliában és Itáliában.

Az egyház intézményi szervezettsége hosszabb távon hozzájárult a római kulturális örökség fennmaradásához. A világi államhatalom gyengülésével párhuzamosan az egyházi vezetők,

például I. Leó pápa (440–461), politikai szerepet is betöltöttek. A 452-es hun támadás során Leó pápa személyes tárgyalása Attilával a vallási tekintély politikai jelentőségét mutatja.

A kulturális egység azonban nem tudta ellensúlyozni a katonai és gazdasági gyengülést. A germán királyságok átvették a római közigazgatási struktúra számos elemét, de a császári intézmény Nyugaton megszűnt. A 476-os esemény jogi értelemben nem jelentette a római államiság teljes megszűnését, de a nyugati császári hatalom történeti kontinuitása megszakadt. A latin nyelv közigazgatási szerepe fennmaradt a germán királyságokban, különösen a vizigót és osztrogót államalakulatokban. A római jog továbbélése, például a Lex Romana Visigothorum (506), bizonyítja a jogi tradíció hatását. A keresztény egyház intézményrendszere átvette a városi adminisztráció bizonyos funkcióit, így a püspökök társadalomszervező tényezővé váltak. A kulturális kontinuitás és a politikai diszkontinuitás sajátos együttélése jellemezte a korszakot. A nyugati császárság megszűnése nem a római civilizáció végét, hanem annak átalakulását jelentette a kora középkori struktúrák irányába.

6. Irodalomjegyzék

23. **Alföldy, Géza:** *Római társadalomtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
24. **Ando, Clifford:** *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire.* University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 2013.
25. **Bleicken, Jochen:** *Die Verfassung der römischen Republik.* Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 1995.
26. **Brown, Peter:** *The World of Late Antiquity AD 150–750.* Thames & Hudson, London, 1971.
27. **Brósz Róbert:** *Római jogi gyakorlatok.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997.
28. **Brósz Róbert – Pólay Elemér:** *Római jog.* Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1974.
29. **Christ, Karl:** *Geschichte der römischen Kaiserzeit: Von Augustus bis zu Konstantin.* C.H. Beck, München, 2009.
30. **Flaig, Egon:** *Den Kaiser herausfordern: Die Usurpation im Römischen Reich.* Campus Verlag, Frankfurt am Main–New York, 1992.
31. **Földi András – Hamza Gábor:** *A római jog története és intézményei.* Novissima Kiadó, Budapest, 2022.
32. **Gaius:** *Intézményei. Négy kommentár (Kr. u. II. századból) (ford. Brósz Róbert).* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
33. **Hamza Gábor:** *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002.
34. **Hamza Gábor:** „Észrevételek a tulajdon fogalmáról a római jogban két jelentős monográfia kapcsán.” In: *Viginti quinque annis II.: Emlékkonferencia Zlinszky János tiszteletére, a PPKE JÁK 25. tanévében,* 63–70. (könyvfejezet), 2020.
35. **Heather, Peter:** *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians.* Oxford University Press, Oxford, 2005.
36. **Jones, A. H. M.:** *The Later Roman Empire 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey.* 2 vols., Basil Blackwell, Oxford, 1964.
37. **Kolb, Frank:** *Die Stadt im Altertum.* C.H. Beck, München, 1984.
38. **Laffi, Umberto:** *Adtributio e contributio: Problemi del sistema provinciale romano.* Edizioni dell’Ateneo, Roma, 1966.

39. **Lintott, Andrew:** *The Constitution of the Roman Republic*. Oxford University Press, Oxford, 1999.
40. **Meier, Christian:** *Res publica amissa: Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 2017.
41. **Millar, Fergus:** *The Emperor in the Roman World (31 BC – AD 337)*. Cornell University Press, Ithaca–London, 1977.
42. **Mommsen, Theodor:** *Römisches Staatsrecht*. 3 Bde., S. Hirzel, Leipzig, 1887–1888.
43. **Ward-Perkins, Bryan:** *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oxford University Press, Oxford, 2005.
44. **Wolfram, Herwig:** *Geschichte der Goten*. C.H. Beck, München, 2001.

V. NYUGAT-EURÓPAI TÁRSADALMI FEJLŐDÉS A GERMÁN KORSZAKBAN

1. A középkor szakaszai

A nyugat-európai társadalmi fejlődés a germán korszakban a középkor kialakulásának és megszilárdulásának folyamataként értelmezhető. A középkor nem egyszeri intézményi reform eredménye, hanem a hanyatló antik világ és az ősközösségi szervezetről kilépő germán társadalmak strukturális kölcsönhatásának következménye volt. A fejlődés három nagy szakaszra osztható: korai középkor (Kr. u. 5–10. század), érett középkor (Kr. u. 11–13. század), valamint késő középkor (Kr. u. 14–15. század). A korszakolás gazdasági, társadalmi és politikai szempontból egyaránt indokolt, mivel az egyes periódusokban eltérő tulajdonformák, hatalmi struktúrák és jogintézmények domináltak. A korszak alapját a földhöz kötöttség (*adscriptio glebae*, röghöz kötés) és a személyes hűségi viszony (*fidelitas*, hűség) képezte. A római eredetű közjogi hagyományok és a germán szokásjog (*consuetudo*, szokás) szintézise teremtette meg azt a társadalmi keretet, amely a középkori Európa politikai arculatát meghatározta. A 9–10. század fordulóján a Karoling Birodalom felbomlása után a partikularizmus felerősödött, ami az érett középkor strukturális alapját képezte.

A korai középkor (Kr. u. 5–10. század)

A korai középkor a Nyugat-Római Birodalom 476. évi megszűnését követően bontakozott ki. A germán törzsi államalakulatok – különösen a frank, vizigót, osztrogót és burgund királyságok – a római közigazgatási és jogi hagyományok bizonyos elemeit átvették, miközben saját szokásjogukat (*leges barbarorum*) is fenntartották. A Lex Salica (kb. 507–511) a frank jog legfontosabb kodifikált formája volt, amely a vérdíj (*wergeld*) intézményén keresztül a személyi jogvédelem sajátos rendszerét rögzítette.

A társadalom alapját a szabad germán harcosok közössége alkotta, akik földtulajdonnal rendelkeztek, és katonai kötelezettséggel tartoztak uralkodójuknak. A törzsi arisztokrácia (*optimates*) és a királyi kíséret (*trustis regis*) körében kialakuló személyes hűségi viszonyok előképei voltak a későbbi hűbéri kapcsolatoknak. A római eredetű nagybirtokok (*villae*)

fennmaradása és a germán vezetőréteg földadományai fokozatosan kialakították a földbirtokon alapuló hatalmi struktúrát.

A 8. században a mark-közösség (Markgenossenschaft) felbomlása a közös földhasználat visszaszorulását és a magántulajdon erősödését eredményezte. A beneficium intézménye – ideiglenes földhasználati jog szolgálat fejében – a Karoling-korban vált általánossá. A 9. század folyamán a beneficium örökletessé válása előkészítette a hűbéri birtok (feudum) kialakulását. A földbirtokhoz kapcsolódó bírói és gazdasági jogkörök decentralizációja a királyi hatalom gyengüléséhez vezetett.

A 6. században I. Klodvig (Clovis, †511) felvette a katolikus kereszténységet, ami politikai integrációs tényezővé vált Galliában. A Meroving-korban (5–8. század) a királyi hatalom fokozatosan meggyengült, és a maior domus (udvarnagy) tisztsége vált meghatározóvá. Martell Károly 732-ben a poitiers-i csatában megállította az arab előrenyomulást. 800-ban Nagy Károlyt III. Leó pápa császárrá koronázta, ami az antik császári eszme újjáéledését jelentette (renovatio imperii, a birodalom megújítása). A 843-as verduni szerződés a birodalom három részre osztásával hosszú távon megalapozta Franciaország és Németország kialakulását. A 9–10. században a normann, magyar és arab támadások tovább erősítették a helyi hatalmi központok szerepét.

Az érett középkor (Kr. u. 11–13. század)

A 11. századtól Nyugat-Európában megszilárdult a klasszikus hűbéri struktúra. A föld lett a politikai és gazdasági hatalom alapja, a hűbéri szerződés (contractus feudalís) pedig személyes és dologi elemeket egyaránt tartalmazott. A vazallus (vassallus) hűségesküt tett urának (dominus), aki cserébe földbirtokot (feudum) adományozott számára. A hűbéri láncolat több szintű hierarchiát hozott létre.

A nagybirtok (manor, allodium) a mezőgazdasági termelés alapegységévé vált. A jobbágyság (servi, coloni) jogilag függő helyzetbe került. A háromnyomásos gazdálkodás elterjedése növelte a termelékenységet. A népességszám Európában 1000 és 1300 között megkétszereződött.

A városok újjászületése és a kereskedelem élénkülése új társadalmi réteget, a polgárságot (burgenses) emelte ki. A városi kiváltságlevelek önkormányzati autonómiát biztosítottak. A keresztes hadjáratok (1096–1291) gazdasági és kulturális kapcsolatokat teremtettek a Mediterráneum keleti térségeivel. Az investitúraharc (1075–1122) VII. Gergely pápa és IV. Henrik császár között a világi és egyházi hatalom viszonyát új alapokra helyezte.

A 12. században a római jog recepciója Bologna városában új jogi gondolkodást indított el (*ius commune*, közös jog). A 1215-ös Magna Carta Angliában korlátozta a királyi hatalmat. A francia királyságban II. Fülöp Ágost centralizációs politikája megerősítette a Capeting-dinasztia hatalmát. A Német-Római Birodalomban a fejedelmi autonómia megerősödött. A keleti telepítések (*Ostsiedlung*) jelentős demográfiai és gazdasági változást idéztek elő Közép-Európában.

A késő középkor (Kr. u. 14–15. század)

A 14. századtól a középkori társadalmi rendszer válságtünetei egyre nyilvánvalóbbá váltak. Az 1347-1351 közötti pestisjárvány Európa lakosságának mintegy egyharmadát elpusztította. A munkaerőhiány következtében a jobbágyterhek átalakultak, és több helyen pénzbeli járadék váltotta fel a robotot. A parasztfelkelések – például az 1358-as Jacquerie vagy az 1381-es angol felkelés – a társadalmi feszültségek erősödését jelezték.

A százéves háború (1337-1453) a feudális hadviselés átalakulását hozta. A rendi gyűlések – például az angol parlament – politikai súlya növekedett. A pénzgazdálkodás térnyerése új gazdasági dinamikát teremtett. A 15. században a királyi hatalom centralizációja Franciaországban és Angliában megerősödött.

A 1378-1417 közötti nyugati egyházszakadás (*schisma occidentale*) az egyházi egység megbomlását jelentette. A konstanzi zsinat (1414-1418) helyreállította az egységet és megerősítette a zsinati elvet (*conciliarismus*). A 1453-as konstantinápolyi események és a százéves háború lezárása korszakhatárt jelölnek. A késő középkor a középkori struktúrák átalakulását és az újkori állam kialakulásának előkészítését jelentette.

2. A Nyugat-Római Birodalom regionális közösségei - a keresztény ideológia összekötő ereje

A Nyugat-Római Birodalom 5. századi felbomlása nem jelentette a társadalmi struktúrák teljes összeomlását, hanem a politikai egység regionális közösségekre való szétesését eredményezte. 476 után Itáliában az osztrogót, majd a longobárd királyság, Hispaniában a vizigót állam, Galliában a frank királyság, Észak-Afrikában a vandál uralom szerveződött meg. A birodalmi közigazgatás területi egységei – provincia, civitas – több helyen fennmaradtak, de irányításuk új, germán elit kezébe került. A császári központ megszűnésével a politikai lojalitás lokális

szintre tevődött át, miközben az egyház szervezeti hálózata megőrizte a korábbi egység emlékét.

A kereszténység mint *religio catholica* (egyetemes keresztény vallás) biztosította a normatív keretet. A püspöki szinódusok és zsinatok – például az 511-es orléans-i zsinat – a világi és egyházi elit együttműködését tükrözték. A római püspök primátusa, különösen I. Leó (440-461) és I. Gelasius (492-496) idején, elméleti alapot adott az egyházi tekintély elsőbbségének (*auctoritas sacrata pontificum*). A 6. században a szerzetesség – különösen Szent Benedek regulája (kb. 530) – kulturális és gazdasági stabilizáló tényezővé vált.

A regionális királyságok között gyakoriak voltak a fegyveres konfliktusok, mégis közös vallási és kulturális horizont kötötte őket össze. A latin nyelv az adminisztráció és a liturgia nyelve maradt. A római jog továbbélése – például a vizigót és burgund törvénykönyvekben – a jogi kontinuitás bizonyítéka. A keresztény ünnepekör és az egyházi év rendje a társadalmi időszemlélet egységét biztosította. A politikai pluralitás és a vallási egység egyidejűsége a korai középkor egyik alapvető sajátossága volt.

A 6-7. században a bizánci császárság időszakos restaurációs kísérletei – Justinianus (527-565) itáliai hadjáratai – rövid időre visszaállították a császári fennhatóságot bizonyos régiókban. Ravenna exarchátusa (584-751) a keleti befolyás nyugati központja volt. A longobárd királyság (568-tól) azonban végleg megszilárdította a regionális politikai rendet Itáliában. A keresztény ideológia tehát nem politikai egységet, hanem kulturális koherenciát teremtett.

A társadalom két alapvető eleme: germán szabadok és romanizált lakosság

Az 5-6. századi nyugat-európai társadalom két jól elkülöníthető elemből állt: a germán törzsek szabad harcos rétegéből és a római, illetve romanizált helyi lakosságból. A germán bevándorlók aránya régióként eltért, de rendszerint a lakosság kisebb részét tették ki. Galliában és Hispaniában a városi és vidéki római népesség demográfiai többségben maradt. A társadalmi együttélés kezdetben a személyi jog elve (*personalitas*) szerint zajlott.

A romanizált lakosság gazdasági súlya jelentős volt, különösen a nagybirtokos arisztokrácia és az egyházi vezetők révén. A germán harcosok katonai és politikai dominanciát gyakoroltak. A két csoport közötti házasságok kezdetben korlátozottak voltak, de a 6-7. századtól gyakoribbá váltak. A vizigót Hispaniában a 589-es toledói zsinat után az arianizmus feladása és a katolicizmus elfogadása felgyorsította az integrációt.

A római városi elit – például Sidonius Apollinaris Galliában – irodalmi és egyházi tevékenysége révén kulturális kontinuitást biztosított. A földbirtok-átadások gyakran a germán vezetők és a római tulajdonosok közötti megállapodások alapján történtek. A 7. századra több térségben

egységes jogrend jött létre, amely már nem tett különbséget etnikai alapon. A társadalmi különállás tehát fokozatosan enyhült.

A romanizált lakosság városi önkormányzatai (curiae) több helyen tovább működtek, bár hatáskörük szűkült. A germán elit latin nyelvű írásbeliséget vett át az adminisztrációban. A püspöki bíróságok (episcopal audientia) a jogszolgáltatás fontos fórumai lettek. A 8. századra a két társadalmi elem közötti különbségek inkább státusz, mint etnikai alapon jelentkeztek.

A germán uralkodók és a rex intézménye

A germán törzsi vezetők a római terminológia szerint rex (király) címet viseltek. Hatalmuk eredetileg a harcos kíséret (comitatus) lojalitásán és a hadvezetés sikerén alapult. A király jogkörébe tartozott a hadjáratok szervezése, a zsákmány elosztása és a békekötés. A hatalom személyes jellegű volt, és nem feltétlenül területi alapú.

Theoderich Itáliában a római szenátussal együttműködve kormányzott, és megtartotta a római közigazgatási apparátust. A frank királyok – például II. Chlothar (584-629) – rendeleteket bocsátottak ki, amelyek már területi hatállyal bírtak. A pénzverés joga és a hadsereg vezetése a szuverenitás szimbóluma volt. A királyi udvar (palatium) a politikai döntéshozatal központjává vált.

A 7. században a Meroving-ház uralkodói gyakran kiskorúak voltak, és a tényleges hatalmat a maior domus gyakorolta. A Karoling-dinasztia hatalomra jutása (751, Kis Pippin királlyá koronázása) a királyi legitimitáció új formáját jelentette. A pápai felkenés szakrális dimenziót adott a királyi hatalomnak. Nagy Károly 800-as császári koronázása az imperium eszméjének újjászületését jelentette Nyugaton.

A királyi hatalom gyakorlása egyre inkább írásos formát öltött, például capitularék kibocsátásával. A királyi tanács (consilium regis) a döntéshozatal fórumává vált. A rex intézménye tehát fokozatosan területi és intézményi keretek közé illeszkedett.

A germán társadalom és az ősi egyenlőség maradványai

A germán törzsek társadalma a bevándorlás idején még nem volt fejlett osztálytársadalom. A szabad harcosok közössége viszonylagos egyenlőségen alapult. A mark-közösség (Markgenossenschaft) a közös földhasználat intézményét jelentette. A döntéshozatalban a népgyűlés (thing) szerepe meghatározó volt.

A társadalmi különbségek elsősorban katonai tekintélyen alapultak. A törzsi vezetők (principes) nem örökletes nemességként működtek. A zsákmányszerzés biztosította a gazdasági alapot. A

6-7. században azonban a földadományozás és a királyi kegy örökletes privilégiumokat hozott létre.

A commendatio (önkéntes alárendelődés) intézménye a szabadok egy részét függő helyzetbe sodorta. A vérdíj (wergeld) összege társadalmi státus szerint differenciált volt. A 8. századra kialakult a nagybirtokos elit, amely már örökletes hatalommal rendelkezett.

A közösségi gyűlések szerepe csökkent, és a királyi bíróság erősödött. A társadalmi mobilitás beszűkült, különösen a Karoling-kor végére. Az ősi egyenlőség eszméje fokozatosan háttérbe szorult, és helyét a földbirtokon alapuló hierarchia vette át. A germán társadalom így átmenetet képezett a törzsi szervezet és a középkori rendi struktúra között.

3. A germán államok kialakulása és társadalmi rendje

A germán államok kialakulása a Nyugat-Római Birodalom 5. századi felbomlásával párhuzamosan ment végbe. A germán népek politikai szervezete a törzsi keretből fokozatosan területi alapú királyságokká alakult át. E folyamat során a római közigazgatási hagyományok, a kereszténység intézményrendszere és a germán szokásjog sajátos szintézise jött létre. Az új államalakulatok nem a római struktúra teljes felszámolását, hanem annak részleges átvételét és átalakítását jelentették. A hatalom legitimációja kezdetben katonai jellegű volt, amely a zsákmányszerzésen és a harcos kíséreten alapult, majd fokozatosan keresztény királyságeszmévé alakult. A germán királyságok létrejötte egyúttal etnikai és társadalmi integrációs folyamatot is jelentett, amelyben a romanizált lakosság és a hódító elit közötti együttélés hosszú távú struktúrákat hozott létre. A 6–7. század folyamán a politikai stabilitás mértéke jelentősen eltért az egyes térségekben, ami a későbbi államfejlődés irányait is meghatározta.

A germán királyságok létrejötte (5–6. század)

A 4–5. század fordulóján meginduló népvándorlás alapvetően átrendezte Nyugat-Európa politikai térképét. 410-ben Alarich vizigót király kifosztotta Rómát, 455-ben pedig a vandálok hajtottak végre hasonló pusztítást. 476-ban Odoaker germán hadvezér letette trónjáról Romulus Augustulust, amellyel a nyugati császári hatalom megszűnt.

A vizigót királyság központja előbb Toulouse (418-tól), majd 507 után Toledo lett. A vandál királyság 439-ben Karthágó elfoglalásával jött létre Észak-Afrikában. Az osztrogót állam

Theoderich (493–526) uralkodása alatt Itáliában a római adminisztráció jelentős részét fenntartotta. A burgund és a frank királyság Gallia területén szerveződött meg.

A frank állam különös jelentőséggel bírt. I. Klodvig 496 körül felvette a katolikus kereszténységet, ami megkönnyítette a gallo-római elit integrációját. A Lex Salica kodifikálta a frank szokásjogot. A király hatalma részben a hadvezéri funkcióból, részben a földadományozási jogból (beneficium) eredt.

Az osztrogót uralom Itáliában kettős adminisztratív rendszert működtetett: a római lakosságra a római jog, a gótokra a germán szokásjog vonatkozott. Theoderich udvarában Cassiodorus mint kancellár a római bürokratikus hagyományokat ápolta. A 552-es taginaei csata után Justinianus bizánci császár visszafoglalta Itáliát, ami átmeneti keleti restaurációt eredményezett. Hispaniában a vizigót királyság 589-ben, a III. toledói zsinaton tért át az arianizmusról a katolicizmusra, Reccared király uralkodása alatt. A vandál királyság 533–534-ben a bizánci hadjárat során omlott össze Belisarius vezetésével. A germán királyságok stabilitása így jelentős mértékben függött a külpolitikai és katonai erőviszonyoktól.

A társadalmi szerkezet átalakulása

A germán társadalom eredetileg személyi szabadságon és harcos közösségen alapult. A szabadok (ingenui) mellett jelentős szerepet játszottak a félszabadok (liti) és a szolgák (servi). A római provinciák lakossága fokozatosan beolvadt az új államalakulatokba.

A földbirtok lett a hatalom elsődleges alapja. A király a hadjáratok során szerzett földeket híveinek adományozta. A személyes hűség (fidelitas) és a földbirtok-adományozás összekapcsolódása intézményesült. A nagycsaládi arisztokrácia megerősödése a királyi hatalom decentralizációjához vezetett.

A 7. századtól a nemzetségi szervezet helyét egyre inkább a területi igazgatás vette át. A comitatus intézménye a későbbi vazallitás előképének tekinthető. A társadalmi differenciálódás erősödött, a szabad parasztság aránya csökkent. A villa-gazdaságok továbbélése a gazdasági kontinuitást biztosította.

A 8-9. században a nagybirtokos elit (nobiles) egyre inkább örökletes privilégiumokat szerzett. A földbirtokhoz kapcsolódó bíraskodási jog (immunitas, mentesség) csökkentette a királyi beavatkozás lehetőségét. A parasztság körében megjelent a röghöz kötés tendenciája, amely később jogi formát öltött. A hadkötelezettség differenciálódott: a nehézfegyverzetű lovasság fenntartása jelentős gazdasági erőforrásokat igényelt. A társadalmi hierarchia stabilizálódása a 9. századra már világosan kirajzolódott.

A királyi hatalom és az egyház szerepe

A germán államok stabilizációjában meghatározó szerepet játszott a keresztény egyház. A püspöki szervezet a római városi struktúrák örököse volt. A frank királyok zsinatokat hívtak össze, ami az együttműködést tükrözte.

A király hatalma kezdetben személyes jellegű volt, azonban intézményes elemekkel bővült. A Karoling-korban a capitularék az állami szabályozás eszközei lettek. Nagy Károly 800-as császárrá koronázása az imperium eszméjének újjáéledését jelentette.

A 843-as verduni szerződés a birodalom felosztásához vezetett. A grófságok és örgrófságok tisztségviselői örökletessé tették hivatalukat. Az egyházi birtokok adómentessége (immunitas) csökkentette a királyi bevételeket.

A 754-ben megkötött frank-pápai szövetség (Pippin adománya) megalapozta a Pápai Állam létrejöttét. A missi dominici rendszere a központi ellenőrzést szolgálta a 8-9. században. A kolostori reformmozgalmak, különösen a bencés regula (Szent Benedek, †547), fegyelmezett szerzetesi életformát teremtettek. A 909/910-ben alapított Cluny a 10. századi egyházi megújulás központjává vált. A királyi hatalom szakrális legitimációja a felkenés (unctio regia, királyi felkenés) szertartásán keresztül vált hangsúlyossá.

Jog és közigazgatás a germán államokban

A germán királyságok jogrendszere a személyi elv (personalitas) alapján működött. A vizigót Lex Romana Visigothorum (506) a római lakosság számára biztosított jogszabálygyűjtemény volt. A római jog továbbélése biztosította a gazdasági és közigazgatási folytonosságot.

Az istenítélet (ordalium) és a párbaj gyakori bizonyítási eszköz volt. Az eskütársak intézménye a közösségi felelősségvállalást tükrözte. A királyi bíróság (placitum regis) központi fórummá vált.

A gróf (comes) bírói, katonai és pénzügyi feladatokat látott el. A missi dominici rendszere a központi ellenőrzést szolgálta. A germán államok közigazgatása átmeneti jellegű volt.

A 7. századi vizigót Liber Iudiciorum egységes jogkönyvként szabályozta a királyság jogrendjét. A frank capitularék normatív jellegű királyi rendelkezések voltak, amelyek egyre inkább területi hatályúvá váltak. A pénzverés joga (ius cudendae monetae) a királyi szuverenitás fontos attribútuma volt. A 9. században a helyi bíróságok (mallus) a gróf elnökletével működtek. A germán államok jogi pluralizmusa hosszú távon megalapozta a középkori európai jogfejlődés sokszínűségét.

4. Germánok és a békeközösségek

A Nyugat-Római Birodalom felbomlását követően a késő antik állam centralizált, abszolutisztikus kényszeren alapuló rendje fokozatosan háttérbe szorult, és helyét regionális, személyes kötelékeken nyugvó békeközösségek vették át. A római imperium (főhatalom) és a császári bürokrácia által fenntartott vertikális alá-fölrendeltségi viszony helyébe horizontálisabb, kölcsönös kötelezettségeken alapuló struktúrák léptek. A politikai stabilitás alapját nem az egységes állami kényszer, hanem a hűség (fidelitas) és a közösségi béke (pax) fenntartása képezte. A 6–7. század folyamán a germán királyságok területi keretek között működő, de személyes lojalításokra épülő hatalmi rendszerekké alakultak.

A római alattvalóból (subditus) a germán rendben jogközösséget élvező társ, kísérő (comes) lett, aki urához személyes esküvel kapcsolódott. A római hivatalnoki hierarchia és az adóbehajtó apparátus helyébe a patronus és hívei közötti bizalmi viszony lépett. A közösségi béke megsértése nem csupán jogi, hanem morális vétésnek is számított, amely a közösség egységét veszélyeztette. A békeközösségek rendszere a germán társadalom kollektív felelősségelvű szemléletéből eredt.

A szoros értelemben vett germán korszak az 5. században létrejövő törzsi államalakulásokig tartott. A 6-7. század során a frank királyság fokozatosan hegemón pozícióba került Galliában és a Rajna-vidéken. A 732-es poitiers-i csata Martell Károly vezetésével nemcsak katonai, hanem politikai fordulópontot is jelentett. A Karoling-dinasztia hatalomra jutása (751) lezárta a korai törzsi királyságok időszakát, és új, területi alapú államszervezeti modellt hozott létre.

A regionális közösségek közötti kapcsolatot a kereszténység egységes normarendszere biztosította. A püspökségek hálózata, a zsinatok – például az 813-as mainzi zsinat – és a szerzetesi központok stabilizáló tényezőként működtek. A latin írásbeliség fennmaradása lehetővé tette a jogi és adminisztratív folytonosságot. A római és germán elemek szintézise a békeközösségek keretében ment végbe.

A békeközösségek és a törzsi rend átalakulása

A germán társadalom alapját a szabad harcosok közössége alkotta, amelyben a béke fenntartása kollektív felelősség volt. A thing (népgyűlés) a közösségi döntéshozatal fóruma volt, ahol a vitás ügyeket tárgyalták. A vérdíj (wergeld) rendszere az egyéni sérelmek pénzbeli jóvátételét

írta elő, ezzel megelőzve a hosszú vérbosszúkat. A 6. századi Lex Salica részletesen szabályozta a különböző társadalmi státusú személyek wergeld-összegét.

A római államszervezet megszűnése után a helyi közösségek önvédelmi funkciója erősödött. A 7. században a frank királyságban a királyi bíróság (placitum regis) mellett tovább működtek a helyi gyűlések. A békeközösségek területi jellegűvé váltak, és a grófságok (comitatus) keretei között szerveződtek. A királyi küldöttek (missi dominici) a 8-9. században ellenőrizték a helyi hatalomgyakorlást.

A Mark-közösség felbomlása a 8. századra végbement. A közös földhasználat helyébe az egyéni tulajdonjog (dominium) lépett. A föld feletti rendelkezési jog lehetővé tette az öröklést és az adományozást. A társadalmi hierarchia alapja így a földbirtok lett.

A frank uralkodók magukhoz vonták az uratlan területeket (terrae fiscales), és elkobozták a lázadó nemzetségek birtokait. A 9. századi capitularék részletesen szabályozták a királyi birtokigazgatást. A királyi udvar gazdasági alapját a villa regia (királyi udvarház) képezte. A békeközösségek tehát fokozatosan földbirtokos közösségekké alakultak.

A 843-as verduni szerződés után a regionális fejedelemségek önállósága erősödött. A politikai lojalitás személyes jellege továbbra is meghatározó maradt. A békeközösségek rendszere így a központi hatalom gyengülése ellenére biztosította a társadalmi rend fenntartását.

Gazdasági és társadalmi átalakulás

A mezőgazdasági termelés központi egységévé a nagybirtok (curtis, villa) vált. A birtok két fő részből állt: a földesúr saját kezelésű területéből (pars dominica) és a jobbágytelkekből (mansus). A 8–9. században a gazdasági önellátás dominált, a pénzforgalom korlátozott maradt. A termelés alapját gabonafélék, állattartás és kézműves melléktermelés képezte.

A kisbirtokosok gazdasági helyzete meggyengült. A normann támadások (9. század), a magyar kalandozások (899-955) és a szaracén betörések fokozott biztonsági kockázatot jelentettek. Az egzisztenciális bizonytalanság miatt egyre többen ajánlották fel földjüket egy nagybirtokosnak (commendatio). A föld használatáért terményjáradékkal, pénzzel vagy robotszolgáltatással tartoztak.

A természetbeni szolgáltatás (opera) és a pénzjáradék (census) a függés jogi formájává vált. A 9. századi poliptichonok – például a Saint-Germain-des-Prés birtokleltára – részletes adatokat szolgáltatnak a birtokszervezetről. A röghöz kötés tendenciája a 10. században erősödött. A parasztság mozgásteret fokozatosan beszűkült.

A katonai és hivatali réteg érdekkapcsolata a vezető csoportokkal szintén meghatározó volt. A szolgálat fejében földbirtokot (beneficium) vagy jövedelmet kaptak. A hűbéri kötelék

(vinculum feudale) személyes eskün alapult. A hűtlenség (infidelitas) a birtok elvesztésével járt.

A hűbéres szerződés (contractus feudalis) kölcsönös kötelezettségeket rögzített. A vazallus katonai szolgálattal és tanácsadással (consilium et auxilium) tartozott urának. Az úr védelemmel és ellátással tartozott vazallusának. A 9-10. században e viszony egyre inkább örökletessé vált, megalapozva a későbbi középkori társadalmi hierarchiát.

A társadalmi szintézis és a középkori rend kialakulása

Az antik társadalom öröksége és a germán közösségi hagyományok szintézise hozta létre a középkori társadalmi rendet. A római jogi fogalmak – például dominium (tulajdon) és possessio (birtoklás) – tovább éltek a gyakorlatban. A germán szokásjog közösségi felelősségelvű rendszere meghatározta a helyi igazságszolgáltatást. A 8-9. században a Karoling Birodalom reformjai – capitularék, egyházszerkezeti egységesítés – ideiglenesen megerősítették a központi hatalmat.

A 10. századtól a hűbéri viszony vált a politikai rend alapjává. A személyes hűség és a földbirtok összekapcsolódása strukturális keretet adott a társadalomnak. A keresztény ideológia legitimációs funkciót töltött be. A királyi hatalom szakrális jellege (sacralitas regia) megerősítette a hierarchiát.

A középkori rend alapját három tényező képezte: földbirtok, személyes hűség és keresztény világszemlélet. A békeközösségek rendszere biztosította a társadalmi stabilitást a politikai fragmentáció ellenére. A germán kor végére a törzsi közösségek helyét a földbirtokon és vazallitáson alapuló struktúra vette át. Ez a szintézis határozta meg a középkori Európa társadalmi és politikai fejlődését.

5. Ajánlott irodalom

1. **Bloch, Marc:** *La société féodale*. 2 vols. Paris: Albin Michel, 1939–1940.
2. **Brown, Peter:** *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200–1000*. 2nd ed. Oxford: Blackwell, 2003.
3. **Brunner, Otto:** *Land und Herrschaft: Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter*. 4. Aufl. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965.
4. **Fouracre, Paul (ed.):** *The New Cambridge Medieval History. Vol. I: c. 500–c. 700*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
5. **Ganshof, François-Louis:** *Qu'est-ce que la féodalité?* Bruxelles: Office de Publicité, 1944.
6. **Geary, Patrick J.:** *Before France and Germany: The Creation and Transformation of the Merovingian World*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
7. **Goetz, Hans-Werner:** *Europa im frühen Mittelalter 500–1050*. Stuttgart: Kohlhammer, 2003.
8. **Hamza Gábor:** *Az európai magánjog fejlődése*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002.
9. **Kristó Gyula:** *Európa a kora középkorban (476–1000)*. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
10. **Le Goff, Jacques:** *La civilisation de l'Occident médiéval*. Paris: Arthaud, 1964.
11. **Makk Ferenc:** *A középkori Európa története (476–1492)*. Szeged: JATEPress, 1998.
12. **Nelson, Janet L.:** *King and Emperor: A New Life of Charlemagne*. London: Allen Lane, 2019.
13. **Szűcs Jenő:** *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983.
14. **Szűcs Jenő:** *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1974.
15. **Wickham, Chris:** *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

VI. NYUGAT-EURÓPAI TÁRSADALMI FEJLŐDÉS A FRANK KORSZAKBAN

1. A frank korszak

A frank korszak a kora középkori Európa politikai konszolidációjának és intézményesülésének meghatározó szakasza volt. A Meroving-dinasztia uralma (kb. 481-751), amely I. Klodvig trónra lépésével kezdődött, még erősen magán viselte a törzsi királyság jegyeit. A 496 körül megkeresztelkedő Klodvig katolikus hitre térésével a frank királyság szoros kapcsolatba került a gallo-római püspöki elittel, ami hosszú távon megerősítette a királyi hatalom legitimitását. A 6-7. században a királyság többször felosztásra került az uralkodó fiai között (partibilis regnum), ami a dinasztikus öröklési rend sajátosságát tükrözte.

A korszak elején a hűbéri viszony lényegében személyes kapcsolat volt, amely az úr és harcos kísérete közötti bizalmi köteléken alapult. A 7. század folyamán e kapcsolat fokozatosan intézményesült, és a szolgálat fejében adott földhasználati jog (beneficium) révén dologi elemmel egészült ki. A beneficium ideiglenes jellegű volt, és a hűség megszegése esetén visszavonható maradt. A 9. század második felére azonban több térségben örökletessé vált, ami a feudum (örökletes hűbérbirtok) kialakulásának előzménye volt.

A Karoling-dinasztia felemelkedése, különösen Martell Károly (†741) és Kis Pippin (†768) idején, a központi hatalom koncentrációját eredményezte. A 751-es királlyá koronázás pápai jóváhagyással történt, ami új, egyházi legitimációs alapot teremtett. Nagy Károly (768–814) uralkodása alatt a frank királyság birodalommá vált, amely magába foglalta a mai Franciaország, Németország, Észak-Itália és Közép-Európa jelentős részét. A 800. december 25-én történt császári koronázás a római császári eszme átvételét jelentette.

A germán korszak törzsi differenciáltságával szemben a frank periódusban egységesebb, koncentrált államhatalom alakult ki. A 802-es közigazgatási reform során Nagy Károly átszervezte a birodalmi igazgatást, és megerősítette a királyi ellenőrzést. A 843-as verduini szerződés ugyan felosztotta a birodalmat Jámbor Lajos fiai között, de az intézményi keretek tovább éltek. A frank korszak tehát a törzsi királyságból a területi monarchia felé vezető átmenet kulcsfontosságú állomása volt.

A királyi hatalom és jogkörei

A frank király jogosult volt mindenkire kötelező parancsok, azaz bannum (bann) kiadására, amely a katonai mozgósítás, a bíraskodás és a közrend fenntartásának eszköze volt. A bann megszegése súlyos pénzbírságot vagy vagyonelkobzást vonhatott maga után. A király a legfőbb bíróként (summus iudex) működött, és a királyi udvarban vagy a grófságokban ítélkezett.

A hadsereg vezetése az uralkodó egyik legfontosabb prerogatívája volt. Nagy Károly 772 és 804 között több hadjáratot vezetett a szászok ellen, amelyek eredményeként a terület a birodalom részévé vált. A 788-as bajor annexió és a 796-os avar hadjárat a keleti határok megerősítését szolgálta. A királyi hadsereg alapját a vazallusi kontingensek képezték.

A római császárok mintájára gazdasági jogok is megillették az uralkodót. A Karoling-kortól az adókiivetés és vámszedés joga a királyt illette meg, különösen a Rajna és a Loire menti kereskedelmi útvonalakon. A pénzverés joga (ius cudendae monetae) a szuverenitás egyik legfontosabb jele volt. A 794-es frankfurti zsinat pénzügyi és egyházpolitikai kérdéseket egyaránt tárgyalt.

Az uralkodó széles körű egyházkormányzati jogokkal rendelkezett. A püspökök kinevezése és az egyházi birtokok felügyelete királyi hatáskörbe tartozott. A 789-es Admonitio generalis az oktatás és a klérus fegyelmének reformját írta elő. A királyi hatalom legitimitását az egyházi felkenés (unctio) és a koronázás biztosította, amely szakrális jelleget kölcsönzött az uralkodói tisztségnek.

A trónbetöltés módját kezdetben nem szabályozták egyértelműen. A Meroving-korban az előkelők választása dominált, majd a Karoling-kortól szokássá vált az utód kijelölése még az uralkodó életében. Nagy Károly 813-ban társuralkodóvá emelte fiát, Jámbor Lajost. A király személye így a választás és az örökletesség kettős elvét testesítette meg.

Az udvari méltóságok és a központi igazgatás

A központi méltóságok közül kezdetben a testőrség (trustis) tagjai játszottak meghatározó szerepet. Az udvari feladatok differenciálódásával megjelentek az udvari méltóságok, amelyek egyre specializáltabb funkciókat láttak el. A seneschall (dapifer) és a pohárnok (pincerna) az udvari gazdálkodás irányítását végezte. A kamarás (camerarius) az uralkodó pénzügyeit kezelte.

A marshall (marescalcus) a hadsereg irányításáért és a hadilovak felügyeletéért felelt. A palotagróf (comes palatii) a király távollétében bíraskodott, és jogi ügyekben döntött. A maior domus a Meroving-kor végére tényleges királyhelyettesi szerepbe került, amelyből a Karoling hatalomátvétel kinőtt.

A referendarius az írásbeli ügyintézést látta el, hivatalából 850 táján alakult ki a kancellária, élén a cancellarius-szal. A királyi rendeletek (capitularia) normatív jellegű szabályozást jelentettek, amelyek fejezeteit (capitula) országszerte alkalmazták. A 802-es reform során a missi dominici párokban jártak el, egyházi és világi taggal, ami az ellenőrzés kiegyensúlyozottságát biztosította.

Az udvari méltóságok közül a palotagróf, a kancellár és a maior domus országos hatáskört kaptak. A központi igazgatás írásbelisége a Karoling-reneszánsz idején fejlődött, amely az oktatás és könyvmásolás fellendülésével járt. Az udvari hivatalok a királyi akarat végrehajtásának intézményes kereteit biztosították.

A területi igazgatás és a grófsági rendszer

A frank állam jellegzetes területi egységei a grófságok (comitatus) voltak. Ezek mesterségesen kialakított, katonai és gazdasági szempontok szerint meghatározott határokkal rendelkeztek. Élén az uralkodó által kinevezett gróf (comes) állt, aki bírói, közigazgatási és katonai jogkörrel bírt.

A gróf fizetés helyett a grófság területén beszedett jövedelmek meghatározott hányadát kapta. A 9. században a grófi tisztség egyre inkább örökletessé vált, ami a központi hatalom gyengüléséhez vezetett. A királyi küldöttek (missi dominici) rendszeresen ellenőrizték a grófok működését.

A határok védelmére határgrófságokat (marca) szerveztek, például a Hispániai Őrgrófságot és a Keleti Őrgrófságot. Ezek élén a marchio (őrgróf) állt, aki szélesebb katonai jogkörrel rendelkezett. A területi igazgatás így a birodalom katonai biztonságát is szolgálta.

Az igazgatás hagyományos helyi szervei fokozatosan háttérbe szorultak. A püspöki székhelyekké vált római városokon kívül a városi központok jelentősége csekély volt. A közigazgatás súlypontja a vidéki birtokközpontokra helyeződött át.

A néphatalom intézményeinek átalakulása

A germán korszak népgyűlései a frank monarchiában formálissá váltak. A korábbi döntéshozó fórumok katonai szemlévé (campus Martius) alakultak. Itt mutatták be az előkelők által megválasztott és az uralkodó által kijelölt királyt.

A népgyűlés szerepe a király döntéseinek jóváhagyására korlátozódott. A beleegyezés (acclamatio) inkább szimbolikus volt, mint tényleges döntéshozatal. A monarchikus államberendezkedésben a központi akarat érvényesült.

A 9. század végétől a regionális előkelők megerősödése a népgyűlések további jelentőségcsökkenéséhez vezetett. A politikai rend személyes hűségi kötelékeken és területi igazgatáson alapult. A frank korszak így megteremtette a középkori monarchikus állam intézményi alapjait.

2. A hűbéri állam és a rendi monarchia kialakulása

A nyugat-európai középkor politikai fejlődésének meghatározó szakasza a hűbéri állam megszilárdulása és a rendi monarchia kialakulása volt. A 10–13. század folyamán a királyi hatalom, a nagybirtokos arisztokrácia és az egyház közötti viszonyrendszer új egyensúlyi formát öltött. A személyes hűségi kötelék (vassalitas) és a földbirtok-adományozás (feudum) rendszere területi és politikai struktúrává szerveződött. A 13. századtól a rendi képviselő megjelenése a monarchikus hatalom korlátozásának intézményes kereteit hozta létre. A középkori állam nem rendelkezett modern értelemben vett szuverenitással, hanem több hatalmi központ egyensúlyára épült. A területi joghatóság (territorialitas) fokozatosan háttérbe szorította a személyi elvet. A királyi hatalom legitimitása egyszerre támaszkodott a hűbéri esküre és a szakrális felkenésre (unctio regia). A 12–13. században a jogi gondolkodás fejlődése – különösen a római jog recepciója – elméleti alapot biztosított a monarchikus autoritás számára. A középkori politikai struktúra így átmenetet képezett a decentralizált hűbéri viszonyok és a központosított területi állam között.

A hűbéri állam szerkezete (10–12. század)

A 9. századi politikai fragmentációt követően a 10. században a területi hatalomgyakorlás vált meghatározóvá. A királyi hatalom gyakran nominális maradt, míg a hercegek, grófok és bárók saját területükön quasi-szuverén jogköröket gyakoroltak. A hűbéri viszony lényege a személyes hűségeskü (homagium) és a hűbéri eskü (iuramentum fidelitatis) volt, amely kölcsönös kötelezettségeket rögzített.

A hűbéri láncolat többszintű hierarchiát alkotott. A király a főhűbérúr (dominus capitalis) volt, de közvetlen hatalma gyakran korlátozott maradt. A hűbéri birtok örökletessé válása a 11. századra általánossá vált. A hűbérurak bíraskodási joga (iurisdictio) és hadvezetési kötelezettsége a területi hatalom alapját képezte.

A Német-Római Birodalomban I. Ottó (936–973) megerősítette a királyi hatalmat az egyházi fejedelemségek támogatásával. A 962-es császárrá koronázás az imperium eszméjének

megújulását jelentette. Franciaországban a Capeting-dinasztia (987-től) fokozatosan terjesztette ki hatalmát a királyi domíniumon túl. Angliában a normann hódítás (1066) után Hódító Vilmos centralizált birtoknyilvántartást készíttetett (Domesday Book, 1086).

A várépítés (castrum) elterjedése a 10–11. században a katonai védelem decentralizációját mutatta. A lovagi szolgálat (servitium militare) meghatározott napokra korlátozódott, általában évi 40 napra. A hűbéri segély (auxilium) és tanácsadás (consilium) a vazallus kötelezettségei közé tartozott. A francia királyságban a hercegségek – Normandia, Aquitania, Burgundia – saját udvart és pénzügyi rendszert működtettek. A 11. század végére a hűbéri rendszer Európa-szerte strukturális alapelvvé vált.

A hűbéri viszonyok örökletessé válása gyakran konfliktusokat eredményezett az utódlás kérdésében. A primogenitúra (elsősülöttségi jog) a 12. században kezdett elterjedni, különösen Franciaországban és Angliában. A hűbéri állam gazdasági alapját a földbirtokhoz kapcsolódó járadékok biztosították. A pénzjáradék (census) fokozatos térnyerése már az érett középkor gazdasági átalakulását vetítette előre.

A királyi hatalom megerősödése és az investitúraharc

A 11-12. század fordulóján a világi és egyházi hatalom közötti konfliktus az investitúraharcban csúcsosodott ki. VII. Gergely pápa 1075-ben kiadott Dictatus Papae című tételeiben a pápai primátust fogalmazta meg. IV. Henrik 1077-ben Canossába járult, hogy feloldozást nyerjen. A wormsi konkordátum (1122) kompromisszumot teremtett a lelki (investitura spiritualis) és világi (investitura temporalis) jogkörök között.

Az investitúraharc hozzájárult a királyi hatalom jogi megalapozásához. A 12. században a római jog recepciója révén az uralkodó hatalmát a princeps legibus solutus est (az uralkodó nincs a törvényekhez kötve) tétellel indokolták. Franciaországban IX. (Szent) Lajos (1226-1270) királyi bírósága precedensértékű döntéseket hozott. Angliában II. Henrik reformjai bevezették az esküdtszéki eljárás (jury system) alapjait.

A 1170-es clarendoni konstitúciók a világi és egyházi bíraskodás határait rögzítették Angliában. A pápaság hatalma III. Ince (1198-1216) idején érte el csúcspontját, aki több európai uralkodót is kiközösített. A királyi adminisztráció fejlődése során megjelent a királyi tanács (curia regis) mint állandó testület. A pénzügyi reformok – például a francia taille bevezetése – a rendszeres adóztatás alapjait teremtették meg. A királyi pecsét (sigillum regis) a hivatalos írásbeliség legitimációs eszköze volt.

A 12-13. században a királyi törvényhozás egyre inkább írásos formát öltött. A normatív aktusok területi hatálya erősödött. A királyi igazságszolgáltatás egységesítése csökkentette a

hűbéri partikularizmust. A monarchikus hatalom megerősödése így párhuzamosan zajlott az egyházi autonómia növekedésével.

A rendi monarchia kialakulása (13-14. század)

A 13. századtól a monarchikus hatalom gyakorlása a rendi képviselő bevonásával történt. A rendek – nemesség, papság, polgárság – politikai testületekben jelentek meg. 1215-ben a Magna Carta kimondta, hogy a király nem vehet ki rendkívüli adót a „közösség tanácsa” nélkül. A 1295-ös „Model Parliament” I. Edward uralkodása alatt már a városi képviselőket is bevonta. Franciaországban IV. Fülöp 1302-ben összehívta az első rendi gyűlést. A Német-Római Birodalomban az 1356-os Aranybulla rögzítette a választófejedelmek jogait és a császárválasztás rendjét. A rendi monarchia a politikai konszenzus és a királyi autoritás egyensúlyán alapult.

A százéves háború idején (1337-1453) a hadiadók rendszeressé váltak. A francia királyságban a taille és a gabelle (sóadó) állandó bevételi forrássá vált. Angliában a parlament hozzájárulása nélkül nem lehetett új adót bevezetni. A rendi monarchia intézményei a társadalmi rétegek politikai súlyát tükrözték.

A 14. századi pestisjárvány (1347-1351) társadalmi és gazdasági válságot idézett elő. A parasztfelkelések – például az 1381-es angol felkelés – a rendi rendszer feszültségeit jelezték. A városi polgárság gazdasági ereje növekedett, különösen Itáliában és Flandriában. A rendi monarchia a késő középkorban fokozatosan átadta helyét a centralizált, kora újkori államnak.

A 15. század végére a királyi hadseregek állandósultak, és a magánhadseregek szerepe csökkent. A királyi bürokrácia szakapparátussá fejlődött. A rendi gyűlések ugyan fennmaradtak, de politikai befolyásuk országonként eltérően alakult. A rendi monarchia tehát történeti átmenetet jelentett a hűbéri struktúrák és az abszolút monarchia között.

3. Összegzés

A Nyugat-Római Birodalom 5. századi felbomlása alapvető társadalmi és politikai átrendeződést indított el Nyugat-Európában. A központi császári hatalom megszűnésével a birodalom területe regionális királyságokra esett szét, amelyeket germán eredetű uralkodó dinasztiák vezettek. A politikai egység helyét területi és személyes lojalitáson alapuló közösségek vették át. A keresztény egyház szervezeti és kulturális kontinuitást biztosított az új államalakulatok között.

A társadalom két alapvető eleme a germán törzsek szabad harcos rétege és a római, illetve romanizált helyi lakosság volt. A két csoport kezdetben jogilag elkülönülten élt, a személyi jog elve (personalitas) alapján. A germán szokásjog és a római jog párhuzamosan működött. A vizigót és frank törvénykönyvek tanúsítják a jogi pluralizmus fennmaradását.

A germán uralkodók, akiket a római források rex néven említenek, megtartották vezető pozíciójukat, és részben átvették a római közigazgatási formákat. A hatalom alapját a személyes hűség és a harcos kíséret (comitatus) lojalitása képezte. A germán társadalom kezdetben nem rendelkezett fejlett, vagyoni különbségeken alapuló osztálystruktúrával. Az ősi közösségi egyenlőség elemei még jelen voltak a döntéshozatalban és a földhasználatban.

A 6-7. század folyamán azonban megindult a társadalmi differenciálódás. A Mark-közösség felbomlásával kialakult az egyéni földtulajdon feletti rendelkezési jog (dominium). A földbirtok fokozatosan a társadalmi hierarchia alapjává vált. A kisbirtokosok gazdasági bizonytalansága a nagybirtokosokhoz való önkéntes alárendelődéshez (commendatio) vezetett.

A frank korszakban a politikai hatalom koncentráltabb formát öltött. A Meroving-dinasztia uralma után a Karolingok alatt a királyi hatalom intézményesült. A 751-es királyváltás és a 800-as császári koronázás a szakrális legitimáció megerősödését jelentette. A király jogosult volt bannok (bannum) kiadására, adókivetésre és hadseregvezetésre.

A hűbéri viszony a korszak elején személyes jellegű volt, majd a beneficium révén dologi elemmel egészült ki. A földhasználati jog a szolgálat ellenértékévé vált. A 9. századra a hűbéri kapcsolat több esetben örökletessé vált, ami a középkori társadalmi rend megszilárdulását jelezte. A katonai és hivatali elit érdekkapcsolata a vezető réteggel tartós függőségi viszonyokat eredményezett.

A központi igazgatás az udvari méltóságok differenciálódásával fejlődött. A palotagróf, a maior domus és a kancellár országos hatáskört kaptak. A grófsági rendszer (comitatus) biztosította a

területi igazgatást. A királyi küldöttek (missi dominici) ellenőrizték a helyi tisztségviselők működését.

A népgyűlés szerepe a monarchikus rendszerben formálissá vált. A politikai döntéshozatal a királyi udvar és a tanács kezébe került. A társadalom szerkezetében a földbirtokos elit és a függő parasztság közötti különbség egyre markánsabb lett. A mezőgazdasági nagybirtok vált a gazdaság alapegységévé.

A germán és frank korszak társadalmi fejlődése az antik örökség és az új közösségi struktúrák szintézisét eredményezte. A római jogi és közigazgatási elemek tovább éltek, miközben a germán szokásjog és hűségi kötelek meghatározták a társadalmi viszonyokat. A keresztény ideológia legitimációs és integrációs szerepet töltött be. A személyes hűség, a földbirtok és a szakrális királyság összekapcsolódása megalapozta a középkori Nyugat-Európa társadalmi rendjét.

4. Ajánlott irodalom

16. **Airlie, Stuart:** *Power and Its Problems in Carolingian Europe*. Aldershot: Ashgate, 2012.
17. **Bloch, Marc:** *La société féodale*. 2 vols. Paris: Albin Michel, 1939–1940.
18. **Brown, Peter:** *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200–1000*. 2nd ed. Oxford: Blackwell, 2003.
19. **Brunner, Otto:** *Land und Herrschaft: Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter*. 4. Aufl. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965.
20. **Engels, Odilo:** *Die Merowinger*. Stuttgart: Kohlhammer, 1994.
21. **Fouracre, Paul (ed.):** *The New Cambridge Medieval History. Vol. I: c. 500–c. 700*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
22. **Ganshof, François-Louis:** *Qu'est-ce que la féodalité?* Bruxelles: Office de Publicité, 1944.
23. **Geary, Patrick J.:** *Before France and Germany: The Creation and Transformation of the Merovingian World*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
24. **Goetz, Hans-Werner:** *Europa im frühen Mittelalter 500–1050*. Stuttgart: Kohlhammer, 2003.
25. **Hamza Gábor:** *Az európai magánjog fejlődése*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002.
26. **Kristó Gyula:** *Európa a kora középkorban (476–1000)*. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
27. **Le Goff, Jacques:** *La civilisation de l'Occident médiéval*. Paris: Arthaud, 1964.
28. **Makk Ferenc:** *A középkori Európa története (476–1492)*. Szeged: JATEPress, 1998.
29. **McKitterick, Rosamond:** *The Frankish Kingdoms under the Carolingians, 751–987*. London–New York: Longman, 1983.
30. **Nelson, Janet L.:** *King and Emperor: A New Life of Charlemagne*. London: Allen Lane, 2019.
31. **Szűcs Jenő:** *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983.
32. **Szűcs Jenő:** *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1974.

33. **Wickham, Chris:** *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

VII. A HŪBÉRISÉG NYUGAT-EURÓPAI VÁLTOZATA

1. A hűbériség mint középkori társadalomszervező modell Nyugat-Európában

A középkori Európa társadalmi és politikai berendezkedésének egyik meghatározó formája a hűbériség volt, amely azonban korántsem egységes, mindenütt azonos szerkezetű intézményrendszerként létezett. A „nyugat-európai” változat alatt azt a sajátos, személyes függőségi viszonyokra és birtokadományozásra épülő struktúrát értjük, amely a kora középkor politikai fragmentációjának talaján jött létre, és a 10–13. század folyamán érte el klasszikus formáját. E rendszer lényege a kölcsönös kötelezettségeken alapuló, hierarchikusan szervezett kapcsolatháló volt, amely egyszerre szabályozta a hatalomgyakorlást, a katonai szolgálatot és a földbirtoklás rendjét. A hűbériség nyugat-európai modellje nem egyik napról a másikra alakult ki, hanem hosszabb fejlődési folyamat eredményeként. A Karoling Birodalom felbomlását követően a központi hatalom meggyengülése, a külső támadások (normann, magyar, arab betörések), valamint a helyi hatalmi központok megerősödése egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy a politikai stabilitást egyre inkább személyes hűségesküvel megerősített függőségi viszonyok biztosítsák.

2. A hűbériség földrajzi korlátjai

Fontos hangsúlyozni, hogy a nyugat-európai hűbériség nem terjedt ki egységesen a kontinens egészére. A Rajnától keletre fekvő német területeken, valamint Skandináviában a hűbéri rendszer kisebb mértékben hatotta át a társadalmat. Bár a Német-római Császárságban léteztek hűbéri viszonyok, a császári hatalom sajátos szerkezete, a hercegségek és egyházi fejedelemségek erőteljes autonómiája, valamint a birodalmi struktúra összetettsége eltérő fejlődési irányt eredményezett. A Német-római Császárság keleti határain túl pedig a klasszikus nyugat-európai értelemben vett hűbériség egyáltalán nem alakult ki. A közép- és kelet-európai régiók társadalmi berendezkedése más alapokon fejlődött: itt a királyi hatalom és a nemesség viszonya eltérő történeti feltételek között formálódott, és a személyes hűbéri láncolatok nem

váltak a politikai rendszer meghatározó elemévé. Összességében a nyugat-európai hűbériség olyan történeti konstrukció volt, amely a politikai decentralizáció, a katonai szükségletek és a földbirtoklás összefonódásából született meg. Bár nem volt mindenütt azonos szerkezetű, alapvető jellemzője – a kölcsönös hűségre épülő, hierarchikus viszonyrendszer – a 10–13. századi Nyugat-Európa társadalmi és politikai rendjének egyik meghatározó sajátosságává vált.

3. A hűbéri viszony materiális alapjai: földbirtok és szolgálat

A hűbéri rendszer nem pusztán személyes hűségesküre épülő politikai konstrukció volt, hanem szilárd materiális alapokon nyugodott. E kapcsolat gazdasági magját a földbirtok – mint jövedelmet biztosító erőforrás – és a cserébe teljesítendő szolgálatok alkották. A vazallus a hűbérúrtól földbirtokot vagy ahhoz kapcsolódó jövedelmet kapott, amelyért *consiliummal* (tanácsadással, udvari jelenléttel), katonai szolgálattal és bizonyos esetekben pénzbeli hozzájárulással tartozott. A szolgálatok köre és mértéke nem volt mindenütt azonos, de a kölcsönösség elve – védelem és javadalom az egyik oldalon, hűség és szolgálat a másikon – a rendszer lényegét képezte.

A *beneficium* olyan, rendszerint katonai vagy udvari szolgálat fejében adományozott birtok volt, amely az adományozott személy életére szólt, és halála után főszabály szerint vissza szállt az adományozóra. A korai hűbéri fejlődés szakaszában a vazallusok általában *beneficium* formájában részesültek birtokadományban. A *beneficium* katonai vagy udvari szolgálat fejében adott juttatás volt, amely rendszerint csak az adományozott életére szólt, és nem volt automatikusan átörökíthető. A hűbérúr halála vagy a vazallus hűtlensége esetén a birtok visszaszállt az adományozóra. Fontos hangsúlyozni, hogy a *beneficium*hoz a legtöbb esetben nem kapcsolódtak közhatalmi jogosítványok. A birtok jövedelmet biztosított ugyan, de a bíráskodás, az adóztatás vagy a katonai igazgatás joga többnyire továbbra is a király vagy más felsőbb hatóság kezében maradt. E forma tehát még nem jelentette a közhatalom strukturális felaprózódását, inkább a királyi hatalom delegációjának egyik eszköze volt.

A klasszikus hűbéri birtok a *feudum*. A 11–12. századra a virágzó hűbéri rendszer alapját már nem a *beneficium*, hanem a *feudum* elnevezésű feltételes adománybirtok képezte. A 19. századi nyugat-európai történetírás ebből a fogalomból alkotta meg a „feudalizmus” kifejezést, amellyel azt a korszakot jelölte, amelyben az ilyen típusú birtokadomány domináns szerepet játszott. A *feudum* korlátlan időre szóló, feltételes birtokadomány volt, amely – a hűség fenntartása mellett – örökíthetővé és gyakran tovább adományozhatóvá vált. Ezzel

párhuzamosan a birtokhoz kismértékű, de tényleges közhatalmi jogosítványok is kapcsolódhattak: bíraskodási jog, helyi adóztatás, várépítés vagy éppen katonai szervezés. E folyamat eredményeként a korábban oszthatatlannak tekintett közhatalom fokozatosan felaprózódott, és a magánhatalommal összefonódva területi jellegű uralmi központokat hozott létre. A feudum nem kizárólag földbirtokot jelentett. Gyakran különböző jövedelmi források – vámjog, vásártartási jog, pénzverési jog – is kapcsolódtak hozzá. Ez különösen jellemző volt Angliában a normann hódítást követően, a normann Szicíliában, valamint a Jeruzsálemi Királyságban, ahol a nyugat-európai minták intézményesített formában jelentek meg.

A hűbérúr birtokait alapvetően várakkal biztosította, amelyek nemcsak katonai, hanem igazgatási központként is működtek. Ezzel összefüggésben alakult ki a hűbér sajátos típusa, a várhűbér, amely a várban teljesítendő őrszolgálatot és védelmi kötelezettséget jelentette. A vár birtoklása egyben regionális hatalmi pozíciót is biztosított. A hűbér másik formája a honor volt, amely valamely tisztséghez kapcsolódott. Amennyiben az adott tisztséget – például grófi, örgrófi vagy hercegi méltóságot – új személyre ruházták, az illető hivatalának idejére megkapta a honor haszonvételi jogát is. Amikor bizonyos tisztségek örökletessé váltak, az ezekhez kapcsolódó honor is örökletessé alakult, és kötelezettségekkel terhelt, de széles közhatalmi jogosultságokkal rendelkező feudummá formálódott. Itt figyelhető meg leginkább a közhivatal és a magánbirtok összekapcsolódása. A privilegizált hűbér egyik sajátos formája a szabad hűbér volt. Az ilyen birtokkal rendelkező vazallus elsősorban a hűség megtartására volt kötelezve, szolgálatai korlátozottabbak lehettek. Ha azonban a szabad hűbérhez vár is tartozott, háború esetén köteles volt azt ura rendelkezésére bocsátani.

Nem minden birtok minősült feudumnak. Az örökölt családi birtok, az *allodium*, mentesült a hűbéri jogviszonyból fakadó kötelezettségek alól, és tulajdonosa elvileg nem tartozott vazallusi szolgálattal. Az allodiális birtoklás a korábbi, szabad tulajdonformák továbbélését jelentette a hűbéri struktúra mellett. A gyakorlatban azonban a hatalmi viszonyok gyakran felülírták az elvi különbségeket. Hatalmaskodás vagy politikai kényszer nyomására előfordult, hogy az allodiumot is hűbéri földnek minősítették, és tulajdonosát vazallusi szolgálatok teljesítésére kötelezték anélkül, hogy tényleges adományban részesült volna. Ez a jelenség jól mutatja, hogy a hűbériség nem csupán jogi kategóriák rendszere volt, hanem a hatalmi erőviszonyok által formált társadalmi gyakorlat.

A hűbéri birtokformák fejlődése tehát nem pusztán gazdasági kérdés volt: a feudum térnyerése a politikai hatalom decentralizációját, a köz- és magánhatalom összefonódását, valamint a középkori államiság sajátos szerkezetének kialakulását is elősegítette. A földbirtok

és a szolgálat kölcsönös rendszere így a nyugat-európai középkor társadalmi rendjének egyik legfontosabb strukturális pillérévé vált.

4. A hűbéri viszony jogi és társadalmi keretei

A hűbéri rendszer lényegét nem pusztán a birtokadomány formája, hanem a hozzá kapcsolódó személyes jogviszony adta. A hűbérúr (senior, dominus) és a hűbéres (vasallus, homo) között kizárólag szabad emberek – jellemzően nemesek és lovagok – között jöhetett létre kapcsolat. A hűbéri kötelék tehát nem azonos a földesúr–jobbágy viszonytal; utóbbi gazdasági és jogi alávetettséget jelentett, míg a hűbériség személyes, magánjogi jellegű, kölcsönös kötelezettségeken alapuló kapcsolat volt a társadalom felsőbb rétegein belül.

A senior és vazallusa közötti alá-fölérendelt viszonyt a kölcsönös hűség tartotta össze. A kapcsolat nyilvános, tanúk előtti, ünnepélyes szertartás keretében jött létre: a vazallus hűbéri szolgálatát felajánlotta (homagium), szóbeli akaratnyilvánítással alávetette magát urának, majd hűségesküvel (fidelitas) szentesítette kötelezettségvállalását. E rítus nem csupán formai aktus volt, hanem a középkori jogi kultúra egyik alapvető legitimációs eszköze.

A hűbéri kötelezettségek tartalmát a kortárs források két alapfogalommal ragadták meg: az *auxilium* és a *consilium* kifejezésekkel. Az előbbi a segítségnyújtást, mindenekelőtt a katonai szolgálatot jelentette, míg az utóbbi a tanácsadási és udvari jelenléti kötelezettséget foglalta magában. E két elem együtt adta a vazallusi státusz lényegét, hiszen a hűség nem pusztán érzelmi vagy erkölcsi kategória volt, hanem konkrét, számon kérhető szolgálatok rendszerében öltött testet.

A hűbéri kapcsolat mindkét fél számára konkrét kötelezettségekkel járt. A vazallus szolgálatát az *auxilium* és *consilium* fogalmával írták le. Az *auxilium* elsősorban katonai segítséget jelentett: a vazallus lovas harcosként köteles volt hadba vonulni, saját felszereléséről gondoskodni, és birtokának nagyságához mérten meghatározott számú fegyverest kiállítani. A kisebb hűbéresek többnyire csak személyesen tartoztak katonáskodni. Az *auxilium* körébe tartozott a hűbérúr várában teljesített fegyveres szolgálat is, amely azonban nem azonos a várhűbér speciális tartalmával, hiszen utóbbi külön, kifejezetten a várhoz kötött jogviszonyt jelentett.

A *consilium* a tanácsadás kötelezettségét foglalta magában. A vazallusok meghatározott időszakonként kötelesek voltak megjelenni uruk udvarában, ahol személyes jelenlétükkel megerősítették hűségüket, és részt vettek a döntéshozatalban. Egyes régiókban e kötelezettség

részben pénzbeli járadékkal is kiválthatóvá vált, ami már a hűbéri viszony bizonyos fokú átalakulását jelezte.

Az udvarban megjelenő vazallusok gyűlést alkottak, amely egyszerre töltött be politikai és bírói funkciót. Az úr kikérte véleményüket gazdasági, katonai, igazgatási vagy akár dinasztikus kérdésekben. A vazallusi gyűlés egyúttal hűbéri bíróságként is működött: ha két vazallus között vita támadt, a senior – primus inter pares minőségben – a többi hűbéres jelenlétében ítélt.

5. A hűbéri viszony átalakulása a 12-13. században

A 12-13. század folyamán a hűbéri jogviszony bizonyos mértékig „eldologiasodott”: a személyes szolgálati kötelezettségek helyét egyre inkább pénzbeli megváltás vette át. Ennek előzménye volt, hogy női vagy kiskorú hűbéresek – akik nem tudtak személyesen hadba vonulni – birtokuk jövedelméből fizettek a katonai szolgálat kiváltásáért. A folyamat hosszabb távon hozzájárult a pénzgazdálkodás erősödéséhez és a királyi hadsereg átalakulásához. A hűbérbirtok elvileg oszthatatlan volt, mivel meghatározott katonai kötelezettség társult hozzá. Ennek következtében többnyire egyetlen fiú örökölhette, ami a primogenitúra szokásának kialakulásához vezetett; ezt egyes országokban törvényileg is rögzítették. Az oszthatatlanság a birtok gazdasági és katonai funkciójának megőrzését szolgálta.

A hűbéri kapcsolat nemcsak szolgálati kötelezettségeket, hanem kölcsönösen elismert jogokat is magában foglalt, és meghatározott feltételek fennállása esetén jogilag szabályozott módon meg is szűnhetett. Hűbéri kötelezettségek megszegése – különösen a hűtlenség – a feudum elvesztésével járt. Ugyanakkor a vazallust is megillették jogok: ha peres ügye támadt hűbérurával, a főhűbérúrhoz, végső soron a királyhoz fordulhatott. Ha más hűbérúr vagy annak embere támadta meg, ura fegyveres segítségére számíthatott, s szükség esetén a seniornak a bíróság előtt is ki kellett állnia mellette. A hűbéri jogviszony a senior szerződészegése esetén is megszűnhetett. Ilyenkor az addigi senior felettese – dominusa – vált az adott feudum adományozójává, s ezzel az érintett vazallus új hűbérurává. Ez a szabály jól mutatja, hogy a hűbéri lánc több szinten kapcsolódó, egymásra épülő jogviszonyokból állt.

A hűbéri rendszer működésének megértéséhez elengedhetetlen annak felismerése, hogy a feudum felett megosztott tulajdon érvényesült, és hogy a hűbéri kötelékek hálózata az egyes országok határain túl is kihatott a politikai viszonyokra. A hűbérbirtok felett sajátos kettős tulajdon érvényesült: a senior fenntartotta felső tulajdonjogát, míg a vazallus a birtok

haszonélvezője és tényleges birtokosa volt. Egyik fél sem rendelkezhetett teljesen szabadon a földdel; jogait kölcsönösen korlátozta a másik pozíciója.

A hűbéri láncolat bonyolult rendszere a középkori nemzetközi kapcsolatokban is megjelent. Előfordult, hogy egyik uralkodó a másik előtt tett hűbéri fogadalmat, ami politikai alárendeltséget fejezett ki anélkül, hogy az adott királyság elveszítette volna formális önállóságát. A hűbériség tehát nem csupán társadalmi és gazdasági, hanem diplomáciai jelentőséggel is bírt, és a középkori hatalmi struktúrák egyik alapvető szervezőelveként működött.

6. A hűbéri társadalom alapvető struktúrái

A nemesség helye és szerepe

A hűbéri társadalom szerkezetét több, egymástól jogilag és funkcionálisan is elkülönülő réteg alkotta; ezek közül elsőként a világi uralkodó osztály, a nemesség vizsgálata indokolt. A középkori társadalom tagolódásában a nemesség nem csupán egy társadalmi csoport volt a sok közül, hanem a politikai és katonai hatalom elsődleges hordozója, amelynek helyzete a hűbéri rendszer intézményeivel szorosan összefonódott.

A nemesi társadalom a lovagok rétegéből formálódott ki. A fegyveres szolgálatot teljesítő harcos elit fokozatosan szerveződött olyan, világi hatalmi struktúrává, amely a hűbéri hierarchia elvei szerint épült fel. Az egyszerű vazallustól a bárói, grófi, hercegi rangú hűbéreseken át vezetett az út a rangsor csúcsán álló uralkodóig – királyig vagy császárig –, aki főhűbérúrként állt a rendszer élén. Ez a többfokozatú alá- és fölérendeltségi rend az ezredfordulóra megszilárdította a nemesség elkülönülését a társadalom más rétegeitől.

A nemességhez való tartozás elméletileg a szabad állapot szinonimájává vált. Míg korábban a fegyveres szolgálat vállalása jelentette a társadalmi előrelépés egyik fő lehetőségét, a 11–12. századtól kezdve új vonásként jelent meg a nemesi státusz örökletessé válása. A születés mindinkább meghatározta a társadalmi pozíciót, és a fegyverforgatás joga, illetve kötelessége családi privilégiumként öröklődött tovább. Ebben a folyamatban jelentős szerepet játszott az uralkodói hatalom meggyengülése: a központi kormányzat ellenőrző képességének csökkenése lehetőséget adott a világi előkelők számára, hogy birtokaikra és katonai erejükre támaszkodva önállóbb politikai pozíciót építsenek ki.

A virágzó feudalizmus kora Európa számos államában belső harcokkal és hatalmi torzszalkodásokkal járt. A nagyobb birtokkal rendelkező nemesek saját territóriumot alakítottak

ki, amely egyre inkább függetlenedett a központi kormányzattól. E területi önállóságot nemcsak elkülönülő igazgatási gyakorlat, hanem az önálló hadviselés ténye is alátámasztotta. Az arisztokrácia előjogait a születéshez kapcsolta, hatalmát pedig földbirtoka és katonai ereje biztosította.

A nemességen belül ugyanakkor differenciálódás figyelhető meg. Az alsóbb réteget a lovagok alkották, akik a nem szabad népességtől elsősorban fegyverforgatásuk és katonáskodásuk révén különültek el. Szolgálatuk fejében juttatásban – legtöbbször földadományban – részesültek, és ezzel bekapcsolódtak a hűbéri láncolatba. A koronahűbéres arisztokrata és a kislovag között több köztes fokozat is elhelyezkedhetett; a függési viszonyok hálózata tehát nem egyszerű, hanem összetett, többlépcsős rendszer volt. Az arisztokrácia tagolódását fejezte ki a hűbéri címek hierarchiája is, amely klasszikus formájában ötfokozatú rendben jelent meg: *herceg, gróf, márk, algróf* és *báró*. A hűbéri függés rendszere azonban ennél is finomabb differenciálódást tett lehetővé, hiszen a birtok nagysága, a katonai kötelezettség mértéke és a politikai befolyás egyaránt alakította az egyes nemesi családok tényleges súlyát.

A nemesség társadalmi és vagyoni elkülönülése a 12. századra jogi alátámasztást is nyert. A lovaggá avatás követelménye a rendi hovatartozás formális elismerésének eszközévé vált, és ezzel véglegesen elhatárolta a nemességet a társadalom alsóbb rétegeitől. A nemesek peres ügyeit külön szabályok szerint működő hűbéri bíróság tárgyalta, eltérően más társadalmi csoportok joggyakorlatától. A mindennapi életben is számos kiváltság illette meg őket: fegyvert viselhettek, vadászhattak, és öltözködésükben is megkülönböztető jegyeket viseltek. A nemesség tehát a hűbéri társadalom politikai és katonai gerincét alkotta. Hierarchikus szervezettsége, örökletes privilégiumai és jogi elkülönülése olyan sajátos társadalmi pozíciót hozott létre, amely a középkori Európa hatalmi viszonyainak meghatározó tényezőjévé vált.

A nemesi társadalom belső szerkezetét a 11–13. század demográfiai fellendülése is jelentősen befolyásolta. A népesség növekedése a nemesi családokban is több gyermeket eredményezett, ami a birtokok felaprózódásának veszélyét hordozta magában. Mivel a feudumhoz meghatározott katonai kötelezettség kapcsolódott, a birtok gazdasági és katonai egységének megbontása hosszabb távon a család társadalmi pozícióját is gyengíthette. Ennek ellensúlyozására különféle stratégiák alakultak ki: tudatosan korlátozták a házasságok számát, egyes fiúgyermekeket egyházi pályára irányítottak, vagy a primogenitúra elvét követve az öröklést egyetlen utód kezében összpontosították. Az egyházi pályára állítás azonban nem egyszer visszaütött, hiszen a dinasztia fiúági kihalása a család politikai súlyának megszűnését eredményezhette.

Mindezek következtében még a leghatalmasabb arisztokrata családokon belül is jelentős vagyoni és társadalmi különbségek alakulhattak ki testvérek között. Az elsőszülött örökös nagy kiterjedésű birtokot és politikai befolyást kapott, míg a fiatalabb fivérek gyakran jóval szerényebb jövedelemmel vagy bizonytalan egzisztenciával voltak kénytelenek számolni. A társadalmi rang jogilag ugyan fennmaradt, de annak anyagi alapja meggyengülhetett.

E folyamat egyik jellegzetes következménye volt a birtoktalan vagy elszegényedett lovagok megjelenése. A fegyverforgatásra képes, jogilag nemes, ám saját birtokkal nem rendelkező „kóbor lovagok” a középkor tipikus alakjaivá váltak. Katonai szolgálatukat bárkinek felajánlották, aki ellenszolgáltatást biztosított számukra. Jogi értelemben a nemességhez tartoztak, társadalmi súlyuk azonban messze elmaradt a jelentős birtokkal rendelkező arisztokráciáétól. Megjelenésük jól mutatja, hogy a nemesi státusz és a tényleges gazdasági erő nem minden esetben esett egybe.

Ugyanakkor a középkori hadviselés nem kapcsolódott kizárólag a nemesi-lovagi társadalomhoz. Jelentős szerepet játszott az ún. miniszteriális réteg, amely fegyveres szolgálattal tartozó, eredetileg nem szabad jogállású katonáskodó elemekből állt. Az uralkodók különösen szívesen alkalmazták őket, mivel személyes függésük révén engedelmesebbnek és megbízhatóbbnak bizonyultak, mint az autonómiára törekvő hűbéresek. Nemcsak királyi szolgálatban álltak, hanem kolostorok, püspökségek, grófok és várurak is tartottak miniszteriálisokat.

E réteg tagjai szolgálati birtokot kaptak uruktól, amelynek jövedelméből fedezték fegyverzetük és katonai kötelezettségeik költségeit. Bár jogállásuk kezdetben alacsonyabb volt a nemességénél, egyes régiókban – különösen a N émet-római Birodalom területén – fokozatosan felemelkedtek, és hosszabb távon beolvadtak a nemesi társadalomba. A hadakozás társadalmi bázisa ennél is szélesebb volt. Számos területen megmaradt a katonáskodó szabadparaszti réteg szerepe, amely bizonyos feltételek mellett fegyveres szolgálattal tartozott. A városokban szintén jelentős számú fegyveres polgár élt; a falakkal megerősített, önvédelmi képességgel rendelkező települések az egyes országok katonai-védelmi rendszerének fontos elemei voltak. Mindez arra utal, hogy a fegyverviselés és a katonai szolgálat ugyan a nemesség identitásának központi eleme maradt, de a középkori társadalom védelmi struktúrája több réteg együttműködésén alapult.

A klérus helye és szervezete a hűbéri társadalomban

A hűbéri társadalom másik meghatározó rendje a klérus volt, amely nem csupán vallási, hanem jogi, kulturális és politikai értelemben is önálló, szervezeten működő közösséget alkotott.

Szervezeti keretét a keresztény egyház hierarchiája adta, amely a középkor folyamán több jelentős törésponton ment keresztül: az 1054-es egyházszakadás következtében a latin (római) és a görög (ortodox) kereszténység külön útra tért, majd a 16. századi reformáció tovább tagolta a nyugati kereszténységet. A hűbéri Nyugat-Európa társadalmi rendjében azonban alapvetően a római katolikus egyház struktúrája érvényesült. A katolikus egyház monarchikus és hierarchikus felépítésű volt. A világi papság élén a római pápa állt, aki egyetemes főhatalmat gyakorolt az egyház felett. A pápai kormányzat munkáját az egyetemes zsinat, a bíborosi kollégium és a központi igazgatás – a kúria – szervezete segítette. A pápaság nemcsak lelki, hanem politikai tényező is volt: döntései kihatottak az uralkodók legitimitására, a házassági politikára és az államközi viszonyokra.

Az egyházi igazgatás területi alapon szerveződött. Az egyháztartományokat püspökök vezették, akik munkájuk során káptalanokra – kanonokok testületeire – támaszkodtak. Több püspökség alkotott egy-egy érseki tartományt; ezek élén az érsek állt, aki bizonyos felügyeleti jogokat gyakorolt a hozzá tartozó egyházmegyék felett. Az adott állam területén az érsekek közül kiemelkedett a prímás, aki reprezentatív és részben jogi értelemben is elsőbbséget élvezett. A püspökségek további egységekre – főesperességekre, esperesi kerületekre és plébániákra – tagolódtak, biztosítva az egyházi jelenlétet a helyi közösségek szintjén is.

A klérus azonban nem merült ki a világi papság szervezetében. A középkor során számos férfi és női szerzetesrend jött létre, amelyek saját regula szerint éltek, és különleges feladatokat láttak el: liturgikus szolgálatot, oktatást, betegápolást, missziós tevékenységet vagy éppen tudományos munkát. Bár a szerzetesrendek a pápai fennhatóság alá tartoztak, működésük bizonyos fokú függetlenséget élvezett a területi püspöki hierarchiától. Ez a kettősség – a központi alárendeltség és a helyi autonómia – az egyház szervezeti rugalmasságát erősítette. A klérus sajátos jogállással rendelkezett a hűbéri társadalomban. Tagjai – különösen a magasabb egyházi méltóságok – gyakran jelentős földbirtokkal bírtak, és hűbéri jogviszonyokba is beléptek, így a világi hatalmi struktúrák részeseivé váltak. Ugyanakkor az egyházi személyek felett egyházi bíróság ítélezett, ami jogi elkülönülésüket is kifejezte. A klérus tehát egyszerre volt spirituális közösség és jelentős gazdasági-politikai tényező, amely a hűbéri társadalom rendi tagolódásában önálló és meghatározó szerepet töltött be.

A középkori klérus szervezete két nagy egységre tagolódtott: a világi papságra (clerus saecularis) és a szerzetesi vagy reguláris papságra (clerus regularis). A világi papság feladata a hívek lelkipásztori ellátása és az egyházi igazgatás működtetése volt, ezért hierarchiája területi alapon szerveződött. Ennek csúcsán a római pápa állt, aki az egyetemes egyház feje és legfőbb törvényhozója, bírója és kormányzója volt. A pápai hatalom gyakorlásában a bíborosi

kollégium – amely a pápaválasztás joga mellett tanácsadó és igazgatási funkciót is betöltött – kulcsszerepet játszott. A központi egyházkormányzatot a kúria szervei működtették, amelyek jogi, pénzügyi és fegyelmi ügyekben jártak el.

A területi igazgatás alapegysége a *püspökség* volt, élén a püspökkel, aki saját egyházmegyéjében tanító, megszentelő és kormányzó hatalommal rendelkezett. A püspök munkáját a *káptalan* – kanonokok testülete – segítette, amely tanácsadó és részben igazgatási feladatokat látott el. Több püspökség alkotott *érsekséget* (metropóliát), amelynek élén az érsek állt; az ő feladata a hozzá tartozó püspökök feletti bizonyos felügyelet gyakorlása volt. Az egyházmegye további egységekre tagolódott: *főesperességekre*, *esperesi kerületekre* és *plébániákra*. A plébános állt legközelebb a hívekhez, ő biztosította a mindennapi lelkipásztori szolgálatot, a szentségek kiszolgáltatását és a közösség vallási életének szervezését.

A szerzetesi papság ezzel párhuzamosan saját, regula által meghatározott közösségekben élt. A kolostorok élén az apát vagy perjel állt, a női közösségekben apátnő irányította a rendtagokat. Bár a szerzetesek fogadalmat tettek, és közvetlenül a pápának voltak alárendelve, nem tartoztak a világi papság területi hierarchiájába. A 11–13. század folyamán új rendek – például a koldulórendek – jelentek meg, amelyek mozgékonyabb, városi jelenlétre épülő szervezeti formát képviseltek. Így a klérus struktúrája egyszerre volt szigorúan hierarchikus és funkcionálisan differenciált, lehetővé téve, hogy az egyház a középkori társadalom szinte minden szintjén jelen legyen.

A paraszti népelemek a hűbéri társadalomban

A hűbéri társadalom legszélesebb rétegét a paraszti népesség alkotta, amelynek jogi és gazdasági helyzete rendkívül differenciált volt. A parasztok többsége valamilyen formában jobbágyi függésben állt földesurával, ám e függés mértéke és tartalma térben és időben jelentősen változott. A személyes alávetettség, a földhasználat feltételei, a szolgáltatások formája (robot, terményjáradék, pénzadó) és a bíráskodás rendje nem alkottak egységes modellt; a jobbágyság helyzete a helyi jogszokások és a földesúri hatalom erőssége szerint alakult. A paraszti társadalom alapvető szervezeti keretét a falusi közösség jelentette. A falu nem csupán települési egység volt, hanem jogi és gazdasági közösség is, amelynek tagjai közösen használták a határt, szabályozták a vetésforgót, az erdő- és legelőhasználatot, és együtt viselték a földesúri terhek egy részét. A közösség a földesúr irányában bizonyos értelemben „szűrőként” működött: kollektíven tárgyalt, közvetítette a követeléseket, és ezzel részleges védelmet biztosított tagjai számára az egyéni kiszolgáltatottsággal szemben.

Ugyanakkor a falusi közösség erőteljes belső normarendszert is fenntartott. A hagyományok, szokásjogi előírások és erkölcsi elvárások meghatározták a mindennapi élet kereteit, a földhasználat módját, a házassági kapcsolatokat és a közösségi együttélés szabályait. E normák betartását a közösség kikényszerítette: a szankciók a pénzbírságtól és a közösségi megrovástól a kiközösítésig terjedhettek, amely a középkori viszonyok között súlyos egzisztenciális következményekkel járt. Szélsőséges esetben – különösen rendbontás vagy árulás vádján – a közösségi erőszak sem volt ismeretlen jelenség.

A paraszti népelemek tehát kettős kötöttségben éltek: egyfelől a földesúri hatalomnak voltak alárendelve, másfelől a falusi közösség belső rendje szabályozta életüket. Ez a kettős keret – a külső függés és a belső önszabályozás – a hűbéri társadalom stabilitásának egyik alapvető pillérét jelentette.

A városok a hűbéri társadalomban és a tevékenységcsere rendszere

A középkori városok sajátos helyet foglaltak el a hűbéri struktúrában. Bizonyos értelemben rendszeridegen elemként kapcsolódtak be a hűbéri rendbe, hiszen gazdasági alapjuk – az áruterelés, a kézműipar és a kereskedelem – eltért a hűbéri földbirtokra épülő világtól. Ugyanakkor a városi polgárság volt az a társadalmi erő, amely hosszabb távon a középkori államot felváltó modern állam kialakulásának egyik kimunkálója lett. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a városok elszigetelten léteztek volna: számtalan szálon kapcsolódtak a hűbéri hatalmi struktúrához. A városok jogi értelemben korporációk voltak, amelyek autonómiájukat és immunitásukat privilégiumok révén nyerték el. E kiváltságok – vásártartási jog, önálló bíraskodás, falakkal való megerősítés joga, adókedvezmények – az általános jogrend alól részben kiemelt státuszt biztosítottak számukra, hasonlóan más rendi testületekhez. A városurak többnyire a világi uralkodó osztály tagjai, esetenként maga az uralkodó voltak. A királyi és tartományúri hivatalok, valamint az állami hadsereg jelentős része az erődített városokban összpontosult, így a város egyszerre volt gazdasági központ és katonai-stratégiai csomópont.

A városok felsőbb kategóriái – különösen az itáliai városállamok – szuverén szereplői voltak az európai politikának. Másutt a kiemelt királyi vagy birodalmi városok az országos hatalmi törekvések alakításába is beleszólhattak. A városi elit és a nemesség közötti határ nem volt áthághatatlan: a városi társadalom tagjai nemesítéssel bekerülhettek a lovagi elitbe, míg a patrícius családok sok esetben nemesi egyenrangúságot élveztek, címerekkel rendelkeztek, és magukévá tették a nemesi ideológiát és viselkedéskultúrát. Az egyházi struktúra is szorosan kapcsolódott a városokhoz. A püspöki székhelyek városokban működtek, és a szerzetesrendek

kolostorai is gyakran a városfalakon belül kaptak helyet. Miközben a főpapok gyakran földesúri jogokat gyakoroltak a város felett, a papság jelentős része a városi polgárságból rekrutálódott. A városok maguk is rendelkezettek kegyurasággal plébániáik felett. A reformáció hatására a városi igazgatás és az egyházközségek ügyeinek intézése több helyen szorosan összefonódott, ami tovább erősítette a városok önkormányzati szerepét.

A város és a falusi világ között is élénk kapcsolatrendszer működött. A városi népesség természetes utánpótlását jelentették a beköltöző vagy beszökő falusiak, akik az általános szokásjog szerint egy év és egy nap elteltével már nem voltak földesuruk által visszakövetelhetők. A város a környező vidék természetes piachelyeként működött, ahol a paraszti termények árucikké válhattak. Nem volt ritka az sem, hogy egyes városok jelentős földbirtokkal és jobbágyfalvakkal rendelkeztek, ami tovább árnyalta a város és a hűbéri birtokszerkezet kapcsolatát. A hűbéri társadalom egészét áthatotta a tevékenységcsere rendszere, amely az egyes rétegek közötti kölcsönös érdekviszonyokra épült. A nemesség anyagi fennmaradását a jobbágyok termékszolgáltatásai biztosították, cserébe a világi uralkodó osztály a terület védelmét, a közrend fenntartását és az igazságszolgáltatás gyakorlását nyújtotta. A klérust a hívek materiális szolgáltatásai tartották el, míg az egyház a kultúra közvetítésével, az írásbeliség fenntartásával, új termelési technikák terjesztésével és lelki szolgálattal viszonzta ezt. A világi hatalom a *brachium saeculare* révén biztosította az egyház döntéseinek végrehajtását, az egyház pedig szakrális legitimitációt adott a lovagi uralomnak.

E kölcsönös függésrendszerbe a városok is szervesen illeszkedtek: gazdasági dinamizmusukkal erősítették az uralkodói hatalmat, piacot biztosítottak a paraszti termelés számára, és intézményes keretet adtak az egyházi jelenlétnek. A hűbéri társadalom így nem elszigetelt rendek laza együttélése volt, hanem egymásra utalt társadalmi csoportok összetett és kölcsönös érdekviszonyokon alapuló rendszere.

7. Társadalmi mobilitás és felemelkedési pályák a hűbéri rendben

A hűbéri társadalmat gyakran merev, zárt rendszerként írják le, ám a gyakorlatban – bár korlátozott keretek között – léteztek társadalmi mobilitási csatornák. A rendi tagoltság és az örökletes privilégiumok ellenére a katonai érdem, az uralkodói kegy, a gazdasági teljesítmény vagy az egyházi karrier lehetőséget teremthetett a felemelkedésre.

A paraszti tömegekből kiemelkedő, vitézségükkel kitűnt személyek nemesítéssel a világi uralkodó osztályba emelkedhettek. Az uralkodói rangemelő kegy – különösen háborús időkben – alkalmas eszköz volt arra, hogy a király hűséges, kipróbált embereit újonnan alapított nemesi családok élére állítsa. Az ilyen felemelkedés azonban nem csupán egyéni jutalom volt, hanem a királyi hatalom politikai eszköze is: az új nemesség gyakran közvetlenebbül kötődött az uralkodóhoz, mint a régi arisztokrácia.

A nemesi közegen belül is léteztek előrelépési perspektívák. A kisebb birtokkal rendelkező nemes számára a főnemességbe való bekerülés, a tartományúri méltóság, illetve a kiterjedt kegyúri hatalom megszerzése jelentette a társadalmi csúcs elérését. E folyamat rendszerint dinasztikus házasságok, katonai szolgálatok és királyi hivatalviselés révén valósult meg. A középkori arisztokrácia így nem teljesen zárt kaszt volt, hanem folyamatosan újra rendeződő elit, amelybe – bár ritkán – be lehetett kerülni.

A városi polgárság számára a felemelkedés más pályákon zajlott. A gazdasági siker, a pénzügyi szolgálatok, az uralkodó számára nyújtott kölcsönök vagy adminisztratív feladatok ellátása révén a polgárok nemességet, birtokot vagy udvari tisztséget nyerhettek. A városi elit – különösen a patrícius réteg – gyakran törekedett a nemesi státusz megszerzésére, ami hosszabb távon a polgárság és a nemesség közötti átjárhatóságot erősítette.

Az egyház sajátos és viszonylag nyitott mobilitási csatornát kínált. Hosszú évszázadok alatt kialakított „káderpolitikája” – az iskoláztatás, a káptalani és kolostori képzés rendszere – lehetővé tette, hogy tehetséges paraszti vagy polgári származású fiatalok egyházi pályára lépjenek. Az alsóbb papi rendekből kiindulva kanonoki, apáti vagy püspöki stallumig juthattak, s kivételes esetben a pápai trónig is emelkedhettek. Az írásbeliség és a műveltség monopóliuma az egyház kezében koncentrálódott, ami különösen fontossá tette ezt a felemelkedési útvonalat. Ugyanakkor az egyházi pálya a nemesi famíliák számára is perspektívát jelentett. A másod- vagy harmadszülött fiúk – akik a *primogenitúra* következtében nem számíthattak jelentős világi örökségre – gyakran kerültek főpapi székek várományosai közé. A dinasztikus érdekek olykor

felülírták az egyházi szabályokat: előfordult, hogy papi fogadalom alóli feloldás után világi tartományúri méltóságot töltöttek be, ami jól mutatja az egyházi és világi hatalom közötti átjárhatóságot.

Összességében a hűbéri társadalom nem volt teljesen mozdulatlan. Bár a rendi keretek erősen meghatározták az egyén életpályáját, a katonai érdem, a gazdasági teljesítmény, az egyházi karrier és az uralkodói kegy révén léteztek olyan mobilitási csatornák, amelyek – ha szűk körben is – lehetővé tették a társadalmi felemelkedést és az elit folyamatos részleges megújulását.

8. A társadalmi rétegek közötti konfliktusok és a patrimonialis állam

A hűbéri társadalom rendjét nem csupán kölcsönös szolgáltatások és részleges mobilitási csatornák jellemezték, hanem éles érdekellentétek is. A termékcsere és a társadalmi együttműködés rendszere gyakran feszültségekkel terhelődött, amelyek időnként nyílt konfliktusokba torkolltak. A rendi tagoltság és a hierarchikus alá-fölérendeltség nem zárta ki az ellenállást, sőt bizonyos helyzetekben éppen ezek a struktúrák éleződtek ki.

A lovagi-nemesi réteg és a parasztság viszonya különösen érzékeny pontja volt a rendszernek. A földesúri terhek növekedése, a hadakozások költségeinek áthárítása és a jogi kiszolgáltatottság számos régióban parasztfelkelésekhez, sőt parasztháborúkhoz vezetett. Ezek nem pusztán gazdasági jellegű megmozdulások voltak, hanem a rendi hierarchia igazságosságát is megkérdőjelezték. A paraszti elégedetlenség gyakran vallási vagy eszkatologikus motívumokkal társult, ami tovább növelte a mozgalmak erejét.

A klérus és a parasztság között kialakuló konfliktusok több esetben eretnekségi mozgalmak formájában jelentkeztek. Az egyház tizedszedési gyakorlata, a papság gazdasági előjogai és a morális követelmények közötti ellentmondások olyan vallási irányzatokat hívtak életre, amelyek az egyházi hierarchia legitimitását kérdőjelezték meg. Az eretnekségek elleni fellépés – akár inkvizíció, akár fegyveres beavatkozás formájában – nemcsak hitbeli, hanem társadalmi rendfenntartó eszköz is volt. A klérus és a világi uralkodó osztály közötti ellentét a legmagasabb szinten a császár és a pápa konfliktusában, az investitúraharcban csúcsonodott ki. A vita lényege az volt, hogy ki jogosult a püspökök és apátok kinevezésére, s ezzel együtt az egyházi javak feletti rendelkezésre. A küzdelem túlmutatott a személyi kinevezéseken: a

világi és egyházi hatalom közötti elsőbbség kérdését érintette, és hosszú távon hozzájárult az európai politikai gondolkodás differenciálódásához.

E konfliktusok megértéséhez fontos figyelembe venni a középkori államszervezet korai formáját, a patrimoniális államot. A hűbéri rend kezdeti szakaszában az uralkodó kiemelkedő gazdasági ereje jelentette a politikai hatalom alapját. Az uralkodó tulajdonában álló területek – városok, uradalmak –, valamint a hozzájuk kapcsolódó szolgáltatások és hasznos jogosítványok (regálék) biztosították az anyagi erőforrásokat a hadsereg felszereléséhez, a várak és erődítmények fenntartásához, valamint a terület megtartásához és gyarapításához. Az ország kormányzása ebben a modellben lényegében az uralkodó „patrimoniumának”, személyes tulajdonának igazgatását jelentette.

Az uralkodó a nagy létszámú familiájára támaszkodva irányította az államot; döntései domináltak, még ha hűséges embereit be is vonta az előkészítésbe. A többi társadalmi szereplő – az egyház, a nemesség, az előkelők és a városok – földtulajdona és közjogi pozíciója az uralkodóéhoz képest kezdetben alárendelt súlyú volt. A patrimoniális berendezkedés ugyanakkor mintát kínált más európai államok számára is: a lengyel, magyar, cseh vagy orosz államfejlődés több vonásában emlékeztetett a frank eredetű modellre, ahol az uralkodói hatalom gazdasági bázisa képezte az államszervezet gerincét.

A társadalmi rétegek közötti konfliktusok tehát nem elszigetelt jelenségek voltak, hanem a hűbéri rend belső dinamikájából fakadtak. Az érdekellentétek és hatalmi küzdelmek hosszabb távon hozzájárultak ahhoz, hogy a patrimoniális állam fokozatosan átalakuljon, és a rendi társadalom keretei között új politikai egyensúlyok alakuljanak ki.

9. Ajánlott irodalom

Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.

Marc Bloch: A feudális társadalom. Budapest, Osiris, 2002.

Marc Bloch: Feudal Society. 2 vols. London, Routledge & Kegan Paul, 1961

Otto Brunner: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter. Wien, 1939

Pósán László: Németország a középkorban. Debrecen, 2003, Debrecen U. P.

Szücs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, Magvető, 1983.

VIII. RENDISÉG NYUGAT-EURÓPAI VÁLTOZATA

1.A rendiség kialakulása és politikai intézményesülése Nyugat-Európában

A középkori nyugat-európai társadalom fejlődésének egyik meghatározó állomása a rendiség kialakulása volt. Míg a hűbériség alapvetően személyes függőségi viszonyokra és birtokadományozásra épülő hatalmi struktúrát jelentett, addig a rendiség már kollektív jogállású társadalmi csoportok politikai megjelenését és intézményesülését fejezte ki. A 12–13. századtól kezdődően a társadalom meghatározó rétegei – a nemesség, a klérus és a városi polgárság – nem pusztán különálló státuszcsoporthokként léteztek, hanem saját jogaikat, kiváltságaikat és érdekeiket közösségként is artikulálták.

A rendiség létrejötte szorosan összefüggött a királyi hatalom megerősödésével és az államszervezet átalakulásával. A patrimoniális uralkodói modell fokozatosan kiegészült azzal a gyakorlattal, hogy az uralkodó döntéseihez a társadalom előkelőbb csoportjainak hozzájárulását is igénybe vette. A hadviselés, az adóztatás és a jogalkotás kérdései mindinkább olyan ügyekké váltak, amelyekben a kiváltságos rétegek – különösen a nemesség és a városi elit – kollektív fellépése meghatározó jelentőséget nyert. A rendi gyűlések, országgyűlések és parlamentek megjelenése ennek az átalakulásnak intézményi kifejeződése volt.

A nyugat-európai rendiség nem egységes mintát követett, hanem az egyes királyságok történeti fejlődése szerint különböző formákat öltött. Angliában a 13. századtól a parlamenti rendszer csírái jelentek meg, Franciaországban az États Généraux, a Német-római Birodalomban pedig a birodalmi gyűlés testesítette meg a rendi képviselet sajátos formáit. E testületek működése eltérő hatáskörrel és befolyással bírt, de közös jellemzőjük volt, hogy a politikai döntéshozatalban a társadalmi rendek intézményesített részvételét biztosították.

A rendiség nyugat-európai változata tehát a hűbéri társadalom tovább fejlődésének egyik kulcsjelensége volt. A személyes hűségen alapuló viszonyokat fokozatosan felváltotta a jogilag körül határolt, kollektív jogosítványok rendszere, amelyben a társadalmi csoportok már nemcsak alávetett szereplői, hanem részben alakítói is lettek az állami hatalom gyakorlásának.

A rendi fejlődés így a középkori politikai kultúra egyik legfontosabb újítása volt, amely hosszabb távon az európai alkotmányos fejlődés alapjait is megteremtette.

2. A rend fogalma

A rend a középkori nyugat-európai társadalomban olyan, jogilag elkülönülő csoportot jelentett, amelynek tagjai azonos jogállással és meghatározott kiváltságokkal rendelkeztek. Ezek a privilégiumok nem pusztán társadalmi különállást fejeztek ki, hanem konkrét közjogi tartalommal bírtak, amely a mindennapi élet és a hatalomgyakorlás területén egyaránt érvényesült. A rend tehát nem egyszerűen társadalmi réteg volt, hanem intézményesített jogállás.

A rendi státusz alapvető jellemzője az örökletesség volt: a kiváltságok főszabály szerint születés útján szálltak tovább, és ezzel hosszabb távon stabilizálták a társadalmi szerkezetet. A rendhez tartozás nem egyéni teljesítményhez, hanem közösségi hovatartozáshoz kötődött, amely identitást és jogi keretet egyaránt adott tagjainak. Ez a sajátos, kollektív jogállás tette lehetővé, hogy a rendek a társadalmon belül tartósan elkülönüljenek egymástól.

A rend fogalmának lényeges eleme volt az is, hogy e csoportok érdekeiket az államélet szintjén, intézményes keretek között is képesek voltak képviselni és védelmezni. A rendek nem csupán alávetett szereplői voltak a politikai folyamatoknak, hanem – saját jogaik alapján – részesei is azoknak. Az egyes rendek konkrét kiváltságairól, szervezeti formáiról és politikai működéséről a továbbiakban részletesen lesz szó; itt csupán a fogalom általános, strukturális kereteit rögzítjük.

3. A rendi társadalom horizontális szerkezete és a rendi dualizmus kialakulása

A hűbéri társadalom alapvetően vertikális, személyes alá- és fölérendeltségi viszonyokra épült: a senior és vazallus kapcsolata hierarchikus láncolatot alkotott, amelyben az azonos szinten állók között nem feltétlenül létezett intézményes érdekazonosság. A rendi fejlődés ezzel szemben új típusú tagozódást hozott létre. A rendi társadalomban egyre inkább horizontális szerkezet rajzolódott ki, amelyben az azonos jogállású csoportok közösségként léptek fel, és saját kollektív érdekeiket fogalmazták meg.

A rendi társadalom egyik legfontosabb sajátossága az volt, hogy a privilégiumok nem egyéneknek, hanem közösségeknek szóltak. A főpapság, a főnemesség, a köznemesség és a polgárság olyan kollektív jogállással rendelkezett, amely elvileg tagjaik egyenlőségét feltételezte. Az azonos jogállás azonban inkább jogi fikció volt, hiszen a rendeken belül jelentős vagyoni és társadalmi különbségek mutatkoztak. Mégis, ez a fikció lehetővé tette, hogy a rend tagjai a kívülállókkal – más rendekkel vagy az uralkodóval – szemben egységes testületként lépjenek fel. A kollektív jogalanyiség így a politikai érdekérvényesítés alapfeltételévé vált.

A rendek az állam fenntartásához szükséges materiális és politikai hozzájárulásuk – adó, hadiszolgálat, tanácsadás – fejében részt követeltek az állami döntések alakításában. A király és a rendek közötti viszony egyre inkább kölcsönös alkudozásokon alapult: az uralkodó a rendek támogatásáért cserébe megerősítette vagy bővítette kiváltságaikat. Ezt az államszervezeti formát nevezzük rendi dualizmusnak, amelyben a hatalom nem kizárólag az uralkodó kezében összpontosult, hanem a rendek intézményesített részvételével működött. A rendi gyűlések – országgyűlések, parlamentek, rendi tanácsok – váltak e politikai egyeztetés legfontosabb fórumává.

A rendiség kialakulása hosszú társadalmi átrendeződés eredménye volt. A hűbéres hierarchia fokozatos bomlása – különösen a 12–13. századtól – meggyengítette a tisztán személyes függőségi viszonyok meghatározó szerepét. Az egyház már a korai középkortól elkülönült rendként működött, saját jogi és intézményi struktúrával, ami mintát kínált a világi rendek számára. Emellett a városok megjelenése és megerősödése új, kollektív jogállású közösségeket hozott létre, amelyek privilégiumaikat szervezeten védtek. A rendiség tehát nem egyszerűen a hűbéres rendszer „kiterjesztése” volt, hanem annak strukturális átalakulása: a vertikális, személyes kötelékek helyét egyre inkább a horizontális, jogilag meghatározott

közösségi kapcsolatok vették át, új alapokra helyezve a középkori társadalom egészének működését.

Ehhez a folyamathoz szorosan kapcsolódott a királyság közösségként való meghatározása, amely a *communitas regni* fogalmában öltött testet. Az ország többé nem pusztán az uralkodó *patrimoniuma* volt, hanem az országlakosok – a *regnicolae* – közösségeként jelent meg. A *communitas* elsősorban az ország privilegizált lakosságát jelentette, vagyis azokat, akik országlakosi jogokkal rendelkeztek. Ez a meghatározás új, átfogó kategóriát hozott létre: az országlakosokat megkülönböztetett jogok illették meg az idegenekkel szemben, ami a politikai közösség fogalmának kiszélesedését és egyben jogi körülhatárolását is jelentette.

A rendi átrétegződés leglátványosabban a nemesség, a városi polgárság és a parasztság viszonyát formálta át. A városok lakossága, kikerülve a földesúri joghatóság alól, személyes szabadságának birtokában szerveződhetett renddé. A városi közösség kollektív privilégiumai – önkormányzat, saját bíraskodás, gazdasági kiváltságok – lehetővé tették, hogy a polgárság ne csupán gazdasági, hanem politikai tényezőként is fellépjen, és részt követeljen az ország irányításában. A nemesség renddé válása ezzel párhuzamosan a parasztságtól való teljes elhatárolódást eredményezte. A korábbi, átmeneti státusú csoportok fokozatosan eltűntek: a közbülső rétegek vagy a nemesi rendbe tagozódtak be, vagy a paraszti rendbe süllyedtek. A közszeres csoportja hosszabb távon beolvadt a parasztságba, míg a miniszteriálisok – különösen a Német-római Birodalom területén – sikeresen integrálódtak a nemesi rendbe. Ez a folyamat egyértelműbbé és zártabbá tette a társadalmi határokat.

A parasztság számára a rendi átrétegződés ellentmondásos következményekkel járt. Egyfelől megszilárdult jogi helyzetük és gazdasági szerepük, másfelől Európa legtöbb államában nem váltak az országrendiség részévé, vagyis politikai képviselethez nem jutottak. Kivételt elsősorban a skandináv államok jelentettek, ahol a paraszti közösségek is részt vettek a rendi gyűléseken, illetve bizonyos svájci kantonok, ahol a paraszti közösségek sajátos politikai jogállással rendelkeztek. A kontinens nagy részén azonban a parasztság a rendi rendszer politikai perifériáján maradt.

A nemesség és a városi polgárság Európa jelentős részén fokozatosan zártabb, merevebb rendszert alkotott. A rendi privilégiumok örökletessége és a jogállás születéshez kötése erősítette a társadalmi elkülönülést. Kivételes példát jelentett Anglia, ahol a nemesség – különösen a gentry réteg – viszonylag nyitottabb maradt, és bizonyos jövedelmi szint felett társadalmi felemelkedés révén is elérhető volt a nemesi státusz. Ez a nyitottság hosszabb távon az angol rendi és parlamentáris fejlődés sajátos irányát is befolyásolta.

A papság ezzel szemben nem tekinthető zárt csoportnak, mivel az egyházi pálya elvileg különböző társadalmi háttérből érkezők számára is nyitva állt. Bár a főpapi tisztségek gyakran nemesi családok kezében koncentráálódtak, az alsóbb egyházi rendekbe való belépés lehetőségét biztosított a társadalmi mobilitásra.

A városi polgárság helyzete kettős volt: a polgárjog részben születéssel öröklődött, ugyanakkor meghatározott feltételek – például taxa megfizetése vagy letelepedési engedély – teljesítésével is megszerezhető volt. Ez a kettősség sajátos átjárhatóságot eredményezett a városi társadalomban. A parasztság számára a város jelentette a jobbágyi állapotból való kiszabadulás egyik legfontosabb lehetőségét. Az általános jogszokás – „egy év és egy nap” elve – több térségben biztosította, hogy a városba költöző jobbágy meghatározott idő elteltével ne legyen visszakövetelhető földesura által. Ugyanakkor a városok fejlődése is nagymértékben függött a falusi bevándorlástól: pusztán természetes szaporulatuk révén nem lettek volna képesek fenntartani növekedésüket és gazdasági dinamizmusukat. A város és a falu közötti folyamatos népességáramlás így nemcsak társadalmi mobilitási csatornát jelentett, hanem a rendi társadalom egészének működését is befolyásolta. A *communitas regni* eszméje, a rendi elkülönülés és a társadalmi mobilitás korlátozott lehetőségei együtt alakították ki azt a sajátos politikai és társadalmi rendszert, amelyben a nyugat-európai rendiség megszilárdult. A vertikális hűbéri viszonyokat felváltó horizontális rendi kapcsolatok új keretet adtak az állam és társadalom viszonyának, miközben a társadalmi határok egyszerre váltak jogilag szilárdabbá és bizonyos pontokon – különösen a városok és az egyház révén – részben átjárhatóvá.

4. A rendi államszervezet

Az angol rendiség és a parlamentáris fejlődés kezdetei

Az európai rendi fejlődés élén a nyugati térségek jártak, s ezen belül Anglia sajátos és hosszú távon meghatározó mintát alakított ki. Az angol rendi államszervezet kialakulása nem egyetlen aktus eredménye volt, hanem több évtizedes politikai küzdelmek és intézményi kísérletek következménye. 1265-ben Montfort Simon gróf kísérletet tett arra, hogy a királyi hatalom korlátozására és az ország előkelőinek bevonására rendi gyűlést hozzon létre. Bár ez a kezdeményezés még nem teremtett tartós intézményt, előképe volt annak a fejlődésnek, amely 1295-ben az ún. „mintaparlamentum” (Model Parliament) összehívásával öltött stabil formát.

Az 1295-ös parlament már kétkamarás szerkezetben működött: a Lordok Háza (House of Lords) a főnemességet és a főpapságot foglalta magában, míg a Közösségek Háza (House of

Commons) a grófságok lovagjainak és a városok képviselőinek részvételével szerveződött meg. Ezzel intézményesült a rendi képviselet sajátos angol változata, amelyben a nemesség alsóbb rétegei és a városi polgárság is szerepet kaptak. A parlament alapvető funkciója az adók megszavazása volt, hiszen a király hadjáratai és kormányzati kiadásai csak a rendek hozzájárulásával voltak finanszírozhatók. Emellett a parlament részt vett a törvényhozásban, és bizonyos kiemelt ügyekben – különösen felségsértési és politikai természetű perekben – bírói szerepet is betöltött. Az angol parlament fejlődése sajátos kontinuitást mutatott: a középkori rendi intézmény fokozatosan, jelentős törések nélkül alakult át a modern parlamentarizmus alapjává. E folyamat rugalmasságát több tényező is elősegítette. A lovagi rend – különösen a gentry – viszonylagos nyitottsága lehetővé tette, hogy a társadalmi elit ne merev, zárt kasztként működjön, hanem gazdasági teljesítmény és birtoknagyság alapján is új tagokat integráljon. A Közösségek Háza így a társadalmi dinamika egyik fontos csatornájává vált.

Az angol rendi államszervezet intézményi háttere a királyi kúriából (*curia regis*) szakosodott ki. A központi kormányzat Westminsterben összpontosult, ahol fokozatosan elkülönültek az igazgatási és bírói funkciók. A gazdasági és pénzügyi ügyeket a sakkasztábla-kamara (*Exchequer*) intézte, amely később differenciálódott: kialakult a kincstár és a főszámvevőszék. A központi bírósági rendszer szintén a királyi hatalom köréből fejlődött ki; a Kincstári Bíróság (*Court of Exchequer*), a Polgári Bíróság (*Court of Common Pleas*) és a Királyi Bíróság (*King's Bench*) hosszú évszázadokon át alkotta az angol igazságszolgáltatás gerincét, egészen a 19. századi reformokig.

A helyi közigazgatás a grófságok (*counties*) és a privilégiumokkal rendelkező városok rendszerére épült. A sheriffek és békebírák kulcsszerepet játszottak a királyi akarat érvényesítésében, miközben a városok saját önkormányzattal és képviselettel rendelkeztek. Ez a kettős – központi és helyi – szervezet tette lehetővé, hogy az angol rendiség stabil intézményi keretek között működjön. Az angol modell sajátossága éppen abban állt, hogy a rendi képviselet és a királyi hatalom közötti együttműködésből olyan politikai struktúra bontakozott ki, amely hosszabb távon az alkotmányos monarchia alapját teremtette meg.

A francia rendi fejlődés sajátosságai

A francia rendi fejlődés kiindulópontja a 14. század elejére tehető, amikor a királyi hatalom pénzügyi és politikai nehézségekkel szembesült. 1302-ben IV. (Szép) Fülöp király terjeszkedési törekvései és az angol–francia konfliktusokkal összefüggő hadi kiadások olyan mértékű terhet jelentettek, amelyet a királyi jövedelmek már nem fedeztek.

A rendek bevonása tehát nem elvi alkotmányos elköteleződésből, hanem gyakorlati kényszerből következett. Ennek nyomán hívták össze az első, országos jellegű rendi gyűlést, amely a későbbiekben États Généraux néven vált ismertté. A francia rendi gyűlés hármas szerkezetben működött: a papság (első rend), a nemesség (második rend) és a városi polgárság, az ún. harmadik rend képviselői külön testületként jelentek meg. A rendek külön ülészetek, és határozataikat rendenként hozták meg, ami már eleve korlátozta az egységes fellépés lehetőségét. A francia rendi gyűlés elsődleges funkciója az uralkodó politikájának támogatása és az adómegajánlás volt. A király a rendek jóváhagyásával kívánta legitimizálni rendkívüli pénzügyi intézkedéseit, különösen a háborús kiadásokat fedező adókat. Ugyanakkor a rendi gyűlés nem vált a törvényhozás szervévé: a jogalkotás továbbra is a királyi hatalom keretei között maradt, és a rendek befolyása inkább tanácsadó, mint döntéshozó jellegű volt.

A 14–15. század folyamán a francia rendiség működése egyre inkább esetlegessé vált. A királyi hatalom megerősödése – különösen a százéves háború tapasztalatait követően – lehetővé tette a központi kormányzat stabilabb pénzügyi bázisának kialakítását. A 15. század közepén a rendi gyűlés – részben politikai megfontolásokból, részben rövid távú érdekek miatt – lemondott az adómegajánlás jogának rendszeres gyakorlásáról. Ez a döntés hosszú távon a rendi intézmény politikai súlyának csökkenéséhez vezetett.

Az abszolutizmus kibontakozása a rendi gyűlés fokozatos elsorvasztásával járt együtt. A királyi hatalom állandó hadsereget és központosított adórendszert épített ki, amely már nem igényelte a rendek rendszeres hozzájárulását. A rendi gyűlést a 17. században egyre ritkábban hívták össze, mígnem 1614 után egészen 1789-ig nem került sor országos rendi gyűlésre. Mindazonáltal a francia rendiség nem merült ki az États Généraux intézményében. Létezett az előkelők gyűlése (Assemblée des notables), amelyet a király egyes fontos kérdésekben hívott össze, főként a főnemesség és a főpapság részvételével. Ez a testület azonban nem tekinthető valódi rendi képviselőnek, inkább a királyi tanácskozás kiterjesztett formája volt.

A tartományok szintjén is működtek rendi gyűlések, különösen az ún. pays d'états területein. Ezek a regionális testületek bizonyos adóügyekben és közigazgatási kérdésekben tényleges befolyással bírtak, és erősebben kötődtek a helyi társadalmi struktúrákhoz, mint az országos rendi gyűlés. A francia rendiség tehát több szinten létezett, még ha országos szinten korlátozott is maradt. Az egyes rendek saját gyűléseket is tartottak, amelyekben belső ügyeiket rendezték és közös álláspontot alakítottak ki. A papság például rendszeresen összehívta saját rendi gyűlését, ahol adózási és egyházpolitikai kérdésekben egyeztettek. A nemesség és a harmadik rend hasonló módon szerveződött, bár politikai súlyuk eltérő volt.

A francia rendi fejlődés tehát sajátos kettősséget mutatott. Egyfelől megjelent a hármaskori rendi tagozódás klasszikus formája, amely hosszú időre meghatározta a francia politikai gondolkodást. Másfelől azonban a rendi intézmények nem váltak a hatalom tartós ellensúlyává. A királyi központosítás és az abszolutizmus irányába mutató fejlődés végül háttérbe szorította a rendi gyűlést, amely csak a 18. század végén, a forradalmi válság idején kapott ismét döntő történelmi szerepet.

5. A rendiség és az abszolutizmus viszonya Nyugat- és Közép-Európában

A rendiség és az abszolutizmus viszonya az európai államfejlődés egyik legösszetettebb kérdése. Első pillantásra a két jelenség ellentétesnek tűnik: a rendiség a politikai hatalom megosztását, az uralkodó és a privilegizált testületek közötti alkut jelenti, míg az abszolutizmus a központi hatalom koncentrációját és a rendi befolyás visszaszorítását célozza. A történelmi folyamat azonban nem egyszerű szembenállásként írható le, hanem inkább fokozatos átalakulásként, amelyben az abszolutizmus sokszor éppen a rendi struktúrákra támaszkodva épült ki.

Franciaországban a rendiség és az abszolutizmus viszonya a 15–17. század folyamán a királyi hatalom javára billent. A százéves háború tapasztalata után a monarchia állandó hadsereget és rendszeres adóztatást vezetett be, amely már nem igényelte az États Généraux rendszeres összehívását. A rendi gyűlés fokozatosan háttérbe szorult, majd a 17. században gyakorlatilag megszűnt működni. Az abszolút monarchia – különösen XIV. Lajos idején – a rendek politikai szerepének minimalizálásával, de privilégiumaik formális fenntartásával stabilizálta hatalmát. Az abszolutizmus francia változata tehát nem a rendek teljes felszámolására törekedett, hanem azok politikai súlyát csökkentette. A nemesség továbbra is élvezte adómentességét és társadalmi presztízsét, de politikai autonómiája beszűkült. A rendi kiváltságok így a királyi hatalom legitimitását szolgáló elemekké váltak, miközben az érdemi döntéshozatal a központi adminisztráció – intendánsok, királyi tanács – kezébe került.

Angliában ezzel szemben a rendiség és az abszolutizmus konfliktusa nyílt politikai válságba torkollott. A Stuart-királyok törekvése a királyi prerogatívák kiterjesztésére és az adóztatás parlamenti hozzájárulás nélküli gyakorlására erőteljes ellenállást váltott ki. Az angol rendiség intézményi szilárdsága – különösen a parlament adómegajánlási joga – lehetetlenné

tette az abszolutizmus francia típusú kiépítését. A 17. századi polgárháború és a „dicsőséges forradalom” végül az alkotmányos monarchia irányába terelte a fejlődést. Az angol eset jól mutatja, hogy az abszolutizmus kísérlete nem mindenütt vezetett a rendiség elsorvadásához. A parlament megőrizte és megerősítette szerepét, s a királyi hatalom csak a rendi kereteken belül gyakorolhatta jogköreit. Az angol fejlődés így a rendiség és a központi hatalom közötti kompromisszumos egyensúly modelljét testesítette meg.

Közép-Európában a rendiség és az abszolutizmus viszonya sajátos átmeneti formákat öltött. A Habsburg Monarchiában a rendek – különösen a nemesség – jelentős politikai súllyal rendelkeztek, és az uralkodó csak velük együttműködve tudta érvényesíteni akaratát. Ugyanakkor a 17–18. században a dinasztikus államépítés és a hadsereg fenntartásának igénye itt is a központosítás irányába hatott. Az abszolutista reformok – például Mária Terézia és II. József idején – részben a rendi privilégiumok korlátozását célozták, de nem számolták fel teljesen a rendi struktúrákat.

A Német-római Birodalom esetében az abszolutizmus még fragmentáltabb formában jelent meg. A birodalmi rendek – fejedelmek, egyházi és világi területi urak, szabad városok – jelentős autonómiával bírtak, így az egységes központi abszolutizmus kiépítése nem volt lehetséges. Ehelyett területi abszolutizmusok alakultak ki, amelyek saját rendi gyűléseikkel és privilégiumrendszerükkel együtt működtek.

A rendiség és az abszolutizmus viszonya tehát nem egyszerűen ellentétként értelmezhető. Sok esetben az abszolút monarchia a rendek támogatására támaszkodott, különösen a kezdeti szakaszban. A rendek pedig – saját privilégiumaik megőrzése érdekében – gyakran kompromisszumot kötöttek a központi hatalommal. A konfliktus akkor vált élessé, amikor az uralkodó a rendi jogok lényegét – különösen az adómegajánlás és a politikai részvétel jogát – kívánta megkerülni. Hosszú távon a rendiség és az abszolutizmus kölcsönhatása készítette elő a modern alkotmányos fejlődést. Franciaországban a rendi gyűlés elsorvadásával végül forradalmi robbanáshoz vezetett, míg Angliában a rendi intézmények megerősödése biztosította az alkotmányos monarchia stabilitását. Közép-Európában a rendi struktúrák és a központi reformok feszültsége a 18–19. század fordulóján vált meghatározóvá.

Összességében elmondható, hogy a rendiség nem csupán előzménye, hanem egyben korlátja és formálója is volt az abszolutizmusnak. A két jelenség dinamikus viszonya határozta meg az európai államfejlődés irányait, és teremtette meg azt a történeti keretet, amelyből a modern, alkotmányos állam különböző típusai kinőttek.

6. A nyugat-európai rendiség szerkezeti sajátosságai

A nyugat-európai rendiség a középkori társadalom és államfejlődés egyik legjelentősebb strukturális átalakulását jelentette. Lényege nem pusztán a kiváltságos rétegek elkülönülése volt, hanem az, hogy ezek a csoportok – jogilag körülhatárolt közösségként – intézményes formában is részt vettek a politikai döntéshozatalban. A rendiség így a hűbéri viszonyok személyes, vertikális rendszeréből egy kollektív, horizontális jogrend felé mutató fejlődést testesített meg. A nyugat-európai modellben három fő rend – a papság, a nemesség és a városi polgárság – alkotta a politikai közösség szervezett keretét. E rendek saját jogállással, privilégiumokkal és belső önszerveződéssel rendelkeztek. Bár a rendi egyenlőség a gyakorlatban gyakran csak formális volt, a közjogi státusz mégis lehetővé tette, hogy a rendek egységes testületként lépjenek fel az uralkodóval szemben.

A rendiség kialakulása szorosan összefüggött a királyi hatalom megerősödésével. A központi kormányzat pénzügyi és katonai igényei – különösen a 13–14. századtól – rendszeressé tették a rendi gyűlések összehívását. Az adómegajánlás joga kulcsfontosságú eszközzé vált, amely a rendek számára politikai befolyást biztosított. Az uralkodó és a rendek közötti alku intézményesült, s ez az együttműködés teremtette meg a rendi dualizmus alapját.

A nyugat-európai rendiség ugyanakkor nem egységes formában jelent meg. Angliában a parlamenti rendszer tartós és fejlődőképes intézményt hozott létre, amely a későbbi alkotmányos monarchia alapjává vált. Franciaországban ezzel szemben a rendi gyűlés szerepe idővel visszaszorult, és az abszolutizmus megerősödésével politikai súlya csökkent. A Német-római Birodalomban és Közép-Európában pedig a rendi struktúrák területi és regionális változatosságban éltek tovább. A rendiség társadalmi jelentősége túlmutatott a politikai intézményrendszeren. A rendi hovatartozás identitásképző erővel bírt, és meghatározta a jogi, gazdasági és kulturális viszonyokat is. A rendi gondolkodásmód – az ősi jogok, a kiváltságok és a történeti legitimitás hangsúlyozása – hosszú távon beépült az európai politikai kultúrába.

7. A nyugat-európai rendiség történeti jelentősége

A nyugat-európai rendiség a középkori társadalom strukturális átalakulásának eredménye volt, amely a hűbéri hierarchia bomlásával párhuzamosan jött létre. A személyes hűségi kötelékek helyét fokozatosan a kollektív jogállás és az intézményes képviselőlet váltotta fel. Ez a változás új politikai logikát hozott létre, amelyben az uralkodói hatalom és a rendi közösségek közötti viszony kölcsönös függésen alapult.

A rendiség egyik legfontosabb öröksége az állami döntéshozatalban való részvétel intézményesítése volt. Az adómegajánlás, a tanácsadás és a rendi gyűlések működése olyan politikai gyakorlatot alakított ki, amely a konszenzus és az alku mechanizmusára épült. Ez a modell több országban – különösen Angliában – a modern parlamentáris rendszer előzményévé vált. Ugyanakkor a rendiség belső korlátokkal is rendelkezett. A politikai közösségből gyakran kimaradt a parasztság, s a privilégiumrendszer hosszú távon társadalmi feszültségeket eredményezett. Franciaország példája mutatja, hogy a rendi struktúrák meggyengülése és az abszolutizmus kiépülése végül forradalmi átalakuláshoz vezetett.

A nyugat-európai rendiség tehát nem csupán egy középkori államszervezeti forma volt, hanem az európai politikai fejlődés egyik meghatározó állomása. Intézményei, eszmei keretei és konfliktusai hozzájárultak ahhoz a hosszú történeti folyamathoz, amelyből a modern alkotmányos állam különböző típusai kinőttek. A rendiség így a hűbéri világ örökségét és a modern politikai kultúra előzményeit egyaránt magában hordozta.

8. Ajánlott irodalom

Marc Bloch: A feudális társadalom. Osiris, Budapest, 2002.

Jacques Le Goff: Az értelmiség a középkorban, Osiris, Budapest 2000

Katus László: Európa története a középkorban, Kronosz, Pécs, 2014.

Pósán László: Németország a középkorban. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2003.

Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest, Magvető, 1983.

Hahner Péter: A régi rend alkonya, Egyetemes történet 1648-1815.

XI. A POLGÁRI ÁTALAKULÁS IDŐSZAKA NYUGAT-EURÓPÁBAN

1. A rendiség szerepe a modern polgári állam kialakulásában

A modern polgári állam kialakulásában a rendiség összetett és történetileg közvetítő szerepet töltött be. A középkori és kora újkori rendi dualizmus – amelyben az uralkodó és a rendek (status et ordines) megosztották a politikai hatalmat – olyan alkotmányos gyakorlatot alakított ki, amely később a polgári állameszme alapjául szolgált. A rendi gyűlések keretében folytatott hatalmi alkuk során megszülettek azok az intézmények, amelyek a képviselet, az adómegajánlás és a törvényhozási együttműködés elveit rögzítették. A rendi ellenállási jog (ius resistendi) és az adómegajánlás joga az uralkodói hatalom korlátozásának eszközévé vált.

A rendi dualizmus politikai kompromisszumai hozzájárultak a törvény uralmának (rule of law) kialakulásához. Az uralkodó jogköre fokozatosan normatív keretek közé szorult, és a törvényhozás kollektív aktussá vált. A rendi alkotmányosság előkészítette a hatalommegosztás (separatio potestatum) későbbi elméletét. A rendi intézmények működése során kialakult eljárási és vitakultúra a polgári parlamentarizmus történeti előzményének tekinthető.

A 13. századi angol Magna Carta (1215) rögzítette, hogy az uralkodó nem vethet ki rendkívüli adót a „közösség tanácsa” nélkül, ami az adómegajánlási jog korai formáját jelentette. A francia États Généraux első összehívása 1302-ben IV. (Szép) Fülöp uralkodása alatt történt, és precedenst teremtett a rendi képviselet számára. A Német-római Birodalomban az 1356-os Aranybulla (Bulla Aurea) szabályozta a választófejedelmek jogait és a császárválasztás rendjét, ezzel intézményesítve a rendi részvételt a legfőbb hatalom gyakorlásában.

A rendi alkotmányosság fontos eleme volt a jobbiztonság (securitas iuris) és a privilégiumok kodifikálása. A rendi kiváltságok – például adómentesség, bíraskodási autonómia – írásba foglalása a jog formalizálódását eredményezte. A 16-17. században a rendi gyűlések szerepe országoként eltérően alakult: míg Angliában megerősödtek, Franciaországban 1614 után hosszú időre háttérbe szorultak.

A rendi intézmények hozzájárultak a politikai képviselet fogalmának kialakulásához. A követek mandátuma kezdetben kötött volt (mandatum imperativum), később azonban megjelent a

szabad mandátum elve. A rendi gyakorlat során formálódott ki a törvényhozó és végrehajtó hatalom elkülönülésének igénye.

A kora újkori természetjogi gondolkodók – például Hugo Grotius (1583-1645) és Samuel Pufendorf (1632-1694) – a rendi tapasztalatokra is támaszkodva dolgozták ki az államhatalom szerződéses eredetének elméletét. A társadalmi szerződés (contractus socialis) koncepciója a rendi kompromisszumok elvi általánosításának tekinthető. A rendiség így történeti átmenetet képezett a középkori korporatív társadalom és a modern polgári állam között.

A 17. századi angol polgári forradalom (1640-1649) és az 1688-as dicsőséges forradalom során a rendi intézményekből kinövő parlamenti szuverenitás elve vált meghatározóvá. A Bill of Rights (1689) kimondta, hogy a törvényhozás a parlament hozzájárulása nélkül nem módosítható. A rendiség tehát nem pusztán a középkor maradványa volt, hanem a modern alkotmányos állam kialakulásának egyik történeti alaprétege.

2. Az angol rendiség szerepe

Az angol rendiség központi szerve a parlament volt, amely a 13. századtól fokozatosan intézményesült. Az 1295-ben I. Edward által összehívott úgynevezett „Model Parliament” már magában foglalta a főnemesség, a papság és a megyék, valamint városok képviselőit. A kétkamarás rendszer a 14. század folyamán szilárdult meg, amikor a Lordok Háza (House of Lords) és a Közösségek Háza (House of Commons) elkülönült egymástól. A rendi képviselet sajátossága az volt, hogy az adómegajánlás joga a Közösségek Házához kötődött, ami hosszú távon politikai súlyát jelentősen növelte.

A Tudor-korban (1485-1603) a monarchia erős maradt, azonban a parlament működése folyamatos volt. VIII. Henrik (1509-1547) az 1534-es Act of Supremacy révén az anglikán egyház fejévé vált, és az egyházszakítást parlamenti törvénnyel legitimálta. A törvényhozás bevonása az egyházpolitikai döntésekbe megerősítette a parlament jogalkotói szerepét. I. Erzsébet (1558-1603) uralkodása alatt a parlament a vallási és pénzügyi kérdésekben egyaránt meghatározó fórum maradt.

A Stuart-dinasztia idején kiéleződött az uralkodó és a parlament közötti konfliktus. I. Jakab (1603-1625) az isteni jogon alapuló királyság (rex est lex loquens, a király a megszólaló törvény) elvét hirdette. I. Károly 1629 és 1640 között parlament nélkül kormányzott, ami alkotmányos válsághoz vezetett. Az 1628-as Petition of Right kimondta, hogy adót csak parlamenti hozzájárulással lehet kivetni, és tiltakozott az önkényes letartóztatások ellen.

Az 1640-ben összehívott Hosszú Parlament (Long Parliament) és az 1642-ben kitörő polgárháború a rendi alkotmányosság és az abszolutizmus közötti küzdelmet jelentette. Oliver Cromwell vezetésével 1649-ben kivégezték I. Károlyt, és kikiáltották a köztársaságot (Commonwealth). A protektorátus (1653-1658) ugyan nem bizonyult tartósnak, de megerősítette a parlament politikai jelentőségét.

Az 1688-as dicsőséges forradalom során II. Jakab trónfosztása után Orániai Vilmost és Máriát hívták meg a trónra. Az 1689-es Bill of Rights rögzítette a parlament rendszeres összehívásának kötelezettségét, a szabad választások elvét és a törvények felfüggesztésének tilalmát. A parlamenti szuverenitás (parliamentary sovereignty) elve ekkor vált meghatározóvá.

A 18. században kialakult a kabinetkormányzás rendszere, amelyben a miniszterek a parlament többségének bizalmától függtek. Robert Walpole (1676-1745) az első tényleges miniszterelnökként (Prime Minister) működött 1721 és 1742 között. A felelős kormányzás (responsible government) elve a végrehajtó hatalom parlament előtti felelősségét jelentette.

A választójog a 19. században fokozatosan bővült. Az 1832-es Reform Act megszüntette a „rothadt kerületek” rendszerét, és kiszélesítette a választói bázist. Az 1867-es és 1884-es reformtörvények tovább növelték a választójoggal rendelkezők számát. A parlamenti rendszer így fokozatosan polgári tömegdemokráciává alakult.

Az angol rendiség tehát történeti folytonosságot mutatott a középkori rendi intézményektől a modern alkotmányos monarchiáig. A jogállamiság (rule of law), a habeas corpus (személyes szabadság védelme) és a parlamenti szuverenitás elve a modern polgári állam meghatározó alapelveivé váltak.

3. A francia abszolutista állam és a forradalom

A francia abszolutizmus a 16-17. században a királyi hatalom centralizációjára épült, amely a rendi dualizmus háttérbe szorításával valósult meg. Az 1614-ben összehívott États Généraux után a rendi gyűlést 175 éven keresztül nem hívták össze, ami a monarchikus szuverenitás megerősödését jelezte. Richelieu bíboros (1585-1642) XIII. Lajos első minisztereként felszámolta a hugenotta politikai autonómiát, és megerősítette a királyi közigazgatást. Az intendánsi rendszer kiépítése a tartományi nemesség befolyásának csökkentését szolgálta.

XIV. Lajos (1643-1715) uralkodása alatt az abszolutizmus klasszikus formája alakult ki. A versailles-i udvar a politikai elit integrációjának eszköze lett. A király a szuverenitás elvét a „L'état c'est moi” (az állam én vagyok) formulával fejezte ki, amely a személyes uralkodói

hatalom ideológiai kifejezése volt. A királyi tanács (Conseil du Roi) a döntéshozatal központja lett, miközben a parlamentek (parlements) szerepe a királyi rendeletek regisztrálására korlátozódott.

A francia államháztartás szerkezeti problémái a 18. században súlyosbodtak. A rendi adórendszer egyenlőtlen volt, mivel a nemesség és a klérus számos adó alól mentesült. A hétéves háború (1756-1763) és az amerikai függetlenségi háború (1775-1783) finanszírozása jelentős államadósságot eredményezett. Jacques Necker és Calonne pénzügyi reformkísérletei kudarcot vallottak az előkelők ellenállása miatt.

1789 májusában XVI. Lajos kénytelen volt összehívni az États Généraux-t. A harmadik rend képviselői június 17-én Nemzetgyűléssé (Assemblée nationale) nyilvánították magukat, és június 20-án letették a labdaházi esküt (Serment du Jeu de Paume), amelyben alkotmány elfogadását vállalták. A Bastille 1789. július 14-i ostroma a forradalom szimbolikus kezdetét jelentette.

Az 1789. augusztus 4-i éjszakán a Nemzetgyűlés eltörölte a feudális kiváltságokat. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata kimondta az egyenlőséget (égalité) és a népszuverenitás (souveraineté nationale) elvét. Az 1791-es alkotmány alkotmányos monarchiát hozott létre, de a politikai radikalizálódás 1792-ben köztársasághoz vezetett.

A jakobinus diktatúra (1793-1794) a közbiztonsági bizottság (Comité de salut public) irányítása alatt a forradalom radikális szakaszát jelentette. Robespierre terrorrendszere a forradalmi igazságszolgáltatás szélsőséges alkalmazásával járt. A thermidori fordulat (1794. július 27.) után mérsékeltebb irányvonal érvényesült.

Napóleon Bonaparte 1799. november 9-én (18. brumaire) államcsínnyel vette át a hatalmat, és 1804-ben császárrá koronáztatta magát. Az 1804-es Code civil (Code Napoléon) a polgári jogegyenlőség, a magántulajdon védelme és a szerződési szabadság (liberté contractuelle) elveit kodifikálta. A francia forradalom és az azt követő jogalkotás Európa-szerte mintaként szolgált a modern polgári állam kialakításában.

4. Az újkor átalakulásai

Az újkor átalakulásai a 15. század végétől kibontakozó, egymással összefüggő gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi folyamatok eredményeként formálták át Európa szerkezetét. Az 1492-es év – Kolumbusz Kristóf atlanti átkelése és Granada eleste – a világtörténeti korszakváltás szimbolikus dátuma, amely a földrajzi felfedezések és a globális kereskedelmi kapcsolatok kezdetét jelzi. A 1498-as Vasco da Gama-féle indiai tengeri út megnyitotta az Európa és Ázsia közötti közvetlen tengeri kereskedelmi útvonalat, ami átrendezte a mediterrán térség gazdasági súlyát.

A 16. században kialakuló világgazdasági rendszer – Immanuel Wallerstein terminológiájával élve – a centrum és periféria közötti munkamegosztásra épült. A spanyol és portugál gyarmatosítás nemesfém-beáramlást eredményezett, amely az úgynevezett árforradalmat (price revolution) idézte elő az 1500-1650 közötti időszakban. A pénzforgalom bővülése felgyorsította a természetes gazdálkodás visszaszorulását és a monetáris viszonyok elterjedését.

A reformáció 1517-ben, Luther Márton wittenbergi fellépésével indult, és mélyreható vallási, politikai és társadalmi következményekkel járt. A protestantizmus terjedése megerősítette az állami szuverenitás elvét (cuius regio, eius religio – „akié a föld, azé a vallás”), amelyet az 1555-ös augsburgi vallásbéke rögzített. A vallási megosztottság ugyanakkor hozzájárult a felekezeti államok kialakulásához és a politikai centralizáció felgyorsulásához.

A 17. században kibontakozó természettudományos forradalom alapjaiban változtatta meg a világnézetet. Galileo Galilei 1632-ben megjelent műve, a *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo* a heliocentrikus világnézetet védte meg. Isaac Newton 1687-ben kiadott *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* című munkája a természeti törvények matematikai leírását adta. A természeti törvény fogalma (lex naturalis) a politikai gondolkodásban is új jelentést nyert.

A felvilágosodás filozófusai – Voltaire, Montesquieu, Rousseau – a 18. században a racionalizmus és az emberi ész elsőbbségét hirdették. Montesquieu 1748-as *De l'esprit des lois* című művében a hatalmi ágak elválasztásának elvét (separatio potestatum) fejtette ki. Rousseau 1762-ben megjelent *Du contrat social* című írásában a népszuverenitás és a közakarat (volonté générale) elméletét dolgozta ki.

A gazdasági gondolkodásban a merkantilizmust a 18. század második felében a fiziokraták és az angol klasszikus közgazdaságtan váltotta fel. François Quesnay 1758-ban publikálta *Tableau*

économique című munkáját, amely a gazdasági körforgás elméleti modelljét adta. Adam Smith 1776-os *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* című műve a szabad verseny és a „láthatatlan kéz” (invisible hand) elvét fogalmazta meg.

Az államszervezeti átalakulások során megerősödött a szuverén állam fogalma, amelyet Jean Bodin 1576-os *Les Six Livres de la République* című művében a szuverenitás (souveraineté) oszthatatlanságával határozott meg. A westfáliai béke (1648) a nemzetközi jog (ius gentium) modern rendszerének alapját teremtette meg, elismerve az államok területi szuverenitását.

A társadalmi struktúra is átalakult. A rendi hierarchiát fokozatosan felváltotta a vagyoni és gazdasági alapú differenciálódás. A polgárság gazdasági megerősödése és a bér munkásság kialakulása új társadalmi viszonyokat teremtett. A népességnövekedés és az urbanizáció a 18. század végétől gyorsult fel.

Az újkor átalakulásai összességében olyan komplex folyamatot jelentettek, amelyben a gazdasági kapitalizáció, a politikai centralizáció, a vallási pluralizáció és a szellemi racionalizmus egymást erősítve alakították ki a modern európai társadalom alapstruktúráit.

5. A gazdaság átalakulása

Az újkori gazdasági átalakulás a 16. századtól fokozatosan bontotta le a középkori rendi és természetes gazdálkodási struktúrákat, és a kapitalista termelési mód irányába mozdította el Európa gazdaságát. A mezőgazdaság továbbra is meghatározó ágazat maradt, de a földhasználat és a tulajdonviszonyok átalakulása új gazdasági racionalitást eredményezett. Angliában a 16-17. században kibontakozó bekerítési mozgalom (enclosure movement) a közös földhasználat felszámolását és a piaci orientációjú juhtenyésztés megerősödését hozta magával. A föld magántulajdoni jellege (dominium plenum, teljes tulajdon) a gazdasági döntések szabadságát növelte.

A 17. században a kereskedelmi kapitalizmus erősödött meg, amely a tengerentúli kereskedelemre és a gyarmati áruforgalomra épült. A Holland Kelet-indiai Társaság (VOC, 1602) és az Angol Kelet-indiai Társaság (1600) a részvénytársasági forma (societas per actiones) korai példái voltak. A tőke koncentrációja és a kockázatmegosztás intézményesítése a modern pénzügyi rendszer alapjait teremtette meg.

A bankrendszer fejlődése szintén döntő jelentőségű volt. Az Amszterdami Bank (1609) és a Bank of England (1694) a hitel- és pénzforgalom stabilizálását szolgálta. A hitelintézmények

működése a gazdasági élet monetarizálódását gyorsította. A váltó (cambium) és a biztosítási szerződések a kereskedelem biztonságát növelték.

A 18. század közepétől Nagy-Britanniában kibontakozó ipari forradalom a gazdasági szerkezet gyökeres átalakulását eredményezte. James Watt 1769-ben tökéletesítette a gőzgépet, amely az ipari termelés gépesítésének alapját képezte. A textiliparban a fonógép (Spinning Jenny, 1764, James Hargreaves) és a vízierővel működő szövőszék (Richard Arkwright) jelentős termelékenységnövekedést eredményezett. A vaskohászatban Abraham Darby kokszolási eljárása (1709) csökkentette a termelési költségeket.

Az ipari forradalom következtében a manufaktúrákat felváltották a gyárak, ahol a munkafolyamatok specializációja és a munkamegosztás (*divisio laboris*) érvényesült. Adam Smith 1776-os művében a munkamegosztás gazdasági hatékonyságát hangsúlyozta. A bér munka általánossá válása a munkaerőpiac kialakulását eredményezte.

A mezőgazdasági termelésben az agrárforradalom is jelentős változásokat hozott. A vetésforgó új rendszere (Norfolk-rendszer) és a mezőgazdasági gépesítés – például Jethro Tull vetőgépe (1701) – növelte a hozamokat. A népességnövekedés, amely Angliában 1700 és 1800 között megkétszereződött, új munkaerőforrást biztosított az ipar számára.

A piacgazdaság alapelve a szerződési szabadság (*libertas contrahendi*) lett, amely a polgári jogrendben is kodifikációt nyert. A francia Code civil (1804) a magántulajdon sérthetlenségét és a tulajdon szabad átruházhatóságát rögzítette. A gazdasági liberalizmus elmélete a szabad verseny és az állami beavatkozás korlátozását hirdette.

A közlekedési infrastruktúra fejlődése – csatornák, majd vasutak – a 19. században felgyorsította az áruforgalmat. George Stephenson 1825-ben megnyitott Stockton–Darlington vasútvonala az ipari közlekedés új korszakát jelezte. A gazdaság átalakulása tehát a termelés, a tulajdonviszonyok, a pénzügyi rendszer és a munkaerőpiac átfogó modernizációját jelentette, amely megalapozta a kapitalista világgazdaság kialakulását.

6. A társadalom átalakulása

Az újkori társadalmi átalakulás a rendi privilégiumok fokozatos leépülésével és a jogegyenlőség (aequalitas iuris) elvének térnyerésével járt együtt. A francia forradalom 1789. augusztus 4-i határozatai eltörölték a feudális kiváltságokat, és megszüntették a személyes függés számos formáját. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata kimondta, hogy „az emberek szabadnak és jogokban egyenlőnek születnek és maradnak”, ami a születési előjogok elvi felszámolását jelentette.

A társadalmi rangsort egyre inkább a vagyon, a tőke és a gazdasági teljesítmény határozta meg. A burzsoázia mint tőkés tulajdonosi réteg a 18–19. század fordulóján politikai befolyásra tett szert, különösen Nagy-Britanniában és Franciaországban. A 1830-as és 1848-as forradalmak Európa-szerte a polgári alkotmányosság és a politikai részvétel kiterjesztésének igényét fejezték ki. A polgári társadalom alapját a jogilag szabad, tulajdonnal rendelkező egyének közössége alkotta.

A bér munkára épülő ipari termelés következtében kialakult a proletariátus mint új társadalmi osztály. A 19. század első felében az ipari munkásság élet- és munkakörülményei súlyos szociális problémákat eredményeztek. Friedrich Engels 1845-ben megjelent műve (Die Lage der arbeitenden Klasse in England) részletesen bemutatta az angliai munkásság helyzetét. A társadalmi feszültségek hozzájárultak a munkásmozgalmak és szakszervezetek kialakulásához. A népességnövekedés és az urbanizáció alapvetően átalakította a társadalmi struktúrát. London lakossága 1800 és 1850 között mintegy 1 millióról 2,5 millió főre emelkedett. A városi társadalom differenciáltabbá vált, megjelentek a középosztály különböző csoportjai, például hivatalnokok, értelmiségiek és vállalkozók. A társadalmi mobilitás lehetősége kiszélesedett, bár továbbra is jelentős korlátokkal.

A család szerkezete is változott. A nukleáris családmódel terjedése összefüggött az ipari munkavégzés és a városi életformák elterjedésével. A polgári erkölcs és nevelési normák a 19. században új társadalmi értékrendet alakítottak ki.

A közteherviselés elve általánossá vált, amely szerint az állampolgárok jövedelmük arányában járultak hozzá az állam fenntartásához. A francia 1791-es alkotmány és az azt követő jogszabályok megszüntették az adómentességi kiváltságokat. A polgári társadalomban az állampolgárság (civitas) jogi kategóriája vált meghatározóvá.

A 19. század második felében megjelentek a szociális törvényhozás első formái. Otto von Bismarck Németországban 1883 és 1889 között bevezette a beteg-, baleset- és nyugdíjbiztosítást. Az állam így fokozatosan vállalt szerepet a társadalmi kockázatok kezelésében.

A társadalmi átalakulás részeként a nők jogi helyzete is változott. A 19. század végén és a 20. század elején kibontakozó nőmozgalmak a politikai jogok kiterjesztését követelték. Új-Zéland 1893-ban elsőként biztosított általános női választójogot, amelyet több európai ország is követett a 20. század elején.

A társadalom átalakulása tehát a rendi struktúrák lebomlásával, az osztálytársadalom kialakulásával és az állampolgári jogok fokozatos kiterjesztésével járt együtt. A jogi egyenlőség és a gazdasági differenciálódás egyidejű jelenléte a modern polgári társadalom sajátos kettősségét hozta létre.

7. A politika átalakulása

A politikai átalakulás az újkorban a szuverenitás fogalmának átalakulásával és az államhatalom szerkezetének újradefiniálásával járt együtt. A 17. században Jean Bodin (1530-1596) a szuverenitást (souveraineté) oszthatatlan és legfőbb hatalomként határozta meg, amely az állam alkotóeleme. A westfáliai béke (1648) nemzetközi jogi értelemben is rögzítette az állami főhatalom (suprema potestas) területi elvét, amely a modern államrendszer alapját képezte. A szuverén állam elmélete fokozatosan kiszorította a középkori univerzalista elképzeléseket, különösen a pápaság és a Német-római Császárság egyetemes igényeit. A 17. századi holland függetlenségi háború (1568–1648) és a spanyol örökösödési háború (1701-1714) is hozzájárult az állami önállóság elvének megszilárdulásához. A diplomácia állandó képviseleti rendszere – például az állandó követek alkalmazása – az államközi kapcsolatok intézményesülését jelezte. A 18. században a felvilágosodás politikai filozófiája új legitimációs alapot teremtett. Montesquieu a hatalmi ágak elválasztásának (separatio potestatum) elvét fogalmazta meg, amely a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom intézményi elkülönítését jelentette. E koncepció gyakorlati megvalósulását az Egyesült Államok 1787-es alkotmánya példázta, amely a checks and balances rendszerére épült. A francia 1791-es alkotmány szintén e gondolati háttérből merített. Az amerikai alkotmány 10 kiegészítése (Bill of Rights, 1791) a polgári szabadságjogokat – például a szólás- és vallásszabadságot – rögzítette. A politikai modernitás

e dokumentumai a kodifikált alkotmányosság mintájává váltak Európában és Latin-Amerikában is.

A népszuverenitás (*souveraineté nationale*) elve a francia forradalom során nyert politikai realitást. Az 1789-es Nemzetgyűlés kimondta, hogy a szuverenitás a nemzetet illeti. A politikai közösség jogalapja így az állampolgárok kollektív akarata lett. A társadalmi szerződés (*contractus socialis*) elmélete az állam eredetét a polgárok közötti megállapodásból vezette le. Az 1792. szeptember 21-én kikiáltott köztársaság a monarchia megszüntetését jelentette Franciaországban. Az 1793-as jakobinus alkotmány – bár nem lépett hatályba – a népfelség radikális értelmezését tartalmazta.

A 19. században a parlamentarizmus intézménye Európa-szerte terjedt. Nagy-Britanniában a felelős kormányzás elve megszilárdult, a miniszterelnök a parlament bizalmától függött. A 1832-es reformtörvény a választók számát mintegy 435 000-ról 650 000-re emelte. Az 1867-es és 1884-es reformok tovább szélesítették a választójogot, bevonva a városi és vidéki munkásság jelentős részét. Franciaországban az 1875-ös alkotmányos törvények kétkamarás parlamentet hoztak létre, amely a harmadik köztársaság stabilitását biztosította.

A politikai pártok kialakulása a tömeges politikai részvétel előfeltétele volt. A brit whigek és toryk a 18. században már szervezett politikai csoportként működtek. A 19. században megjelentek a modern tömegpártok, például az 1875-ben alapított Német Szociáldemokrata Párt. Az 1848-as európai forradalmak programjaiban a sajtószabadság és a népképviselőket követelése központi helyet foglalt el. A pártszervezetek országos hálózatai új politikai mobilizációs technikákat alkalmaztak.

A közigazgatás professzionalizálódása a politikai modernizáció fontos eleme volt. A francia prefektusi rendszer 1800-as bevezetése a központi állam ellenőrzését erősítette. A porosz közigazgatási reformok, különösen Stein és Hardenberg intézkedései 1807–1815 között, a modern bürokratikus állam alapjait rakták le. A köztisztviselői kar szakmai képzettsége és jogállása törvényileg szabályozottá vált. A közigazgatási racionalizáció a Max Weber által leírt bürokratikus uralom típusához közelített.

A 19. század második felében a nemzetállami törekvések politikai integrációs folyamatokat indítottak el. Olaszország 1861-es egyesítése és Németország 1871-es kikiáltása új alkotmányos struktúrákat hozott létre. Az 1871-es német alkotmány a császár és a Reichstag közötti hatalommegosztást szabályozta. A nemzeti egység eszméje a politikai legitimitáció egyik fő forrásává vált.

A választójog kiterjesztése a 20. század elejére az általános férfi választójog irányába haladt, majd több országban a nők számára is megnyílt. Franciaországban a nők 1944-ben kaptak

választójogot, Nagy-Britanniában 1918-ban részleges, 1928-ban teljes jogot. A politikai részvétel demokratizálódása új társadalmi koalíciókat eredményezett. A politika átalakulása így a modern alkotmányos demokráciák intézményi és társadalmi alapjait teremtette meg.

8. A szellemi élet átalakulása

Az újkori szellemi átalakulás egyik legfontosabb jellemzője a világszemlélet fokozatos racionalizálódása és a tekintélyelvű gondolkodás visszaszorulása volt. A reneszánsz humanizmus a 15–16. században az antik forrásokhoz való visszatérést (ad fontes) hirdette, és az emberi méltóságot állította a középpontba. Erasmus Rotterdami (1466-1536) filológiai munkássága a bibliai szövegek kritikai vizsgálatát segítette elő. A humanizmus hozzájárult a kritikai gondolkodás megerősödéséhez. A könyvnyomtatás feltalálása Johannes Gutenberg mainzi műhelyében az 1450-es években lehetővé tette a szövegek gyors és széles körű terjesztését. Az 1500 körül Európában már több mint 200 városban működött nyomda, ami az írásbeliség expanzióját eredményezte. A humanista oktatási program, a studia humanitatis (grammatika, retorika, történelem, morálfilozófia) az elitképzés alapjává vált.

A reformáció 1517-ben indult Luther Márton fellépésével, amely teológiai és társadalmi értelemben is mélyreható változásokat hozott. A Biblia nemzeti nyelvekre fordítása – például Luther 1522-es német Újszövetség-fordítása – a vallási műveltség szélesebb rétegekhez való eljutását eredményezte. A protestáns etika és a hivatásfelfogás (Beruf) Max Weber értelmezése szerint a kapitalista gazdasági mentalitás kialakulásához is hozzájárult. A kálvinizmus Genfben, Kálvin János vezetésével az 1540-es évektől szigorú egyházfegyelmi rendszert alakított ki. Az 1545–1563 között ülésező tridenti zsinat a katolikus megújulás (ellenreformáció) intézményi kereteit teremtette meg. A jezsuita rend 1540-es pápai jóváhagyása az oktatás és misszió révén jelentős kulturális befolyást gyakorolt.

A természettudományos forradalom a 16-17. században új módszertani alapokra helyezte a tudományt. Francis Bacon (1561-1626) az empirikus módszer és az indukció jelentőségét hangsúlyozta. René Descartes (1596-1650) a racionalista filozófia megalapozójaként a „Cogito, ergo sum” tételével a gondolkodó szubjektum elsődlegességét fogalmazta meg. A tudományos kutatás intézményes keretei – például a londoni Royal Society (1660) – megerősítették a tudomány társadalmi szerepét. A párizsi Académie des Sciences 1666-os megalapítása az állami tudománypolitika korai példája volt. Johannes Kepler 1609-ben publikálta bolygómozgási törvényeit, amelyek a heliocentrikus világméretet matematikailag

alátámasztották. A tudományos forradalom eredményei fokozatosan kiszorították az arisztotelészi kozmológiát az egyetemi oktatásból.

A felvilágosodás a 18. században a kritikai értelem és a társadalmi reform eszméit terjesztette. Voltaire (1694-1778) a vallási türelem és a szólásszabadság mellett érvelt. Denis Diderot és Jean le Rond d'Alembert 1751 és 1772 között adták ki az Encyclopédie köteteit, amelyek a tudás rendszerezésére törekedtek. A felvilágosodás eszméi a közvélemény formálódásában is szerepet játszottak. A szalonok és kávéházak – például Párizsban a Café Procope – a 18. században a politikai és filozófiai viták fórumai voltak. Immanuel Kant 1784-es írásában („Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?”) a felvilágosodást az ember önmaga okozta kiskorúságából való kilépésként határozta meg. A sajtótermékek számának növekedése a 18. század végére a politikai nyilvánosság kiszélesedését eredményezte.

A 18. század végén és a 19. század elején a romantika a racionalizmus ellenhatásaként jelent meg. Johann Gottfried Herder és Friedrich Schiller a nemzeti kultúra és az érzelmi élmény jelentőségét hangsúlyozták. A nemzeti irodalmak és történetírás megerősödése a nemzetállami gondolat kulturális alapját teremtette meg. A Grimm testvérek 1812-ben kezdték publikálni népmesegyűjteményüket, amely a népi kultúra értékeit emelte be az irodalmi kánonba. A romantika a történelem organikus szemléletét hirdette, szemben a felvilágosodás univerzalizmusával. A zenei kultúrában Ludwig van Beethoven művei az egyéni kifejezés új dimenzióit nyitották meg.

A 19. században a pozitívizmus – Auguste Comte (1798-1857) munkássága nyomán – a társadalomtudományok módszertani megalapozására törekedett. A történetírásban Leopold von Ranke az objektivitás és a forráskritika elvét érvényesítette. A társadalomkritikai gondolkodásban Karl Marx (1818-1883) a történelmi materializmus (materialismus historicus) elméletét dolgozta ki. Charles Darwin 1859-ben megjelent *On the Origin of Species* című műve az evolúció elméletével új perspektívát nyitott az ember és természet kapcsolatának értelmezésében. A szociológia mint önálló tudományág a 19. század végére intézményesült.

Az oktatás intézményesülése a 19. században az állami iskolarendszerek kiépítésével gyorsult fel. Franciaországban az 1881-1882-es Ferry-törvények bevezették a kötelező és világi elemi oktatást. A német területeken a porosz iskolarendszer már a 18. század végétől kötelező elemi oktatást írt elő. A tömeges írás-olvasás elterjedése a politikai tudatosság növekedéséhez vezetett. Az egyetemek reformja – például a berlini egyetem 1810-es alapítása Wilhelm von Humboldt kezdeményezésére – a kutatás és oktatás egységét hangsúlyozta. A műszaki felsőoktatás fejlődése az ipari modernizáció tudásigényét elégítette ki.

A szekularizáció folyamata a vallás közéleti szerepének visszaszorulását eredményezte. Az állam és egyház szétválasztását Franciaországban az 1905-ös törvény rögzítette. A vallási pluralizmus és a lelkiismereti szabadság a modern alkotmányok alapelvévé vált. A filozófiai irányzatok – például a liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus – eltérő értelmezéseket kínáltak az egyén és közösség viszonyára. A 19. század végére a tömegkultúra és a sajtó globális hálózata új típusú nyilvánosságot hozott létre. A szellemi élet pluralizálódása a modern társadalom dinamikus és sokszínű karakterét erősítette.

9. A polgári átalakulás folyamatának lezajlása

Előkészítő szakasz

A polgári átalakulás előkészítő szakasza a késő középkor strukturális válságjelenségei között bontakozott ki. A 14. századi agrárválság és az 1348–1349-es pestisjárvány következtében Európa lakossága mintegy egyharmadával csökkent, ami a munkaerőpiac átrendeződését eredményezte. A robot és a természetbeni szolgáltatások helyett egyre inkább pénzjradék (census) vált jellemzővé, ami a gazdasági viszonyok monetarizálódását gyorsította. A városi patríciusréteg gazdasági ereje megerősödött, különösen Velence, Genova és Antwerpen kereskedelmi központjaiban.

A 16. században az atlanti kereskedelem súlypontáthelyeződést idézett elő a mediterrán térségtől Északnyugat-Európa irányába. A 1565-ben alapított londoni Royal Exchange a modern árutőzsde korai példája volt. A bankházak – például a Fugger-család Augsburgban – jelentős szerepet játszottak az uralkodók hitelezésében. A modern természetjog képviselői, köztük Samuel Pufendorf (1632-1694), az államot világi szerződéses konstrukcióként értelmezték. Az új eszmei áramlatok megalapozták az állami szuverenitás és az egyéni jogok elméleti rendszerét.

A polgári forradalmak korszaka

A polgári forradalmak a politikai struktúrák átalakítását célozták meg a gazdasági realitásokhoz igazodva. Az angol polgárháború 1642-ben kezdődött, és 1649-ben I. Károly kivégzésével zárult. A protektorátus (1653-1658) időszaka Oliver Cromwell vezetésével a katonai és vallási reformok kísérlete volt. Az 1689-es Bill of Rights megerősítette a törvényhozás elsődlegességét.

Az amerikai alkotmány 1787-es elfogadása a szövetségi állam (foedus – szövetség) modelljét rögzítette. A francia forradalom során az 1793-as alkotmány a népfelség radikális értelmezését tartalmazta, bár nem lépett hatályba. A jakobinus diktatúra bukása után a Direktórium (1795-1799) instabil kormányzati formát képviselt. A forradalmi hullám 1848-ban újra fellángolt Európa számos országában, alkotmányos reformokat követelve. A feudális szolgáltatások eltörlése a földpiac liberalizációját eredményezte.

Ipari forradalom

Az ipari forradalom gazdasági mutatói drámai növekedést jeleztek. 1800 és 1850 között Nagy-Britannia széntermelése 10 millió tonnáról 50 millió tonnára nőtt. A vasútvonalak hossza 1850-re meghaladta a 10 000 kilométert az Egyesült Királyságban. A gyárparban a munkafegyelem és az időszabályozás új normákat teremtett.

A demográfiai robbanás a halandósági ráta csökkenésével és a mezőgazdasági termelékenység növekedésével függött össze. 1801-ben Nagy-Britanniában vezették be az első modern népszámlálást. A városok népességkoncentrációja új társadalmi problémákat generált, például lakhatási és közegészségügyi válságokat. A liberalizmus mellett a marxizmus és az utópikus szocializmus – például Robert Owen és Charles Fourier elképzelései – alternatív társadalmi modelleket kínáltak. Az 1864-ben megalakult I. Internacionálé a munkásmozgalom nemzetközi szerveződésének első fóruma volt.

A polgári típusú berendezkedés meghonosodása

A polgári berendezkedés megszilárdulásával a kapitalista gazdaság dominánssá vált Európában és Észak-Amerikában. Az 1870 és 1914 közötti időszakot gyakran „második ipari forradalomként” említik, amely az acélipar, a vegyipar és az elektrotechnika gyors fejlődésével járt. 1871-ben alapították a Siemens vállalatot Berlinben, amely az elektromos ipar egyik úttörője lett. A belső égésű motor (Nikolaus Otto, 1876) és az automobil (Karl Benz, 1886) a közlekedési rendszert alapjaiban alakította át.

Az 1869-ben megnyílt Szuezi-csatorna lerövidítette az Európa és Ázsia közötti kereskedelmi útvonalat, ami a globális gazdasági integrációt erősítette. A nemzetközi aranystandard (1870-es évektől) stabil pénzügyi rendszert biztosított a világkereskedelem számára. A részvénytársasági forma és a tőzsdei finanszírozás lehetővé tette a nagyipari beruházások megvalósítását. A 19. század végére a világkereskedelem volumene az 1820-as szint többszörösére emelkedett.

A társadalomban a munkaerő mobilitása a tömeges kivándorlás révén is megnyilvánult. 1870 és 1914 között mintegy 30 millió európai vándorolt ki az Egyesült Államokba. A társadalmi hierarchiát a vagyon és a gazdasági teljesítmény határozta meg, ami a polgári meritokrácia eszméjét erősítette. A középosztály létszáma jelentősen növekedett, különösen a hivatalnoki és szakértelmiségi réteg körében.

A politikai rendszerben a választójog bővülése fokozatosan az általános választójog irányába haladt. Németországban 1871-től a Reichstag választása általános férfi választójogon alapult. Franciaországban 1875 után a harmadik köztársaság parlamentáris rendszere stabilizálódott. A politikai pártok tömegbázisa kiszélesedett, és kialakult a modern pártrendszer.

A jogállamiság (Rechtsstaat) elve a közigazgatási és bírói működés alapjává vált. A kodifikációs hullám – például a német polgári törvénykönyv (BGB, 1896) – egységes jogi keretet teremtett a gazdasági élet számára. A szociálpolitikai reformok, mint Bismarck 1883-1889 közötti társadalombiztosítási törvényei, a kapitalista rendszer társadalmi stabilizálását célozták.

Az urbanizáció mértéke a 20. század elejére meghaladta a lakosság 50%-át számos ipari országban. A városi infrastruktúra – közvilágítás, tömegközlekedés, csatornarendszer – modernizációja a közegészségügy fejlődését is elősegítette. A polgári állam intézményei – alkotmány, parlament, felelős kormány – hosszú távon meghatározták a politikai stabilitás kereteit. A polgári típusú berendezkedés így a kapitalista gazdaság, a jogegyenlőség és a képviselői demokrácia integrált rendszerét hozta létre.

10. Ajánlott irodalom

1. **Anderson, Perry:** *Lineages of the Absolutist State*. London: Verso, 1974.
2. **Berman, Harold J.:** *Law and Revolution I: The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.
3. **Black, Jeremy:** *Eighteenth-Century Europe, 1700–1789*. 2nd ed. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.
4. **Blanning, T. C. W.:** *The Pursuit of Glory: Europe 1648–1815*. London: Allen Lane, 2007.
5. **Darnton, Robert:** *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.
6. **Doyle, William:** *The Oxford History of the French Revolution*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2002.
7. **Hobsbawm, Eric:** *The Age of Revolution: Europe 1789–1848*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1962.
8. **Hobsbawm, Eric:** *The Age of Capital: 1848–1875*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1975.
9. **Koselleck, Reinhart:** *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979.
10. **Mann, Michael:** *The Sources of Social Power. Vol. I: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
11. **McKendrick, Neil – Brewer, John – Plumb, J. H.:** *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England*. London: Europa Publications, 1982.
12. **Weber, Max:** *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Tübingen: Mohr, 1904–1905.
13. **Szűcs Jenő:** *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető Kiadó, 1983.

X. MAX WEBER ELMÉLETE A HATALOMRÓL

1. Max Weber hatalomelméletének társadalomtörténeti jelentősége

Max Weber (1864-1920) német jogász, közgazdász és szociológus, a modern társadalomtudomány egyik meghatározó alakja. Tudományos munkássága a német történeti iskola, a jogtudomány és szociológia határterületén bontakozott ki. Weber hatalomelmélete a modern társadalomtudomány egyik alapvető referenciapontja, amely a társadalomtörténeti elemzés számára is nélkülözhetetlen fogalmi keretet biztosít. Weber nem pusztán politikai filozófiai értelemben vizsgálta a hatalmat, hanem a társadalmi viszonyok szerkezetébe ágyazva értelmezte azt. A hatalom nála nem absztrakt kategória, hanem konkrét társadalmi cselekvési helyzetekben megnyilvánuló reláció, amely az uralom intézményesülésében válik történetileg megragadhatóvá. Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy a különböző korszakok hatalmi rendszereit összehasonlítható módon elemezzük.

Társadalomtörténeti szempontból különösen jelentős Weber azon megkülönböztetése, amely a pusztá hatalom (*Macht*) és a legitim uralom (*Herrschaft*) között húzódik. Míg a hatalom általános értelemben mások cselekvésének befolyásolását jelenti, az uralom már intézményesült, elfogadott és valamilyen legitimációs alapon nyugvó struktúrát feltételez. A társadalomtörténet számára ez a distinkció azért kulcsfontosságú, mert a történeti korszakok nem csupán erőviszonyokban, hanem legitimációs mintázataikban is különböznek egymástól.

Weber elmélete különösen termékeny a középkori és kora újkori társadalmak vizsgálatában. A tradicionális, karizmatikus és racionális–legális uralom ideáltípusai lehetővé teszik a hűbéri, rendi vagy abszolutista berendezkedések értelmezését anélkül, hogy azokat pusztán normatív kategóriákba sorolnánk. A legitimáció típusa ugyanis meghatározza a hatalomgyakorlás formáit, az intézményrendszer működését és a társadalmi csoportok közötti viszonyokat is. A weberi keret továbbá hozzájárul a modern állam kialakulásának megértéséhez. A racionalizáció és a bürokratikus szerveződés folyamata nem csupán közigazgatási technikai változás volt, hanem mélyreható társadalmi átalakulás, amely a személyes függőségi viszonyokat fokozatosan imperszonális, jogilag szabályozott kapcsolatokkal váltotta fel. A társadalomtörténet számára ez azt jelenti, hogy a hatalom története egyben a társadalmi struktúrák átrendeződésének története is.

Végül Weber hatalomelmélete azért is meghatározó, mert összekapcsolja a politikai uralmat a társadalmi rétegződéssel. Az osztály, rend és státuscsoport fogalmaival Weber megmutatta, hogy a hatalom nem kizárólag politikai intézményekben koncentrálódik, hanem gazdasági és társadalmi struktúrákban is jelen van. Ezzel a hatalom vizsgálata a társadalomtörténet integráns részévé válik, hiszen az uralom formái és a társadalmi hierarchiák kölcsönösen feltételezik és alakítják egymást.

2. Weber hatalomfelfogásának fogalmi alapjai

A hatalom (Macht) fogalma Webernél

Max Weber a hatalmat (Macht) olyan társadalmi relációként határozza meg, amelyben egy cselekvő képes saját akaratát mások ellenállása dacára is érvényesíteni. A definíció tudatosan általános: nem köti a hatalmat sem jogi, sem intézményi formához, hanem a társadalmi viszonyok dinamikájában ragadja meg. A hatalom tehát nem feltétlenül legitim, nem szükségképpen intézményes, és nem azonos az állami erőszakkal. Weber ezzel a fogalmi nyitottsággal lehetővé teszi, hogy a hatalom jelenségét a családi, gazdasági, vallási vagy politikai szférában egyaránt vizsgáljuk.

Társadalomtörténeti szempontból a weberi hatalomfogalom különösen termékeny, mert a történeti korszakokat nem pusztán intézményi struktúrák, hanem cselekvési viszonyok hálózataként értelmezi. A hatalom minden olyan helyzetben jelen lehet, ahol az érdekek, erőforrások vagy presztízs különbségei cselekvési aszimmetriát hoznak létre. A középkori földesúr és jobbágy, a rendi gyűlés és az uralkodó, vagy akár a városi patrícius és kézműves közötti viszony is értelmezhető a Macht kategóriáján keresztül, még akkor is, ha ezek a relációk eltérő legitimációs alapokon nyugodtak.

Webernél a hatalom szorosan kapcsolódik a társadalmi cselekvés fogalmához. A társadalmi cselekvés olyan magatartás, amely mások viselkedésére irányul és ahhoz igazodik. A hatalom ennek a cselekvési térnek az egyik lehetséges eredménye: akkor beszélhetünk róla, amikor az egyik szereplő képes befolyásolni a másik cselekvési orientációját. A hatalom tehát nem önmagában létezik, hanem mindig relációban, interakcióban, konkrét történeti helyzetben jelenik meg. Ez a megközelítés elmozdítja a hangsúlyt a pusztán intézményi leírásról a társadalmi folyamatok elemzésére. Fontos hangsúlyozni, hogy a Macht fogalma Webernél még nem azonos az uralommal (Herrschaft). A hatalom lehet esetleges, erőszakos vagy pusztán erőforrásokon alapuló fölény, amely nem rendelkezik legitimációval. A társadalomtörténeti

vizsgálat számára azonban éppen ez a különbségtétel teremt elemzési lehetőséget: a kérdés nemcsak az, hogy ki gyakorol hatalmat, hanem az is, hogy ez a hatalom mikor és hogyan válik elfogadottá, intézményesültté, azaz uralommá. Weber fogalomhasználata így megalapozza a hatalom történetének árnyalt, strukturális értelmezését.

Az uralom (Herrschaft) fogalma és elhatárolása

Max Weber az uralmat (Herrschaft) a hatalom sajátos, intézményesült formájaként határozza meg. Míg a hatalom (Macht) általános értelemben mások cselekvésének érvényesítését jelenti, addig az uralom olyan tartós és szervezett viszony, amelyben az alárendeltek engedelmissége nem pusztán kényszeren, hanem valamilyen elfogadott legitimáción alapul. Az uralom tehát strukturált, szabályozott és viszonylag stabil társadalmi kapcsolat, amely meghatározott parancsolási és engedelmisségi mintázatok szerint működik.

A döntő különbség a két fogalom között az engedelmisség minőségében ragadható meg. A puszta hatalom esetében az alávetettség fakadhat erőfölényből, gazdasági kényszerből vagy alkalmi dominanciából. Az uralom viszont akkor jön létre, amikor az engedelmisség rendszeressé válik, és az alárendeltek a parancsot jogosnak, elfogadhatónak vagy kötelező érvényűnek tekintik. Ez a legitimáció teszi lehetővé, hogy az uralom hosszabb távon fennmaradjon, és intézményes formát öltön. Társadalomtörténeti szempontból az uralom fogalma azért különösen fontos, mert segítségével a történeti korszakok politikai és társadalmi berendezkedései összehasonlíthatók. A középkori hűbéri rendszer, a rendi állam vagy a modern bürokratikus állam mind az uralom különböző formáiként értelmezhetők. A hangsúly nem csupán azon van, hogy ki rendelkezik döntési jogkörrel, hanem azon is, hogy az alávetettek milyen alapon fogadják el ezt a döntési jogosultságot.

Webernél az uralom mindig szervezethez kötődik. Az uralmi struktúrák intézményekben, hivatalokban, szabályrendszerekben öltönek testet, amelyek biztosítják a parancsok végrehajtását és az engedelmisség fenntartását. Az uralom tehát nem személyes tulajdonság, hanem társadalmi konstrukció: olyan viszonyrendszer, amely a legitimáció, a szervezet és az engedelmisség összefonódásán alapul. Az uralom fogalmának elhatárolása a puszta hatalomtól lehetővé teszi annak vizsgálatát is, miként alakul át a dominancia legitim uralommá. Ez a folyamat – amelyben a kényszerből elfogadott autoritás lesz – a társadalomtörténet egyik központi kérdése. Az uralom története így nem más, mint a legitimációs formák és az intézményes struktúrák változásának története.

A legitim uralom jelentősége

Max Weber hatalomelméletének központi eleme a legitim uralom fogalma. Az uralom csak akkor válik tartóssá és strukturálttá, ha az alárendeltek nem pusztán kényszer hatására engedelmeskednek, hanem belső meggyőződésből vagy elfogadott normák alapján is jogosnak tekintik a parancsot. A legitimáció tehát nem kiegészítő eleme az uralomnak, hanem annak lényegi feltétele. Társadalomtörténeti szempontból ez azért meghatározó, mert a történeti korszakok stabilitása és működőképessége nagymértékben azon múlik, hogy az uralmi rend mennyiben képes elfogadottságot teremteni.

A legitim uralom jelentősége abban is áll, hogy csökkenti a folyamatos fizikai kényszer szükségességét. Az a politikai vagy társadalmi rendszer, amely kizárólag erőszakra támaszkodik, instabil és költséges. Ha azonban az engedelmisség normatív alapon nyugszik – például hagyomány, vallási meggyőződés vagy jogi racionalitás révén –, az uralom belsőleg fenntarthatóvá válik. A legitimáció így az uralmi struktúrák racionalizálódásának és intézményesülésének alapja.

Weber három legitimációs típusa – a tradicionális, a karizmatikus és a racionális–legális uralom – történeti összehasonlításra is alkalmas keretet kínál. A tradicionális uralom a megszokás és a hagyomány elfogadottságán alapul; a karizmatikus uralom egy rendkívüli személyiség iránti hitből fakad; a racionális–legális uralom pedig formális szabályokra és jogi normákra épül. E típusok nem tiszta formában jelennek meg a történelemben, hanem egymással keveredve, de segítségükkel megragadható, hogy egy adott korszakban milyen legitimációs elv dominált.

Társadalomtörténeti szempontból a legitimáció vizsgálata lehetővé teszi az állam és a társadalom viszonyának mélyebb megértését. A középkori rendi társadalomban például az uralom legitimációja a hagyományos jogokra és a vallási világgépre támaszkodott. A kora újkori abszolutizmus idején az uralkodói hatalom isteni eredete és a dinasztikus elv biztosított legitimációt. A modern államban ezzel szemben a jogszerűség és az alkotmányos rend vált az uralom alapjává. A legitim uralom jelentősége abban is megmutatkozik, hogy összekapcsolja a politikai struktúrát a társadalmi rétegződéssel. Az uralmi rend elfogadottsága gyakran függ attól, hogy a társadalmi csoportok milyen mértékben érzik magukat részeseinek a döntéshozatalnak vagy haszonélvezőinek a rendszer működésének. A rendi gyűlések, parlamentek vagy képviselői intézmények éppen azért jöttek létre, hogy a legitimációt megerősítsék azáltal, hogy bevonták a kiváltságos csoportokat az állam működésébe.

Összességében a legitim uralom fogalma a társadalomtörténet számára nem csupán elméleti kategória, hanem elemzési eszköz. Segítségével feltárható, miként stabilizálódnak

vagy bomlanak fel hatalmi rendszerek, hogyan alakul át a kényszer elfogadott autoritássá, és milyen társadalmi feltételek mellett válik egy uralmi forma tartóssá. Weber elmélete így a hatalom történetét a legitimitáció történeteként is értelmezhetővé teszi.

3. A társadalmi cselekvés és a hatalom viszonya

Max Weber társadalomelméletének kiindulópontja a társadalmi cselekvés fogalma. Társadalmi cselekvésnek azt a magatartást tekintjük, amely mások viselkedésére irányul, és annak várható reakcióihoz igazodik. A hatalom ennek a cselekvési térnek az egyik lehetséges eredménye: akkor beszélhetünk róla, amikor egy cselekvő képes befolyásolni mások orientációját, döntéseit vagy magatartását. A hatalom tehát nem önmagában létező dolog, hanem interakciós viszony, amely társadalmi cselekvések összefüggésében jön létre. A hatalom és a társadalmi cselekvés közötti kapcsolat dinamikus. A cselekvők nem pusztán elszenvedői a hatalomnak, hanem saját érdekeik, értékeik és céljaik alapján reagálnak rá. Egy adott uralmi rendszer működése ezért nem érthető meg kizárólag intézményi szinten; figyelembe kell venni azokat a motivációkat és jelentéseket is, amelyek az engedelmisséget vagy az ellenállást meghatározzák. A társadalomtörténeti elemzés számára ez azt jelenti, hogy a hatalom története egyben a cselekvési minták és értelmezési keretek története is. Weber különbséget tesz a cselekvés különböző típusai – tradicionális, érzelmi, értékracionális és célracionális – között. A hatalom gyakorlása és elfogadása e típusokhoz kapcsolódva válik érthetővé. A tradicionális uralmat például a megszokás tartja fenn, míg a racionális–legális uralom esetében az engedelmisség a formális szabályokba vetett hitből fakad. A társadalmi cselekvés elemzése így feltárja, milyen motivációs bázison nyugszik egy adott hatalmi struktúra.

A hatalom és a társadalmi cselekvés viszonyának vizsgálata lehetővé teszi annak megértését, miként alakulnak ki kollektív mozgalmak, rendi ellenállások vagy forradalmi helyzetek a történelem során. Amikor a cselekvők értelmezési kerete megváltozik, és az uralmat már nem tekintik legitimnek, a hatalmi viszony megrendülhet. Weber megközelítése tehát rámutat arra, hogy a hatalom nem statikus szerkezet, hanem folyamatosan újratermelő társadalmi folyamat, amely a cselekvők orientációin és jelentéstulajdonításain keresztül válik történetileg érthetővé

4. A legitim uralom három ideáltípusai

A tradicionális uralom

A tradicionális uralom Weber szerint azon legitimációs forma, amely a hagyomány szentségébe vetett hiten alapul. Az alárendeltek azért engedelmeskednek az uralkodónak vagy az előljárónak, mert úgy tekintik, hogy „mindig is így volt”, és a fennálló rend a megszokás, az öröklött szokásrend és a történeti folytonosság révén jogos. A hatalom forrása ebben az esetben nem egy formális jogrendszer vagy kivételes személyes képesség, hanem a múlt tekintélye.

A tradicionális uralom szerkezete személyes jellegű. A hűség nem elvont szabályoknak, hanem konkrét személyeknek – uralkodónak, földesúrnak, patriarchának – szól. A középkori hűbéri rendszer, a dinasztikus monarchiák vagy a patriarchális családi rend egyaránt ebbe a legitimációs körbe sorolhatók. A parancs és az engedelmisség viszonyát a kölcsönösen elismert hagyományos szerepek tartják fenn, nem pedig írott, formális jogszabályok. Weber a tradicionális uralmon belül is különbséget tesz, például a patriarchális és a patrimonialis formák között. A patriarchális uralom a családi vagy háztartási keretből nő ki, ahol a vezető tekintélye a családfői szerepből fakad. A patrimonialis uralom ennél kiterjedtebb, amikor az uralkodó saját „háztartásaként” kezeli az államot, és a közhatalom a személyes birtoklás logikájához kapcsolódik. Ez utóbbi forma a középkori és kora újkori monarchiák működésének megértéséhez kínál elemzési keretet. A tradicionális uralom stabilitását a szokásrend biztosítja, ugyanakkor éppen ebből fakad korlátozott racionalizálhatósága is. A hatalmi gyakorlat nem absztrakt szabályok szerint működik, hanem a precedensek, kiváltságok és személyes kapcsolatok hálóján keresztül. A változás gyakran konfliktusokat szül, hiszen a hagyomány megbontása az uralom legitim alapját érinti. A tradicionális uralom vizsgálata ezért különösen alkalmas a középkori és kora újkori társadalmak strukturális sajátosságainak értelmezésére.

A karizmatikus uralom

A karizmatikus uralom Weber értelmezésében olyan legitimációs forma, amely egy rendkívüli személyiségbe vetett hitre épül. Az engedelmisség alapja nem a hagyomány vagy a jogszerűség, hanem az a meggyőződés, hogy a vezető kivételes tulajdonságokkal – hősiességgel, prófétai erővel, politikai zsenialitással – rendelkezik. A karizma tehát nem objektív minőség, hanem társadalmi elismerés: a közösség hite teremti meg és tartja fenn.

A karizmatikus uralom rendszerint válsághelyzetekben jelenik meg. Amikor a fennálló rend legitimációja megrendül, és a tradicionális vagy jogi alapok gyengülnek, a közösség hajlamos

rendkívüli vezetőben keresni a megoldást. A próféták, hadvezérek, forradalmi vezérek vagy vallási reformátorok tekintélye ebben az értelemben karizmatikus jellegű. A legitimáció nem intézményekből, hanem a személyes elköteleződésből fakad.

A karizmatikus uralom szerkezete instabil és személyhez kötött. Nem a hivatalhoz, hanem a vezető egyéni kvalitásához kapcsolódik, ezért fennmaradása a karizma folyamatos „bizonyításától” függ. Ha a vezető elveszíti kivételes státuszát – például katonai vereség, politikai kudarc vagy erkölcsi botrány következtében –, legitimációja gyorsan meggyengülhet. A karizmatikus uralom így dinamikus, de törékeny forma. Weber külön hangsúlyozza a karizma „rutinossá válásának” (Veralltäglicung) folyamatát. A karizmatikus mozgalmak tartóssá válásához intézményesülésre van szükség: a személyes tekintélyt át kell alakítani hagyománnyá vagy jogilag szabályozott renddé. Ez a folyamat vezethet a tradicionális vagy a racionális–legális uralom irányába. A karizma tehát történeti átmeneti forma is lehet, amely új intézményi struktúrák kialakulását indítja el.

A karizmatikus uralom vizsgálata különösen fontos a társadalmi átalakulások megértéséhez. Forradalmak, vallási megújulások vagy államalapító folyamatok gyakran ilyen legitimációs mintázatot követnek. A karizma nem pusztán személyes adottság, hanem társadalmi viszony, amely a közösség hitéből és kollektív várakozásaiból táplálkozik, s amely képes rövid idő alatt mélyreható politikai és intézményi változásokat elindítani.

A racionális–legális uralom

A racionális–legális uralom Weber szerint a modern társadalmakra jellemző legitimációs forma, amely formálisan megalkotott, általános érvényű szabályokra és jogi normákra épül. Az engedelmség ebben az esetben nem személynek vagy hagyománynak szól, hanem az érvényes jogrendnek. A hatalom gyakorlója – legyen az uralkodó, kormány vagy hivatalnok – nem saját személyes tekintélye révén parancsol, hanem azért, mert a jog erre felhatalmazza.

A racionális–legális uralom alapja a formalizált szabályrendszer. A döntések előre meghatározott eljárások szerint születnek, a jogalkalmazás elvileg személytelen, és az uralmi viszonyok kiszámítható keretek között működnek. A legitimitás forrása a jogszerűségbe vetett hit: az alávetettek azért engedelmeskednek, mert a szabályokat érvényesnek és kötelezőnek tekintik. Ez a forma alapvetően eltér a tradicionális és karizmatikus uralomtól, mivel nem a múltra vagy a kivételes személyre, hanem a normák rendszerére épül.

A racionális–legális uralom szervezeti formája a bürokrácia. A hivatalnok nem személyes hűség alapján, hanem szakmai kompetencia és kinevezés révén tölti be tisztségét. Munkája szabályokhoz kötött, hatásköre körülhatárolt, és elvileg független magánérdekeitől. A

hatalom imperszonális jellegűvé válik: a parancs nem az uralkodó egyéni akaratának kifejezése, hanem a jogrend által meghatározott döntés.

Ez a legitimációs forma a modern állam kialakulásával párhuzamosan erősödött meg. A középkori személyes függőségi viszonyokat fokozatosan felváltották az intézményes, jogilag szabályozott kapcsolatok. A közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a pénzügyi rendszer racionalizálása a hatalomgyakorlás új logikáját teremtette meg, amely a kiszámíthatóságot és az egységes jogalkalmazást helyezte előtérbe. A racionális–legális uralom ugyanakkor nem pusztán technikai szervezési forma, hanem mély társadalmi átalakulás kifejeződése. A személyes lojalitás helyét a jog iránti lojalitás veszi át, a hagyományos kiváltságokat pedig az általános normák rendszere váltja fel. Ezzel a hatalomgyakorlás imperszonálisabbá, de egyben formálisabbá is válik, ami új típusú társadalmi viszonyokat és konfliktusokat hoz létre.

5. A bürokrácia mint a racionális uralom szervezeti formája

A bürokrácia jellemzői

Max Weber a bürokráciát a racionális–legális uralom leginkább tiszta szervezeti formájaként írja le. A bürokrácia nem egyszerűen közigazgatási technika, hanem olyan strukturált intézményi rendszer, amely a modern állam és gazdaság működésének alapját képezi. Lényege az imperszonális, szabályozott és hierarchikusan szervezett működés, amely a döntéshozatalt és a végrehajtást formális eljárásokhoz köti.

A bürokratikus szervezet első alapvető jellemzője a világosan meghatározott hatáskörök rendszere. Minden hivatalnak pontosan körülírt feladata és illetékességi területe van, amelyet írott szabályok rögzítenek. Ez a munkamegosztás biztosítja a működés kiszámíthatóságát és szakmai jellegét. A hatáskörök elkülönítése egyben korlátozza is az egyéni önkényt, hiszen a döntéshozatal nem személyes belátáson, hanem szabályozott kompetencián alapul.

A bürokrácia második meghatározó eleme a hierarchikus felépítés. A hivatalok egymás alá- és fölérendeltségi viszonyban állnak, a felettes szerv ellenőrzi és irányítja az alárendeltet. Ez a hierarchia biztosítja az egységes irányítást és a felelősségi láncolatot. A döntések így felfelé és lefelé egyaránt követhető rendben mozognak, ami a szervezet stabilitását és ellenőrizhetőségét erősíti. Fontos jellemző továbbá az írásbeliség dominanciája. A bürokratikus működés dokumentumokra, aktákra, szabályzatokra és nyilvántartásokra épül. Az írásbeliség nem csupán adminisztratív eszköz, hanem a racionalitás hordozója: lehetővé teszi a döntések

visszakövethetőségét, a folyamatok ellenőrzését és az intézményi memória fenntartását. A modern állam működése elképzelhetetlen lenne e dokumentált struktúra nélkül.

Végül a bürokrácia jellemzője a szakértelemre épülő hivatalnoki működés. A tisztségviselőket elvileg képzettségük és kompetenciájuk alapján választják ki, és tevékenységük hivatásszerű. A hivatal nem magántulajdon, hanem közhivatali pozíció, amelyet szabályozott keretek között lehet betölteni. Ez a professzionalizáció a racionális–legális uralom stabilitásának egyik alapja, ugyanakkor új típusú társadalmi hatalmat is létrehoz: a szakértői tudás hatalmát.

A hivatalnoki réteg szerepe

A racionális–legális uralom működésének központi szereplője a hivatalnoki réteg. Weber értelmezésében a modern állam nem pusztán politikai vezetők döntésein alapul, hanem azon a professzionális apparátuson, amely a döntéseket előkészíti, végrehajtja és adminisztrálja. A hivatalnok nem személyes hűségi viszonyban áll az uralkodóval, hanem jogilag meghatározott tisztséget tölt be, amelynek hatásköre, illetékessége és felelőssége szabályozott keretek között mozog.

A hivatalnoki réteg működésének alapja a szakképzettség és a szakértelem. A pozíció betöltése elvileg nem születési kiváltság, hanem képzettség és alkalmasság kérdése. A hivatalnok hivatásszerűen végzi munkáját, rendszeres fizetésért, előmeneteli rendszerben, meghatározott szolgálati szabályok szerint. Ez a professzionalizáció biztosítja a közigazgatás folyamatosságát és kiszámíthatóságát, függetlenül a politikai vezetés személyi változásaitól. A hivatalnoki réteg sajátos közvetítő szerepet tölt be az uralkodó vagy kormányzat és a társadalom között. A politikai döntések gyakorlati alkalmazása, az adóztatás, az igazságszolgáltatás vagy a közigazgatási ellenőrzés mind az apparátus közreműködésével valósul meg. A hivatalnok tehát nem csupán végrehajtó, hanem a hatalomgyakorlás egyik strukturális pillére. A modern államban a tényleges kormányzati kapacitás nagymértékben az adminisztratív apparátus szervezettségétől függ.

Weber rámutat arra is, hogy a hivatalnoki réteg sajátos hatalmi pozícióval rendelkezik. A szakértelem és az információ birtoklása befolyást biztosít a döntéshozatal folyamatában. A politikai vezetők gyakran az apparátus szakmai javaslataira támaszkodnak, így a bürokrácia nem pusztán technikai eszköz, hanem önálló érdekekkel és működési logikával rendelkező szervezeti erő. Ez a jelenség hosszabb távon az adminisztratív hatalom megerősödéséhez vezethet. A hivatalnoki réteg szerepe ezért kettős: egyrészt biztosítja a racionális–legális uralom stabilitását és folyamatosságát, másrészt új típusú társadalmi befolyást koncentrálnak. A modern

társadalmak működése elképzelhetetlen e professzionális apparátus nélkül, ugyanakkor jelenléte felveti a demokratikus ellenőrzés, az átláthatóság és a felelősség kérdéseit is. Weber elemzése ezzel a modern állam egyik alapvető strukturális sajátosságára világít rá.

A racionalizáció folyamata

Max Weber társadalomelméletének egyik központi fogalma a racionalizáció. E folyamat alatt azt a történeti átalakulást érti, amely során a társadalmi cselekvés, a gazdasági tevékenység és a politikai hatalomgyakorlás egyre inkább számítható, szabályozott és célracionális elvek szerint szerveződik. A racionalizáció nem pusztán technikai fejlődést jelent, hanem a társadalmi rend átalakulását: a személyes, hagyományos és vallási legitimitációt fokozatosan felváltják az általános szabályok és formális eljárások.

A hatalom szempontjából a racionalizáció azt jelenti, hogy az uralom egyre inkább imperszonális és jogilag meghatározott formát ölt. A tradicionális kötelékeken alapuló uralmi viszonyokat a racionális–legális struktúrák váltják fel, amelyekben a döntések nem személyes tekintélyre, hanem szabályokra és kompetenciákra épülnek. A bürokrácia kialakulása e folyamat egyik legfontosabb megnyilvánulása, hiszen a közigazgatás működése a racionalizált eljárásokra és dokumentált döntéshozatalra támaszkodik. A racionalizáció nem korlátozódik az állami szférára. A gazdaságban a kapitalista vállalkozás logikája, a számvitel, a szerződéses viszonyok és a kalkulálhatóság elve ugyanennek a fejlődésnek a részei. A társadalmi cselekvés egyre inkább célracionális formát ölt: a szereplők mérlegelik az eszközöket és következményeket, és döntéseiket hatékonysági szempontok alapján hozzák meg. Ez a szemlélet a jogrendszer, az oktatás és a tudomány működését is áthatja.

Weber hangsúlyozza, hogy a racionalizáció történetileg sajátos európai jelenség, amely különösen a nyugati civilizációban teljesedett ki. A jog formalizálása, az egyház szervezeti fegyelme, a városi önkormányzatok írásbelisége és a modern állam kialakulása mind hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalmi viszonyok egyre inkább rendszerezett, szabályozott keretek között működjenek.

Ugyanakkor a racionalizáció ambivalens folyamat. Bár növeli a kiszámíthatóságot és a hatékonyságot, egyben háttérbe szorítja a hagyományos és érzelmi kötődéseket. A személyes lojalitás helyét az eljárási szabályok, a vallási világmagyarázatok helyét a tudományos racionalitás veszi át. A racionalizáció tehát nem csupán intézményi változás, hanem a társadalmi gondolkodás és cselekvés átfogó átalakulása, amely a modernitás egyik alapvető sajátossága.

6. Az állam fogalma Webernél

Az állam mint a legitim fizikai erőszak monopóliuma

Max Weber az államot nem normatív, hanem szociológiai kategóriaként határozza meg. Híressé vált definíciója szerint az állam az a politikai közösség, amely meghatározott területen belül sikeresen igényt tart a legitim fizikai erőszak monopóliumára. A hangsúly három elemre esik: a területiségre, az erőszak alkalmazásának lehetőségére és annak legitim voltára. Az állam nem azért állam, mert igazságos vagy erkölcsös, hanem mert képes érvényesíteni és elismertetni kizárólagos jogát a kényszer alkalmazására.

E meghatározás társadalomtörténeti jelentősége abban áll, hogy lehetővé teszi az államalakulatok történeti összehasonlítását. A középkori rendi monarchiák, a kora újkori abszolút államok és a modern alkotmányos államok egyaránt vizsgálhatók abból a szempontból, miként koncentrálják és legitimálják az erőszak alkalmazását. A döntő kérdés nem az, hogy létezik-e kényszer, hanem az, hogy ki gyakorolja azt, milyen intézményi keretek között és milyen legitimációs alapon.

A politikai közösség és a legitimáció

Webernél az állam politikai közösség is. Ez azt jelenti, hogy a hatalomgyakorlás nem pusztán adminisztratív mechanizmus, hanem olyan viszonyrendszer, amelyben az alávetettek elfogadják a fennálló rendet. Az állam fennmaradása ezért a legitimációtól függ: az alattvalók vagy polgárok hitétől abban, hogy a kényszer alkalmazása jogos. A legitimáció típusa – tradicionális, karizmatikus vagy racionális–legális – meghatározza az állam szerkezetét és működését is.

A politikai közösség fogalma összekapcsolja az államot a társadalmi rétegződéssel. Az állam nem homogén egység, hanem különböző társadalmi csoportok – osztályok, rendek, státuscsoportok – együttese. A legitimáció gyakran kompromisszumok és alkuk eredménye, amelyek révén a különböző érdekcsoportok elfogadják az uralmi struktúrát. A rendi gyűlések, parlamentek vagy képviseleti intézmények e legitimációs folyamat intézményes formái.

7. Állam és rendiség viszonya

Weber államelmélete különösen alkalmas a rendi állam vizsgálatára. A középkori és kora újkori rendi monarchiákban az erőszak monopóliuma még nem volt teljesen centralizált; a nemesség, a városok vagy egyházi intézmények saját joghatósággal és fegyveres erővel rendelkeztek. Az állam és a rendek viszonya ezért alku- és kompromisszumrendszerként írható le, amelyben a legitimitás kollektív alapokon nyugodott. A modern állam kialakulása során fokozatosan megerősödött a központi hatalom, és az erőszak monopóliuma egyre inkább a központi kormányzat kezébe került. Ez a folyamat nem feltétlenül jelentette a rendek azonnali megszűnését, de politikai súlyuk átalakulását igen. Az abszolutizmus, majd a modern alkotmányos állam egyaránt a legitim erőszak koncentrációjának új formáit hozta létre.

Összességében Weber államfogalma lehetővé teszi, hogy az államot ne csupán jogi vagy intézményi konstrukcióként, hanem legitimált kényszerközösségként értelmezzük. Ez a megközelítés különösen hasznos a rendi állam és a modern állam közötti átmenet elemzésében, hiszen rávilágít arra, miként alakul át a legitimitás és az erőszakgyakorlás szerkezete a történeti fejlődés során.

8. Max Weber hatalomelméletének társadalomtörténeti jelentősége és modernitásértelmezése

Max Weber hatalomelmélete olyan fogalmi keretet kínál, amely a hatalom történeti formáinak összehasonlító vizsgálatát is lehetővé teszi. A Macht és Herrschaft megkülönböztetése rámutat arra, hogy a pusztán erőérvényesítés és a legitim, intézményesült uralom között lényegi különbség húzódik. A hatalom csak akkor válik tartóssá, ha legitimitási alapokra épül, és az engedelmesség nem kizárólag kényszerből fakad. Ez a különbségtétel alapvető jelentőségű a történeti államalakulatok elemzésében.

A legitim uralom három ideáltípusa – tradicionális, karizmatikus és racionális–legális – segít rendszerezni a különböző korszakok uralmi struktúráit. A tradicionális uralom a hagyomány szentségére, a karizmatikus uralom a kivételes személybe vetett hitre, míg a racionális–legális uralom a formális szabályokra és jogi normákra épül. E tipológia nem a történeti valóság leegyszerűsítése, hanem elemzési eszköz, amely feltárja a legitimitás eltérő mintázatait és azok intézményi következményeit.

A racionális–legális uralom szervezeti formája a bürokrácia, amely a modern állam működésének alapját képezi. A hatáskörök elkülönítése, a hierarchikus felépítés, az írásbeliség és a szakértelemre épülő hivatalnoki réteg mind a racionalizáció folyamatának részei. A modern állam így olyan strukturált rendszerként jelenik meg, amely a legitim fizikai erőszak monopóliumára támaszkodik, és működését imperszonális szabályok vezérlik.

Weber elemzése ugyanakkor nem pusztán leíró jellegű, hanem a modernitás ambivalenciáira is rámutat. A racionalizáció és a bürokratikus szerveződés növeli a kiszámíthatóságot és hatékonyságot, de egyben korlátozó kereteket is teremt, amit a „vas ketrec” metaforája fejez ki. A hatalom története így nemcsak az uralmi formák változásának története, hanem annak vizsgálata is, miként alakul át az egyén mozgástere a modern intézményi struktúrák között.

9. Ajánlott irodalom

Weber, Max: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I–II.
Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

Weber, Max: A politika mint hivatás. In: Weber, Max: Tanulmányok. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

Weber, Max: A politika mint hivatás. In: Weber, Max: Tanulmányok. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

XI. DIEDERICKS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KORSZAKOLÁSA

1. Diedricks munkássága

H. A. Diedericks, a Leideni Egyetem történelem tanszékének professzora a társadalomtörténeti korszakolás sajátos modelljét dolgozta ki, amely eltér a hagyományos politikai vagy gazdaságtörténeti felosztásoktól. Elemzési kerete komplex szempontrendszeren alapul, amely demográfiai, szocioökonómiai és mentalitástörténeti tényezőket egyaránt integrál. Megközelítése szerint a társadalmi struktúrák vizsgálata csak akkor lehet érvényes, ha a népességmozgás, a gazdasági szerkezet és a hatalomgyakorlás módja egységes értelmezési horizontba kerül.

Diedericks munkássága az 1970-1980-as évek nyugat-európai társadalomtörténeti irányzataihoz kapcsolódik, amelyek a francia Annales-iskola – különösen Fernand Braudel és Emmanuel Le Roy Ladurie – hosszú időtartamú (*longue durée*) szemléletét is felhasználták. Elemzéseiben hangsúlyos szerepet kap a strukturális történetírás módszertana, amely a rövid távú politikai események helyett a tartós társadalmi mintázatokra koncentrálnak. A leideni kutatócsoport keretében végzett empirikus vizsgálata a kora újkori holland társadalom demográfiai és gazdasági adataira épültek, különösen a 17. századi Németalföld urbanizációs folyamataira. A 1650 körüli Holland Köztársaságban a városi lakosság aránya meghaladta a 40%-ot, ami európai összehasonlításban kiemelkedő volt, és Diedericks számára modellértékű példát jelentett a társadalmi differenciálódás vizsgálatában.

Diedericks munkássága az 1970-1980-as évek nyugat-európai társadalomtörténeti irányzataihoz kapcsolódik, amelyek a francia Annales-iskola – különösen Fernand Braudel és Emmanuel Le Roy Ladurie – hosszú időtartamú (*longue durée*) szemléletét is felhasználták. Elemzéseiben hangsúlyos szerepet kap a strukturális történetírás módszertana, amely a rövid távú politikai események helyett a tartós társadalmi mintázatokra koncentrálnak. A leideni kutatócsoport keretében végzett empirikus vizsgálata a kora újkori holland társadalom demográfiai és gazdasági adataira épültek, különösen a 17. századi Németalföld urbanizációs folyamataira. A 1650 körüli Holland Köztársaságban a városi lakosság aránya meghaladta a 40%-ot, ami európai összehasonlításban kiemelkedő volt, és Diedericks számára modellértékű példát jelentett a társadalmi differenciálódás vizsgálatában.

2. Társadalomról

Elméleti keretében a társadalmat dinamikus rendszerként értelmezi, amelyben a *structura socialis* (társadalmi szerkezet) és a *modus productionis* (termelési mód) kölcsönhatásban áll a politikai intézményrendszerrel. A népességszám alakulását – például az 1500 és 1800 közötti európai demográfiai ciklusokat – ciklikus mozgásként írja le, amely összefügg a mezőgazdasági termelékenységgel és a járványok hatásával. Megközelítése interdiszciplináris jellegű, a történettudomány mellett a szociológia és a gazdaságtörténet eredményeire is támaszkodik. Diedericks szerint a korszakolás akkor tekinthető tudományosan megalapozottnak, ha az empirikus adatok és az elméleti kategóriák között koherens kapcsolat áll fenn.

Demográfiai szempontból Diedericks hangsúlyozza, hogy a népesség nagysága és a gazdasági körülmények között szoros összefüggés áll fenn. A népességnövekedés vagy -csökkenés közvetlen hatást gyakorol a termelési módokra, a munkaszerkezetre és a társadalmi mobilitás lehetőségeire. Szocioökonómiai nézőpontból a létfenntartás intézményeinek elosztása – földtulajdon, termelési eszközök, jövedelmi források – csak a politikai hatalom struktúrájának figyelembevételével érthető meg. A társadalmi mentalitás vizsgálata pedig feltárja, hogy a hatalom adott szerkezete milyen értékrendet és legitimációs formákat termel ki.

Diedericks elemzéseiben utal a 16-17. századi európai demográfiai hullámzásokra, különösen az 1500 és 1650 közötti népességnövekedési periódusra, amelyet az agrártermelés bővülése tett lehetővé. A 17. század közepén bekövetkező visszaesés – részben a harmincéves háború (1618-1648) pusztításai miatt – jól példázza a népesség és a gazdasági teljesítmény közötti kölcsönhatást. A holland tartományokban 1600 körül tapasztalható urbanizációs dinamika a munkaerőpiac differenciálódását eredményezte, ami a *divisio laboris* (munkamegosztás) fejlettebb formáit hozta létre.

A földtulajdon koncentrációja, különösen Kelet-Közép-Európában a 16-18. században, a második jobbágyság (*secunda servitus*) kialakulásához vezetett, amely a politikai elit gazdasági dominanciáját erősítette. Ezzel szemben Nyugat-Európában a kis- és középbirtokok arányának növekedése a paraszti mobilitás lehetőségét tágította. Diedericks szerint a politikai hatalom intézményes formája – például az abszolutista állam vagy a rendi dualizmus – meghatározza az erőforrások redisztribúcióját (*redistributio*, újraelosztás). A mentalitástörténeti elemzés során figyelembe veszi az olyan fogalmakat, mint a *legitimitas* (jogszerűség), amely a hatalom

elfogadottságának társadalmi alapját jelenti. A demográfiai struktúra, a gazdasági erőforrások eloszlása és a politikai intézmények összefüggő rendszert alkotnak, amely hosszú távon meghatározza a társadalmi fejlődés irányát.

Diedericks álláspontja szerint a társadalom leírásának minden esetben ki kell terjednie három alapvető tényezőre: a gazdasági struktúrára, a társadalmi-politikai berendezkedésre és a szociokulturális mintázatokra. E hármas felosztás megfeleltethető a klasszikus *structura–potestas–cultura* (szerkezet–hatalom–kultúra) elemzési triászának. A gazdasági alap meghatározza a társadalmi viszonyokat, a politikai rendszer rögzíti a hatalom elosztását, a kulturális normák pedig biztosítják a rendszer legitimitációját.

E megközelítés rokonságot mutat Karl Marx 1859-ben megfogalmazott alap–felépítmény modelljével, amelyben a gazdasági viszonyok (basis) meghatározó szerepet kapnak a jogi és politikai intézmények (superstructura) alakulásában. Diedericks ugyanakkor nem redukálja a társadalmi folyamatokat kizárólag gazdasági determinizmusra, hanem Max Weber 1922-ben publikált uralomelméletét is integrálja, amely a legitim hatalom típusait (legitima dominatio) vizsgálja. A politikai berendezkedés elemzése során figyelembe veszi az államszervezeti formák – például a rendi monarchia, az abszolutizmus vagy a parlamentáris rendszer – intézményi sajátosságait.

A szociokulturális mintázatok vizsgálatában Diedericks támaszkodik Norbert Elias 1939-ben megjelent civilizációelméletére (*Über den Prozeß der Zivilisation*), amely a viselkedési normák és hatalmi struktúrák összefüggését tárja fel. A kulturális normák szerepét különösen a 17–18. századi konfesszionális társadalmak esetében tartja meghatározónak, ahol a vallási hovatartozás politikai identitást is jelentett. A három tényező kölcsönhatását dinamikus rendszerként értelmezi, amelyben a gazdasági innováció – például az ipari forradalom 1760 utáni technológiai áttörései – átalakítják a hatalmi viszonyokat és a társadalmi értékrendet. Diedericks szerint a korszakolás csak akkor megalapozott, ha e három dimenzió változásait egyidejűleg és összehasonlítható módon vizsgáljuk.

Korszakolásához Diedericks felhasználja Max Weber uralomtípusokról szóló elméletét. Weber három ideáltipikus uralmi formát különböztet meg: tradicionális, karizmatikus és legális-rationális (*Herrschaftstypen*). A tradicionális uralom a hagyomány szentségére és az öröklött rend legitimitására épül. A karizmatikus uralom rendkívüli személyes tulajdonságokra és válsághelyzetekre reagál. A legális-rationális uralom a személytelen törvény és a hivatalnoki apparátus működésén alapul. Diedericks társadalomtörténeti szempontból három nagy

korszakot különít el: a rurális társadalmat, az ipari társadalmat és a gondoskodó állam korszakát.

Weber 1922-ben, a *Wirtschaft und Gesellschaft* című művében fejtette ki részletesen az uralom legitimitási elméletét, amely szerint a hatalom elfogadottsága (legitimitas) a társadalmi rend stabilitásának alapfeltétele. A tradicionális uralom történeti példájaként Diedericks a középkori rendi monarchiákat említi, ahol a hatalom forrása az öröklés és az isteni jog (*ius divinum*) volt. A karizmatikus uralom jellegzetes esetei közé sorolja a forradalmi vezetőket, például Oliver Cromwellt 1649 után vagy Napóleon Bonapartét 1799 és 1815 között, akik személyes tekintélyük révén alakították át az államszervezetet.

A legális-rationális uralom a 19. században bontakozott ki teljes formájában, különösen a porosz és francia közigazgatási reformok nyomán, ahol a bürokrácia (*bureaucratia*) a személytelen szabályokra épült. Diedericks értelmezésében a rurális társadalom döntően tradicionális legitimitációra támaszkodott, az ipari társadalom átmeneti jelleggel karizmatikus és rationális elemeket egyaránt hordozott, míg a gondoskodó állam – amely a 20. század közepén, például az 1942-es Beveridge-jelentés után formálódott Nagy-Britanniában – már a legális-rationális uralom intézményesült modelljét testesíti meg. A korszakolás tehát az uralom legitimitációs típusainak változását is tükrözi, összekapcsolva a hatalomgyakorlás formáit a gazdasági és társadalmi szerkezet átalakulásával.

3. A rurális társadalom jellemzői

A rurális társadalom Európában a kezdetektől a 19. századig terjedő hosszú időszakot foglalja magában. Gazdasági értelemben a mezőgazdaság túlsúlya jellemezte. A munkaképes lakosság döntő többsége agrártevékenységet folytatott, az élelemtermelés alacsony hozamok mellett zajlott. A háromnyomásos gazdálkodás rendszere (*triennalis rotatio*) a középkorban biztosította a termelés viszonylagos stabilitását, ám technológiai innováció korlátozott mértékben jelent meg. Az ipar és a kereskedelem alárendelt szerepet játszott, elsősorban helyi vagy regionális keretek között működött.

A 11-13. század agrárkonjunktúrája során Európa népessége mintegy 40 millióról 75-80 millió főre emelkedett, ami a művelés alá vont területek növekedését eredményezte. Az ekével történő mélyszántás és a lóhám alkalmazása technikai előrelépést jelentett, ám a termelékenység továbbra is erősen függött az időjárás viszonyoktól. A földbirtok szerkezete a dominium

directum (főbirtokosi tulajdon) és dominium utile (használati jog) kettősségére épült, amely a hűbéri viszonyok jogi alapját képezte.

A 14. századi éhínségek, különösen az 1315-1317 közötti nagy éhínség, rávilágítottak a rurális gazdaság sérülékenységre. A faluközösség (universitas villanorum) kollektív jogai – például legelő- és erdőhasználat – fontos szerepet játszottak a túlélésben. A céhes kézműipar ugyan megjelent a városokban, de termelési volumene korlátozott maradt a 18. század végéig. A hosszú távú strukturális stabilitás ellenére a rurális társadalom belső differenciálódása – például a tehető paraszti réteg (yeomanry) kialakulása Angliában a 16-17. században – előrevetítette az agrárviszonyok átalakulását és az ipari korszak előfeltételeit.

A társadalmi kapcsolatok szoros közösségi struktúrákban szerveződtek. A család gazdasági és szociális alapegységként működött. A gyermeknevelés a munkaerő-utánpótlás biztosítását szolgálta, így gazdasági funkcióval bírt. A rokoni hálózatok és a faluközösségek (communitas villae) a mindennapi élet kereteit adták. A lakosság túlnyomó része falvakban élt, az önellátás elsősorban háztartási és lokális szinten valósult meg. A városi népesség aránya a 18. századig csekély maradt.

A középkori Európában a lakosság mintegy 85–90%-a vidéki településeken élt, és közvetlen kapcsolatban állt a földműveléssel. A család jogi és gazdasági egységként is funkcionált, amelyet a római jogi eredetű patria potestas (atyai hatalom) elve részben befolyásolt. A házasságkötés időpontja és a gyermekek száma gyakran a gazdasági erőforrásokhoz igazodott, amit a demográfiai történetírás „európai házassági mintázatként” (European marriage pattern) ír le.

A faluközösség kollektív döntéshozó fóruma – például a közgyűlés vagy a falubíró intézménye – a helyi igazgatás alapját képezte. A közös földhasználat (ager communis) szabályai a közösségi együttélés normáit tükrözték. A társadalmi kontroll eszközei közé tartozott a szokásjog (consuetudo), amely generációkon át öröklődött. A városi lakosság aránya 1700 körül Európában átlagosan 10% alatt maradt, kivéve a Holland Köztársaságot és Észak-Itáliát, ahol bizonyos régiókban elérte a 30–40%-ot. A közösségi struktúrák stabilitása hosszú távon biztosította a rurális társadalom kohézióját, ugyanakkor korlátozta az egyéni mobilitás lehetőségeit.

A társadalmi-politikai berendezkedés feudális jellegű volt. A politikai hatalmat személyi függőségi viszonyok (vinculum personale) alapján gyakorolták. A földbirtok és a hatalom között közvetlen kapcsolat állt fenn, a földesúr gazdasági és bírói jogosítványokkal rendelkezett. A hatalomgyakorlás tradicionális jellegű volt, a legitimáció alapját a hagyomány

és az öröklött rend képezte. Intézményesített bürokrácia nem létezett, az írásbeliség korlátozott körre terjedt ki.

A hűbéri rendszer klasszikus formája a 9-13. század között alakult ki Nyugat-Európában, különösen a Karoling Birodalom felbomlását követően. A hűbéri eskü (homagium) és a hűségeskü (sacramentum fidelitatis) a személyes alá-fölérendeltségi viszony jogi alapját teremtette meg. A földbirtok adományozása (beneficium) szolgálat fejében történt, amely katonai kötelezettséggel járt.

A földesúri bíraskodás (iurisdictio) a helyi igazságszolgáltatás monopóliumát jelentette, amely kiterjedt a kisebb és nagyobb peres ügyekre is. A királyi hatalom a 12-13. században kezdett megerősödni, például II. Henrik angol király (1154-1189) igazságügyi reformjai révén, amelyek a királyi bíróságok hatáskörét bővítették. A feudális állam szervezete azonban továbbra is személyes hűségi kapcsolatokon alapult, nem pedig területi közigazgatási elveken. Az írásbeliség elsősorban az egyházi intézményekhez kötődött, ahol a latin nyelvű oklevelek (diploma) és krónikák készültek. A kancelláriák megjelenése a 12. századtól a központi hatalom adminisztratív fejlődésének első lépését jelentette. A feudális berendezkedés stabilitását a szokásjog (consuetudo) biztosította, amely generációról generációra öröklődött, és a politikai rendet természetes állapotként rögzítette.

A karizmatikus hatalom elsősorban válsághelyzetekben jelent meg, például háborúk vagy természeti katasztrófák idején. A rendkívüli vezetők hatalmukat személyes tulajdonságaikra hivatkozva fogadtatták el. Idővel a karizmatikus uralom tradicionalizálódhatott, és beépülhetett az öröklött rendbe. A racionális uralom csírái alkotmányos dokumentumokban jelentek meg, például az 1215-ös Magna Charta esetében, amely a királyi hatalmat jogi keretek közé szorította.

A középkorban a karizmatikus vezetés klasszikus példája Jeanne d'Arc fellépése volt az 1429-es orléans-i ostrom idején, amikor személyes tekintélye a francia ellenállás mobilizációját segítette elő. A 16. századi vallásháborúk során is megfigyelhető a karizmatikus vezetők szerepe, például a hugenotta Gaspard de Coligny esetében. A karizma intézményesülése gyakran dinasztikus legitimitációval párosult, ahogyan I. (Nagy) Károly frank király 800. december 25-én történt császárrá koronázása után a személyes tekintély birodalmi hagyománnyá alakult.

A racionális uralom fejlődése a 13-14. században a királyi tanácsok és rendi gyűlések megjelenésével is összefüggött, például az 1302-ben összehívott francia États Généraux esetében. A Magna Charta mellett az 1356-os Aranybulla (Golden Bull) a Német-római

Birodalomban szabályozta a császárválasztás rendjét, jogi kereteket teremtve a hatalomgyakorlás számára. Az alkotmányos fejlődés során a rule of law (a jog uralma) elve fokozatosan erősödött, amely a személyes önkény korlátozását célozta. A karizmatikus és tradicionális elemek fokozatos háttérbe szorulásával a késő középkorban megjelentek a modern államiság racionális alapjai.

A rurális társadalom szociokulturális sajátossága az általános írástudatlanság volt. A tudás átadása szájhagyomány útján történt. A vallás meghatározó szerepet játszott a mentalitás formálásában, a középkori Európában az egyház volt a kulturális normák elsődleges közvetítője. A társadalmi rend stabilitását a hagyományos értékrend biztosította, amely a hierarchikus struktúrákat természetesnek és megkérdőjelezhetetlennek tekintette.

A 12-13. században az európai lakosság túlnyomó többsége – egyes becslések szerint 90% felett – nem tudott írni és olvasni, az írásbeliség főként a klérus és a városi elit körére korlátozódott. A latin nyelvű liturgia és a Biblia a papi közvetítés révén jutott el a hívekhez, ami az egyházi autoritást (*auctoritas ecclesiae*) erősítette. A plébániahálózat kiépülése a 11-13. században a vallási normák egységesítését szolgálta.

A keresztény világszemlélet a *ordo* (isteni rend) fogalmára épült, amely a társadalmi különbségeket is transzcendens eredetűnek tekintette. A hét főbűn és a hét erény tanítása a mindennapi erkölcsi normák alapját képezte. A kolostorok – például a clunyi reformmozgalom központjai a 10-11. században – a kulturális tudás megőrzésének intézményei voltak. A népi vallásosság és a szentkultuszok, például Szent Jakab compostelai zarándokhelye a 12. századtól, a közösségi identitás erősítését szolgálták. A hagyományos értékrend így nemcsak társadalmi, hanem vallási legitimációval is alátámasztotta a hierarchikus struktúrák fennmaradását.

4. Az iparosodott társadalom jellemzői

Az iparosodott társadalom a 18. század második felében kibontakozó ipari forradalom következményeként alakult ki, és a 19–20. század fordulójára vált domináns társadalmi formává Európában és Észak-Amerikában. A munkaképes lakosságot a XX. század elején már döntően a kézművességből kinövő gyáripar és az ipari termelés foglalkoztatta. Nagy-Britanniában 1901-ben a mezőgazdaságban dolgozók aránya 10% alá csökkent, miközben az iparban és szolgáltatásokban foglalkoztatottak száma meghaladta az aktív népesség kétharmadát. Németországban az 1871-es birodalomalapítás után az ipari termelés volumene 1913-ra több mint négyszeresére nőtt, ami a társadalmi szerkezet gyökeres átalakulását eredményezte.

A mezőgazdaság visszaszorulása nem a termelés csökkenését jelentette, hanem éppen ellenkezőleg, a termelékenység növekedését. A műtrágyák alkalmazása – például Justus von Liebig 1840-es agrárkémiai kutatásai nyomán – és a gépesítés, így a McCormick-féle aratógép (1831) elterjedése jelentősen növelte a hozamokat. A mezőgazdasági munkaerő felszabadulása az ipari üzemek számára biztosított utánpótlást.

Az ipar és a kereskedelem jelentősége ugrásszerűen megnőtt. Az 1869-ben megnyílt Szezeicsatorna és az 1914-re globálissá váló vasúthálózat integrált világgazdaságot hozott létre. A részvénytársasági forma (*societas per actiones*) és a tőkepiac fejlődése lehetővé tette a nagyléptékű beruházásokat. A piac és a pénz közvetítő szerepe meghatározóvá vált, a gazdasági kapcsolatok alapja a szerződés (*contractus*) lett. A személyes bizalmi és rokoni kapcsolatok helyét a jogilag szabályozott, formális viszonyok vették át.

Az urbanizáció a 19. század végére tömeges jelenséggé vált. London lakossága 1800-ban mintegy 1 millió fő volt, 1900-ra meghaladta a 6 milliót. Berlin és Chicago hasonló növekedést mutatott. A város az ipari társadalom központi életterévé vált, ahol a társadalmi mobilitás lehetősége és a munkásság tömeges jelenléte egyaránt meghatározó volt.

A hagyományos, személyes közösségi kapcsolatok az iparosodott társadalomban fokozatosan fellazultak, helyüket a piac és a pénz közvetítő mechanizmusa vette át. A gazdasági viszonyok

alapja a szerződés (contractus) lett, amely jogilag szabályozott, formális kapcsolatot teremtett a felek között. A 19. század második felében a polgári jog kodifikációja – például a francia Code civil (1804) vagy a német BGB (1896) – a szerződési szabadság (libertas contrahendi) elvét rögzítette. A személyes bizalmi és rokoni kötelek gazdasági szerepe csökkent, különösen a részvénytársaságok és bankintézetek elterjedésével, ahol az anonim tőketulajdon vált meghatározóvá. Georg Simmel 1900-ban megjelent Philosophie des Geldes című művében rámutatott arra, hogy a pénz közvetítő funkciója az emberi kapcsolatokat is tárgyiasítja. A városi népesség aránya 1850 és 1910 között Nyugat-Európában több mint kétszeresére nőtt; 1900-ra Nagy-Britannia lakosságának mintegy 75%-a városokban élt. Az urbanizáció következtében a hagyományos faluközösségi struktúrák (communitas) felbomlottak, és az egyén a munkaerőpiac szereplőjeként jelent meg. A társadalmi mobilitás lehetősége ugyan bővült, de az egyéni életpálya egyre inkább piaci teljesítményhez kötődött.

A jogegyenlőség elvének általánossá válása a 19. században az alkotmányos államok egyik alapvető ismervévé lett. Az 1789-es Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata kimondta az aequalitas ante legem (törvény előtti egyenlőség) elvét, amelyet a későbbi európai alkotmányok is átvettek. A népszuverenitás (souveraineté nationale) gondolata Rousseau nyomán a politikai legitimitáció alapjává vált. A francia Code civil (1804) és a német Bürgerliches Gesetzbuch (BGB, 1896) a polgárok törvény előtti egyenlőségét (aequalitas ante legem) rögzítette. A társadalmi-politikai berendezkedés az állampolgárok jogi egyenlőségére és a népszuverenitás (souveraineté populaire) elvére épült. Az államhatalom a fennálló jogrendhez kötődött, amely a jogállamiság (Rechtsstaat) alapelveiben fejeződött ki. Az 1848-as forradalmak során több európai államban alkotmányt fogadtak el, amelyek rögzítették az alapvető polgári jogokat. A jogállamiság (Rechtsstaat) elve szerint az államhatalom a hatályos törvényekhez kötött, és a közigazgatási döntések bírósági felülvizsgálata biztosított. A hatalommegosztás (separatio potestatum) elve Montesquieu 1748-as művéből kiindulva az alkotmányos rendszerek szerkezeti alapját képezte. A politikai közösség egységét az állampolgárság (civitas) jogi kategóriája fejezte ki, amely egyenlő jogokat és kötelezettségeket biztosított.

A kormányzati hatalom racionális alapokon szerveződött, amit Max Weber a bürokratikus uralom (bureaucratische Herrschaft) típusaként írt le 1922-ben. A modern bürokrácia hierarchikus felépítésű, szabályozott hatáskörrel rendelkező hivatalnoki apparátusra épült. A 19. századi porosz közigazgatási reformok – különösen Stein és Hardenberg intézkedései 1807

után – a szakmai alapú államigazgatás modelljét teremtették meg. A hivatalnokok képzettségét és előmenetelét jogszabályok rögzítették, ami a racionalizált közigazgatás működését szolgálta.

A bürokrácia a költségvetési gazdálkodás, az adóztatás és a közszolgáltatások szervezésének nélkülözhetetlen eszköze lett. Ugyanakkor a 20. századi diktatórikus rendszerek – például a Szovjetunióban az 1930-as években vagy a náci Németországban 1933 után – bizonyították, hogy a racionális adminisztrációs struktúra irracionális és embertelen célok megvalósítására is felhasználható. A bürokratikus uralom tehát egyszerre testesíti meg a modern állam hatékonyságát és potenciális veszélyeit.

Az írás-olvasás a 19. század végére általánossá vált. Franciaországban az 1881-1882-es Ferry-törvények vezették be a kötelező, világi elemi oktatást. A sajtó, a rádió – például a BBC 1922-es megalapítása – és a film a tömegkommunikáció új eszközeivé váltak. Az írott szó és a nyilvánosság szerepe megnőtt, ami a politikai részvétel kiterjedését segítette. Ugyanakkor a propaganda, különösen az első világháború (1914-1918) idején, megmutatta, hogy a modern kommunikációs eszközök a tömegek befolyásolására is alkalmasak. Az iparosodott társadalom így a racionalizált gazdaság, a jogállami berendezkedés és a tömegettársadalom komplex összefüggésrendszerében formálódott.

5. A gondoskodó állam

A gondoskodó állam modellje a XX. század második felében, különösen az 1945 utáni időszakban bontakozott ki Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. A második világháborút követően a társadalmi stabilitás és a gazdasági újjáépítés érdekében az állam aktív szerepet vállalt a jóléti intézményrendszer kiépítésében. A brit Beveridge-jelentés (1942) programja alapján 1948-ban létrejött a National Health Service (NHS), amely az általános egészségügyi ellátás elvét valósította meg. A szociális biztonság rendszere – nyugdíjbiztosítás, munkanélküli ellátás, családi pótlék – a securitas socialis (szociális biztonság) intézményes formájává vált.

A harmadik, vagy terciér szektor bővülése a 20. század második felében strukturális átalakulást eredményezett. Az 1970-es évekre Nyugat-Európában a foglalkoztatottak több mint fele a szolgáltatási ágazatban dolgozott. Az Egyesült Államokban 1980-ra ez az arány meghaladta a 60%-ot. A gazdasági és társadalmi szolgáltatások – oktatás, egészségügy, közigazgatás – az állam elsődleges feladatai közé kerültek. A társadalmi szolgáltatások szektorában a kormányzat

vált a legfőbb munkáltatóvá, különösen a skandináv államokban, ahol az 1990-es években az aktív népesség mintegy 30%-a közszolgálati alkalmazott volt.

A fejlett műszaki színvonalú ipar működtetéséhez magasán képzett munkaerő vált szükségessé. Az egyetemek és kutatóintézetek expanziója – például a francia felsőoktatási reformok 1968 után – az innovációs kapacitás növelését szolgálta. A tudásalapú gazdaság (*economia scientiae*) kialakulása a termelés szerkezetét is átalakította.

A mezőgazdaság foglalkoztatási aránya jelentősen csökkent: Franciaországban 1950-ben még a lakosság közel 30%-a dolgozott agrárszektorban, 2000-re ez az arány 5% alá esett. A mezőgazdasági termelés azonban nagymértékben gépesítetté és iparosodottá vált, amelyet az Európai Közösség 1962-ben bevezetett Közös Agrárpolitikája (CAP) is támogatott. A nagyüzemi termelés mellett a 20. század végén felértékelődött a bio-termelés és a biokertészet, amely a fenntarthatóság és a környezetvédelem elveire épült.

A szolgáltató szektor vált a legfontosabb munkaadóvá. A bank- és biztosítási szolgáltatások, valamint a közlekedési és logisztikai ágazatok termelékenységé gyorsan növekedett az informatikai forradalom hatására. Az 1971-ben létrehozott NASDAQ tőzsde az elektronikus kereskedelem korai példája volt. A globalizált pénzügyi piacok és a multinacionális vállalatok működése új gazdasági hálózatokat hozott létre.

A gondoskodó állam modellje ugyanakkor kihívásokkal is szembesült, különösen az 1973-as olajválság után, amikor a gazdasági növekedés lassulása a jóléti rendszerek finanszírozhatóságát érintette. A neoliberális gazdaságpolitika – például Margaret Thatcher 1979 utáni reformjai – az állami szerepvállalás korlátozását célozta. A 20. század végére a jóléti állam és a piac viszonyának újragondolása vált központi kérdéssé. A gondoskodó állam így a modern társadalom integrációjának és szociális stabilitásának egyik alapintézményévé vált, amely a gazdasági fejlődés és a társadalmi szolidaritás egyensúlyára törekszik.

6. Összegzés

H. A. Diedericks társadalomtörténeti korszakolása a modern történetírás strukturális irányzataihoz kapcsolódik, és a társadalmi változásokat komplex, többdimenziós elemzési keretben vizsgálja. Módszertani alapját a gazdasági struktúra, a társadalmi-politikai berendezkedés és a szociokulturális mintázatok együttes elemzése képezi. E hármas felosztás a *structura–potestas–cultura* (szerkezet–hatalom–kultúra) triászában ragadható meg. Diedericks hangsúlyozza, hogy a demográfiai folyamatok, különösen az 1500 és 1900 közötti európai népességmozgások, szoros összefüggésben állnak a gazdasági teljesítménnyel és a társadalmi mobilitással.

Elméleti keretében integrálja Max Weber 1922-ben publikált uralomelméletét, amely a tradicionális, karizmatikus és legális-rationális (*Herrschaftstypen*) legitimációs típusokat különíti el. A tradicionális uralom a középkori feudális struktúrákban érvényesült, ahol a földbirtok és a politikai hatalom szorosan összekapcsolódott. A karizmatikus uralom válsághelyzetekben jelent meg, például a 15. századi francia–angol konfliktus idején vagy a forradalmi korszakokban. A legális-rationális uralom a 19–20. század modern bürokratikus államaiban vált meghatározóvá.

Diedericks három nagy társadalomtörténeti korszakot különít el: a rurális társadalmat, az ipari társadalmat és a gondoskodó állam korszakát. A rurális társadalmat a mezőgazdasági túlsúly, az alacsony technikai színvonal és a közösségi kapcsolatok dominanciája jellemezte. A 11–13. századi agrárkonjunktúra és a háromnyomásos gazdálkodás (*triennalis rotatio*) biztosította a viszonylagos stabilitást. A társadalmi rend legitimációját a hagyomány és a vallási világkép adta.

Az ipari társadalom a 18. század második felében kezdődő ipari forradalom nyomán bontakozott ki. A termelés gépesítése, James Watt 1769-es gőzgép-szabadalma és az 1825-ben megnyílt vasútvonalak új gazdasági struktúrát teremtettek. A városiasodás felgyorsult, London lakossága 1900-ra meghaladta a 6 millió főt. A jogegyenlőség és a jogállamiság (*Rechtsstaat*) elve a polgári alkotmányos rendszerek alapjává vált.

A 20. század második felében kialakuló gondoskodó állam a terciér szektor bővülésével és a szociális biztonság intézményesítésével jellemezhető. Az 1942-es Beveridge-jelentés és az 1948-as brit egészségügyi reform a jóléti állam klasszikus példái. A szolgáltató szektor vált a legfontosabb munkaadóvá, miközben a mezőgazdaság erősen gépesített formában működött

tovább. A bürokratikus uralom a modern állam működésének racionális alapját képezte, ugyanakkor a 20. századi totalitárius rendszerek rávilágítottak annak veszélyeire is.

Diedericks korszakolása tehát nem pusztán gazdaságtörténeti, hanem átfogó társadalomtörténeti modell. A demográfia, a gazdasági szerkezet, a politikai legitimitáció és a kulturális normák kölcsönhatását egységes rendszerben értelmezi. Elemzése rávilágít arra, hogy a modern társadalom kialakulása hosszú távú, strukturális folyamat eredménye. A rurális közösségi rendtől az ipari kapitalizmuson át a jóléti államig terjedő fejlődési ív a hatalomgyakorlás és a társadalmi integráció formáinak átalakulását tükrözi. Diedericks munkássága így a társadalomtörténeti korszakolás egyik koherens, elméletileg megalapozott modelljét kínálja.

7. Ajánlott irodalom

1. **Diederiks, H. A. – Lindblad, J. Thomas (eds.):** *The Dutch Economy in the Golden Age (1500–1700)*. Amsterdam: Netherlands Economic History Archive, 1989.
2. **Diederiks, H. A. – Noordam, Dirk – Bavel, Bas van – Davids, Karel:** *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. Over sociale verandering in West-Europa*. Hilversum: Verloren, 1994.
3. **Weber, Max:** *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1922.
4. **Braudel, Fernand:** *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle*. 3 vols. Paris: Armand Colin, 1979.
5. **Elias, Norbert:** *Über den Prozeß der Zivilisation*. Basel: Haus zum Falken, 1939.
6. **Hobsbawm, Eric:** *The Age of Revolution: Europe 1789–1848*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1962.
7. **Hobsbawm, Eric:** *The Age of Capital: 1848–1875*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1975.
8. **Polanyi, Karl:** *The Great Transformation*. New York: Farrar & Rinehart, 1944.
9. **Mann, Michael:** *The Sources of Social Power. Vol. I–II*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986–1993.
10. **Tilly, Charles:** *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*. Oxford: Blackwell, 1992.
11. **Skocpol, Theda:** *States and Social Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
12. **Esping-Andersen, Gösta:** *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press, 1990.
13. **Koselleck, Reinhart:** *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979.
14. **Szűcs Jenő:** *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető Kiadó, 1983.